

T.C
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA KATILMIŞ
OSMANLI ASKERLERİNİN
OTOBİYOGRAFİLERİNDE SAVAŞ
DENEYİMLERİ

MUHAMMED EMRE KÜÇÜKŞAHİN

2501170841

TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. YUSUF DOĞAN ÇETİNKAYA

İSTANBUL-2020

ÖZ
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA KATILMIŞ OSMANLI
ASKERLERİNİN
OTOBİYOGRAFİLERİNDE SAVAŞ DENEYİMLERİ
MUHAMMED EMRE KÜÇÜKŞAHİN

Birinci Dünya Savaşı tarihteki en önemli topyekun savaş. Savaşa katılan devletler beşeri ve maddi kaynaklarını savaşa kanalize etmek için toplumun tamamını kapsayan organizasyonlar oluşturmaya çalışmıştır. Bununla birlikte savaş boyunca tahrip gücü en yüksek silahların kullanılması savaşı kendisinden önceki savaşlardan ayıran temel olgulardan biri olmuştur. Savaşın o döneme kadar yaşanmış diğer savaşlarla arasındaki bu ayrıksılık, Birinci Dünya Savaşı'nın deneyimlerine de yansımıştır.

Son yıllarda tarihyazımında yaşanan değişimler ile sıradan askerlerin savaş deneyimleri tarihyazımında inceleme konusu olmaktadır. Söz konusu çalışmalarda günlük, hatıra, mektup gibi askerlerin otobiyografik metinleri kaynak olarak kullanılmaktadır. Bu durum otobiyografik kaynakların tarihyazımında önemini artıran bir gelişme olarak görülmektedir.

Birinci Dünya Savaşı üzerine yapılan çalışmalarda savaş genellikle cepheler, savaşlar ve büyük şahsiyetler üzerinden incelemektedir. Son yıllarda savaşın sosyal boyutunu ele alan çalışmalar yapılmış olsa da sıradan Osmanlı vatandaşlarının deneyimleri yeterince ele alınmamaktadır. Ek olarak otobiyografik kaynaklar güvenilirlik olarak kabul edilmekte ve araştırmacılar tarafından birincil kaynak olarak tercih edilmemektedir.

Bu çalışma kapsamında sıradan Osmanlı vatandaşlarının cephe gerisindeki ve cephedeki deneyimleri askerlerin otobiyografik kaynakları kullanılarak incelenmiştir. Çalışma kapsamında incelediğimiz otobiyografik kaynaklar Osmanlı vatandaşlarının

savaş deneyimleri konusunda önemli anekdotlar ortaya koymaktadır. Otobiyografik kaynaklarda cephe gerisine ilişkin ekonomik kriz, göçler ve salgın hastalıklar ön plana çıkarılmıştır. Cephede ise lojistik eksiklikten kaynaklanan sorunlar, bu sorunlar ile mücadele yöntemleri, etnik kimlikler arasındaki gerilim ve savaşa yönelik açık ve örtük tepkiler ön plandadır.

Otobiyografik kaynaklar ışığında Osmanlı askerlerinin de tıpkı Avrupalı askerler gibi savaşın yıkıcılığı karşısında kimi zaman çaresiz kaldığı kimi zamansa imkanları dahilinde mücadele etmeye çalıştığı görülmektedir. Askerler koşullara dayanamadıkları zamanlarda ise firar ederek, kendilerini yaralayarak veya teslim olarak cephe gerisine dönmeye çalışmıştır. Ayrıca “sihirli bir kelime” olarak sulh her daim özlemle anılan bir kelime olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu, otobiyografi, günlük, savaş deneyimleri, Osmanlı askerleri

ABSTRACT
WAR EXPERIENCES IN THE AUTOBIOGRAPHIES OF
OTTOMAN SOLDIERS WHO PARTICIPATED IN THE FIRST
WORLD WAR
MUHAMMED EMRE KÜÇÜKŞAHİN

The First World War is the first major total war in history. The states participating in the war tried to create organizations that encompass the whole society in order to channel all resources to the war. However, the use of weapons with the most destructive power throughout the war has been one of the fundamental facts that distinguishes the war from previous wars. These fundamental differences between the First World War and previous wars that took place up to that time were reflected in the experiences of the soldiers who experienced the war.

As a result of the changes in historiography in recent years, the war experiences of common soldiers are discussed in historical studies. In these studies, the autobiographies of the common soldiers such as diaries, memoirs and letters are used as sources. This situation is seen as a development that increases the importance of autobiographical sources in historiography.

Turkish historiography generally studies the First World War in the context of fronts, wars and historical personalities. Therefore, the war experiences of ordinary Ottoman citizens are not studied in historiography. Additionally, autobiographical sources are considered unreliable and are not preferred by historians as primary sources.

In this study, the war experiences of ordinary Ottoman citizens were studied using the autobiographies of the soldiers as the primary source. The autobiographical sources we studied within the scope of the study reveal important anecdotes about the war experiences of Ottoman citizens. In this context, economic crisis, immigration and epidemic diseases are seen as the basic problems of Ottoman society in

autobiographical sources. On the front, problems caused by logistical insufficiency, struggle against these problems, tension between ethnic identities and explicit and implicit reactions to war are at the forefront.

In the light of autobiographical sources, it is seen that the Ottoman soldiers were sometimes desperate against the destructiveness of the war, and sometimes they struggled within the bounds of possibility, just like European soldiers. When the soldiers could not bear the conditions of the war, they tried to return to the back of the front by absconding, wounding themselves or surrendering. In addition, peace as a "magic word" has been longingly expressed in autobiographies.

Keywords: First World War I, Ottoman Empire, autobiography, diary, war experiences, Ottoman Soldiers.

ÖNSÖZ

Bu çalışma, uzun bir düşünsel ve mekânsal yolculuğun sonunda son halini almıştır. Lisans eğitimimin sonunda yüksek lisans için çalışmalara başlarken Foti Benlisoy'un bir blog yazısı ile kıvılcımlanmış, süreç içinde Mehmet Beşikçi'nin otobiyografik anlatılar üzerine kaleme aldığı makaleleri ile tanışmamla konusu ve kapsamı gelişmiştir. Bu düşünsel serüvenin sonunda Birinci Dünya Savaşı'nı genellikle devlet arşivleri ışığında savaşlar, mevziler, hükümetler ve "büyük adamlar" üzerinden anlatan tarihyazımının aksine, resmi arşiv çalışmalarında çoğu zaman dikkate değer bulunmayan sıradan insanların cephede geçen günlerini, düşünce dünyalarını, zorluklara nasıl dayandıklarını ya da dayanamadıklarını, kızgınlıklarını ve üzüntülerini arkalarında bıraktıkları metinler üzerinden inceleme düşüncesi ortaya çıkmıştır.

Bu uzun düşünsel yolculuğun yanı sıra gündelik hayatın uğraşlarının bir sonucu olarak birçok şehir bu çalışmanın hazırlanma aşamasına ev sahipliği yapmıştır. 2017'de İstanbul'da başlayan süreç sırasıyla Ankara'nın ve Çorum'un ayazında, Denizli'nin ve Antep'in sıcaklığında devam etmiş ve son halini salgına karşı karantina altında Ankara'da almıştır. Şüphesiz bu durumun yarattığı dezavantajlar çalışmanın kapsamını ve içeriğini etkilemiştir.

Burada belirtmek gerekir ki bu tez sadece benim değil aynı zamanda bir okulun ürünüdür. 2012 yılında kapısından girdiğim günden itibaren içinde bana ilham veren ve cesaretine hayran bırakan birçok insanla tanıştığım İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, beni bu tezi yazmaya iten düşüncelerin ve arayışların olduğu yer olarak burada anılmayı fazlasıyla hak etmektedir.

Bununla birlikte çalışmanın konusu hakkında beni cesaretlendiren ve yazımında emeği geçen, tarihçiliğini örnek aldığım danışmanım Doç. Dr. Yusuf Doğan Çetinkaya'ya öncelikle teşekkür etmek isterim. Ayrıca seminer dersinde bu tezin küçük ölçekli halini noktalama işaretlerine kadar okuyup fikir veren ve sacayaklarının oluşması için beni zorlayan hocam Prof. Dr. Adil Baktıaya'ya da teşekkür borçlu olduğumu belirtmek isterim.

Son olarak, beni her koşulda destekleyen anneme ve babama, konuyla hiç ilgisi olmamasına rağmen sayfalarca metni defalarca okuyup editörlüğümü yapan kardeşim Esra'ya ve hayata dair motivasyonumu ne zaman kaybetsem bana elini uzatan sevgili Kübra Hancı'ya sevgilerimi ve teşekkürlerimi sunuyorum.

ANKARA, 2020

MUHAMMED EMRE KÜÇÜKŞAHİN

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	vi
KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GÜNDELİK HAYATIN TARİHİ VE OTOBİYOGRAFİ

1.1. Gündelik Hayatın Tarihi	12
1.2. Otobiyografi ve Tarih yazımı.....	19
1.2.1. Osmanlı Toplumunda Otobiyografi.....	25
1.2.2. Osmanlı-Türk Tarihçiliğinde Otobiyografi.....	29

İKİNCİ BÖLÜM

OTOBİYOGRAFİK METİNLERDE CEPHE GERİSİ: OSMANLI TOPLUMUNUN İÇİNDE BULUNDUĞU KOŞULLAR

2.1. Cephe Gerisinde Gündelik Yaşam, İaşe Sorunu	36
2.1.1. İstanbul.....	36
2.1.2. Anadolu.....	41
2.2. Salgın Hastalıklar	48
2.3. Göç: Ölümle Kol kola Uzun Yollar.....	52
2.4. Ermeni Tehciri.....	55

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAVAŞTA GEÇEN HAYATLAR: OSMANLI ASKERLERİNİN OTOBİYOGRAFİK METİNLERİNDE GÜNDELİK HAYAT

3.1. Cephe ve Esarete Yemek ve İçmek	60
3.2. Yetersiz Ulaşım Koşulları.....	64
3.3. İaşe Sorunu.....	69
3.4. Kıyafet Sorunu	78

3.5. İklimle Mücadele.....	81
3.5.1. Kafkas Cephesi.....	81
3.5.2. Irak Cephesi.....	83
3.5.3. Suriye – Filistin Cephesi.....	84
3.6. Kötü Hijyen Koşulları, Hastaneler ve Salgın Hastalıktan Kırılan Bir Ordu....	85
3.7. Moral, Motivasyon ve Eğlence Aktiviteleri.....	94
3.8. Savaşın Sessiz Tanıkları: Hayvanlar	104

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OTOBİYOGRAFİK METİNLERDE TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ VE “ÖTEKİLER”

4.1. Türk Milliyetçiliği	108
4.2. Otopiyografik Metinlerde İmparatorluğun “Ötekilerine” Bakış	114
4.3. Gayrimüslim Askerlerin Otopiyografik Metinleri	121

BEŞİNCİ BÖLÜM

OTOBİYOGRAFİK METİNLERDE ÖRTÜK SAVAŞ KARŞITLIĞI

5.1. “1914 Ruhu” ve Avrupa’da Savaş Karşıtlığı	130
5.2. Osmanlı Toplumuna ve İmparatorluğun Savaşa Girişi	138
5.3. Osmanlı Ordusunda Örtük Savaş Karşıtlığı: Firar, Kendini Yaralama	143
5.3.1. Otopiyografik Metinlerde Firar	144
5.3.2. Kendini Yaralama	152
5.4. Savaş Karşıtlığı ve Medeniyet Eleştirisi.....	153
5.5. Sulh Beklentisi	158
SONUÇ.....	160
KAYNAKÇA.....	166
EKLER.....	184

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e. : Aynı eser

a.g.e. : Adı geçen eser

Bkz : Bakınız

Çev : Çeviren

Ed. : Editör

Haz. : Hazırlayan

İ.S. : İsa'dan Sonra

GİRİŞ

*“Kitapların her sayfasında bir zafer yazılı.
Ama pişiren kim zafer aşını?
Her on yılda bir büyük adam!
Ama ödeyen kim faturayı?
İşte bir sürü olay sana
Ve bir sürü soru.”*

Bertolt Brecht-Okumuş Bir İşçi Soruyor

Birinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesiyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu 2 Ağustos 1914’te seferberlik ilan etmişti. Eski adı Eğin olup bugün Erzincan’a bağlı bulunan Kemaliye’nin tanınmış ailelerinden olan Hacı Ahigiller ailesinden Ali Rıza, 3 Ağustos günü seferberlik kağıtlarını duvarlarda görür ve 5 Ağustos Çarşamba günü gece saat ikide, kendisi ve beraberindeki yaklaşık beş bin kişi ile Eğin’den hareket eder.

Ali Rıza Efendi rüştiye mezunu olduğu için harbe sıradan bir er olarak katılmaz. Orduda sıhhiye müfettişi olan doktor ağabeyinin de yardımıyla, sıradan bir ere göre daha rahat koşullarda, bir sıhhiye onbaşı olarak harpte yerini alır. Ordu ile birlikte hareket etmeye başladığı günden itibaren gün gün günlük tutmaya başlayan Ali Rıza Efendi sıradan bir Müslüman Osmanlı vatandaşının gözünden cephedeki gündelik hayatı kaydeder. Bu esnada içinde bulunduğu koşullar karşısında hissettiği binbir çeşit duyguya da günlüğünde yer verir. Bu duygulardan biri ölüm ve unutulma korkusudur. Günlüğünün bir sayfasında savaşta ölmesi durumunda günlüğünün kaybolacağına ve kimseler tarafından okunmayıp unutulacağına dair korkusunu şu şekilde ifade eder:

“Bugün ve yarın olacak olan harbe katılacağım. Belki arzu ettiğim ölüme kavuşacağım. Belki de burada bitecek, kim bilir dağlar başında binbir güçlüklerle yazdığım hatıracığımı

kim alacak, ihtimal çürüyecek. Yok yok inşallah bir ele geçer de okunur. Ve benim gibi bedbaht bir askere acırlar.”¹

Bu tez tıpkı Ali Rıza Efendi gibi Birinci Dünya Savaşı’na katılıp savaşın “faturasını” bazen cephede geçen yıllarıyla bazen canıyla veya bir uzvuyla ödeyen, ancak tarih kitaplarında ne simaları ne de isimleri geçen sıradan Osmanlıların savaş deneyimlerini kendi yazdıkları metinler üzerinden takip etmeyi hedeflemektedir.

Dünya tarihinde değişim ve dönüşümlerin yüzyılı olan 19.yüzyılda savaş kavramı da birtakım değişikliklere uğramıştır. Endüstriyel kitle toplumu, modern silahlar ve milliyetçilik gibi faktörlerin kesişmesiyle birlikte savaşlar “topyekûnlaşmış”, bunun sonucunda cephe hattı ile yurt iç içe geçmiştir. Bu bağlamda artık savaşa giren devletler beşeri kaynakları da dahil olmak üzere yurdun tüm kaynaklarını savaşa kanalize edecek organizasyonlar oluşturmaya başlamış, bu organizasyonlardan biri de zorunlu askerliğe dayanan yurttaş orduları olmuştur. Yurdun bütün kaynaklarını “yutan” topyekun savaş, bu özelliği ile kimi tarihçiler tarafından matematikteki asimptota veya Zenon paradoksuna benzetilmektedir. Buna göre topyekunlaşma kaynakların kullanımı bakımından daima bir sınıra yaklaşıp da asla oraya ulaşılammakta, savaş yayıldıkça hep daha fazlasını istemektedir.² Savaş olgusundaki topeyekunlaşma eğiliminin ilk örnekleri Amerikan İç Savaşı’nda ve Almanya Birleşim Savaşları’nda görülmüştür. Bununla birlikte Clausewitz’in tanımıyla topyekunlaşma bağlamında “halk savaşı”nın en olgun hali Birinci Dünya Savaşı’dır.³

Nedenleri, etki alanı ve sonuçlarıyla kendisinden önceki savaşlardan ayrılan Birinci Dünya Savaşı, Avrupa’nın siyasi tarihini olduğu kadar ekonomik ve sosyal tarihini de etkilemiştir. Savaşın beklenenden çok daha uzun sürmesi Avrupa’nın hem beşerî hem de maddi kaynaklarını tüketmiş, savaşın sonunda geriye ekonomik açıdan

---

¹ Ali Rıza Eti, **Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü (1914-1915)**, Haz. Gönül Eti, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s.108.

² Jay Winter, Geoffrey Parker, Marry R Habeck., **I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl**, Çev. Tansel Demirel, 2.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s.4.

³ Mehmet Beşikçi, **Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s.4.

büyük bir enkaz yığını kalmıştır. Topyekun savaş hali neticesinde cephe gerisinin cephelerle iç içe geçmesi ve tüm kaynakların savaşa kanalize edilmesiyle birlikte savaş, hemen her yerde sıradan insanların yaşamları üzerinde doğrudan etkili hale gelmiştir. Gündelik yaşam gıda tedarikinde yaşanan sorunlar, artan fiyatlar ve salgın hastalıklar ile alt üst olmuştur. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiki Almanya'da savaşın etkisiyle genel iktisadi durum bozulmuş, bunun sonucunda açlık binlerce Alman sivilin gündelik hayatına yerleşmiştir. Benzer şekilde Fransa'da ve İngiltere'de gıda ürünlerinde yaşanan yüksek enflasyon cephe gerisindeki insanların hayatlarını zorlaştırmıştır.⁴

Birinci Dünya Savaşı'nın etkileri iktisadi olanla sınırlı kalmamış hem toplum hem de tikel olan üzerinde önemli sonuçlar doğurmuştur. Savaşın Avrupa'da kısa süre içerisinde iki tarafın da ne ileri ne geri gidebildiği bir tür siper savaşına dönüşmesi, gelişkin savaş endüstrisinin yarattığı korkunç yıkım; ekonomik ve sosyal koşulların katlanılmaz hale gelmesi ile birleşince, başlangıçta cepheye büyük bir istekle giden askerler bir süre sonra eski cesaretlerini ve isteklerini kaybetmişler, neden savaştıklarını dahi sorgulamaya başlamışlardır. Bu durumun politik olarak yönlendirilmesi ile birlikte tarihte ilk defa savaş karşıtı toplumsal hareket oluşmuştur. Bu dönemden itibaren Avrupa'nın her yerinde savaş karşıtı toplumsal gösterilerin sayısı hızla artmıştır. İngiltere'de, Almanya'da ve Rusya'da düzenlenen grev sayılarında büyük artışlar olmuş, Ekim Devrimi'nin etkisiyle Fransız, İngiliz ve İtalyan ordularında gerçekleşen isyanlar ve firarlar, düzeni bozacak boyuta ulaşmıştır.⁵ Nitekim Hobsbawm, başta askere alınanlar olmak üzere savaşa katılanların büyük bir kısmının savaş sonunda kararlı birer savaş düşmanı olduklarını söylemektedir.⁶

Bununla birlikte savaşın uzun sürmesi, o dönemde doruk noktasına ulaşmış savaş endüstrisinin yıkıcı gücü ile birleşince savaşa katılmış insanlarda büyük

---

⁴ Alev Gözcü, "I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin Gündelik Hayatından Kesitler", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.16, No.32, 2016, s.143.

⁵ Sinan Yıldırım, "Birinci Dünya Savaşı'nda Avrupa'da Savaş Karşıtı Hareket", **Toplumsal Tarih**, No:118, Ekim 2003, s.46.

⁶ Eric Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılikler Çağı**, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1996, s.39.

travmalara yol açmıştır. Savaşın başında yaşları 15 ile 49 arasında olan erkek nüfusun Fransa'da ve Almanya'da yüzde 80'i, Avusturya-Macaristan'da yüzde 75'i, Britanya, Sırbistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yüzde 50-60'ı, Rusya'da ise yüzde 40'ı silah altına alınmıştır. Silahaltına alınan toplam dokuz milyon kişinin neredeyse yarısı hayatını kaybetmiş, yaralanmış veya esir düşmüştür.⁷ Böylesine büyük kayıplar savaşın başında cesaretle ve şevkle cepheye giden askerleri etkilemiştir. Yaşanan korkunç manzaraların ölüm ve gelecek korkusunu artırmasıyla birlikte binlerce asker psikolojik rahatsızlığa yakalanmıştır. Savaş boyunca korkuya ve kaygıya bağlı olarak ortaya çıkan kekeleme, titreme, felç gibi sinirsel hastalıkların görüldüğü insan sayısı çok yüksek oranda artmıştır. Ayrıca savaş boyunca ödenen bedellerin yanı sıra savaşın sonunda, özellikle kaybedenlere, kesilen yeni faturalar ulusları aşağılama boyutuna ulaşınca milletlerde biriken öfke, Avrupa'da milliyetçiliğin yükselişe geçmesine neden olmuş; Nazizm ve faşizm gibi ırkçı ideolojiler gelecek on yıllarda Avrupa'da II. Dünya Savaşı'na kapı aralamıştır.

Şüphesiz Osmanlı toplumu savaş boyunca diğer toplumların yaşadığı sorunları çoğunlukla daha ağır biçimde tecrübe etmek zorunda kalmıştır. Ekonomik olarak bağımlı ve yoksul bir tarım ülkesi olan Osmanlı İmparatorluğu 1914-1918 yılları arasında yaklaşık 2.850.000 kişiyi silahaltına almıştır.⁸ Seferberliğin ilan edilmesinden kısa bir süre sonra savaşa girilmesi ve imparatorluğun geçim kaynağı olan tarım sektöründe üretimin düşmesi, ülkenin hemen her yerinde kıtlığın hüküm sürmesine neden olmuştur. Kötü yollar ve taşıma araçlarının yetersizliği gibi nedenlerle normal zamanlarda dahi yeterince karşılanamayan ihtiyaçlar, savaş döneminde kötü idare, suiistimaller ve israf ile birlikte daha karmaşıklaşmış ve içinden çıkılmaz bir hal almıştır.⁹ Savaş, imparatorluğun ekonomisini çöktürdüğü gibi yüksek enflasyona neden olmuş, dünyadaki ilk hiperenflasyon Osmanlı'da gözlemlenmiştir. Zafer Toprak'a göre 1914 yılı Temmuz ayı taban olarak (100) alındığında tüketici geçim endeksi Ocak

---

⁷ Winter, Parker, Habeck, **a.g.e.**, s.4.

⁸ Beşikçi, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği**, s.121.

⁹ Ahmed Emin Yalman, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye**, Çev. Birgen Keşoğlu, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s.156.

1917’de 405 puana, Ocak 1918’de 1.945 ve Aralık 1918’de 2.205 puana yükselmiştir.¹⁰

Ayrıca Çanakkale, Kafkasya, Suriye-Filistin cephelerinde olduğu gibi imparatorluk topraklarının savaş alanına dönüşmesi ve buna bağlı olarak yaşanan iç göç, zaten var olan salgın hastalıkların daha da yaygınlaşmasına, ileriki bölümlerde bahsedileceği üzere Osmanlı ordusu gibi Osmanlı toplumunun da salgın hastalıktan kırılmasına neden olmuştur. Savaş alanlarından gelen milyonlarca mülteci ile birlikte açlık artmış ve salgın hastalıklar toplumu kırıp geçirmiştir.

Burada belirtmek gerekir ki Avrupalı toplumlara nazaran Osmanlı toplumunun savaşı daha ağır tecrübe etmesine neden olan kendine özgü durumlar da vardır. Örneğin Avrupalı toplumlar uzun bir barış döneminin ardından savaşa girmişken Osmanlılar 1911’den itibaren neredeyse kesintisiz bir savaş hali içindedir. 1911’de Trablusgarp’ı müdafaa için İtalya ile harbe girilmiş, hemen ardından 1912’de Balkan Savaşları başlamıştır. Temmuz 1913’te resmi olarak sona eren savaştan tam bir yıl sonra Birinci Dünya Savaşı için seferberlik ilan edilmiştir. Osmanlıların savaş deneyimi Birinci Dünya Savaşı ile de son bulmamış, Mondros Mütarekesi’nin hemen ardından başlayan Kurtuluş Savaşı 1922’te Mudanya Mütarekesi ile sonlanmıştır.

Savaşlarla geçen bu uzun on yılda binlerce Osmanlı vatandaşı neredeyse kesintisiz bir şekilde cephededir. Ayrıca topyekun savaş deneyimi cephe ile cephe gerisindeki ayrımı oldukça silikleştirmiş, başta beşeri kaynaklar olmak üzere toplumun tüm kaynaklarının savaşa kanalize edilmesi savaşa doğrudan dahil olmamış insanların koşullarını da en az cephedekiler kadar zorlaştırmıştır. Bu süreçte milyonlarca Osmanlı’nın Birinci Dünya Savaşı’nı cephede ve cephe gerisinde nasıl deneyimlediği ve bu deneyimler etrafında akla gelen birtakım sorular bu tezin temel meselelerinden biridir. Bu bağlamda ikinci bölümde otobiyografik metinlerde savaş boyunca cephe gerisindeki insanların içinde bulunduğu koşullar değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu değerlendirme kapsamında savaş boyunca cephe gerisini en çok meşgul eden ve hayat

---

¹⁰ Zafer Toprak, **Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s.464.

şartlarını zorlaştıran konular anlatılar çerçevesinde tespit edilmiştir. Bu doğrultuda imparatorluğun savaş öncesinde içinde bulunduğu sosyo-ekonomik koşullarla da ilintili olan salgın hastalık, ekonomik kriz ve göç gibi temel sorunlar bu bölümde ele alınan temel başlıklar arasındadır. Çünkü bu sorunların Osmanlı toplumunu en az savaş kadar etkilediği ve yıkıma uğrattığı düşünülmektedir. Nitekim ileride de bahsedileceği üzere dört yıl boyunca açlık, salgın hastalık ve zorunlu göç nedeniyle hayatını kaybedenlerin sayısı savaşırken hayatını kaybeden insanların sayısından daha fazladır. Otobiyografik anlatılar, özellikle cephe gerisinde yaşanan toplumsal çatışmaların ve Ermeni tehcirinin Müslüman Osmanlı askerlerinin gözünden nasıl görüldüğü ve onların bu sorunları zihin dünyalarında nasıl anladıklarını değerlendirme imkanı vermektedir. Çünkü tehcir kararı ile yola düşen Ermenilerin hem yollarda hem de uzun yürüyüşler sonunda vardıkları yeni yerleşim yerlerinde en yakın tanıklarından biri Osmanlı askerleridir. Bu durum Osmanlı askerlerinin gözlemlerini ve düşüncelerini değerli kılmaktadır.

Bu tezin temel gayesi olan sıradan Osmanlı vatandaşlarının savaş deneyimleri üçüncü bölümde cephedeki Osmanlı askerleri bağlamında ele alınmıştır. Son yıllarda savaşın sosyal boyutuna ilişkin çalışmalar yapıyor olsa da, Birinci Dünya Savaşı'na ilişkin değerlendirmeler genellikle kazanılan ve kaybedilen savaşlar, cepheler, kayıplar ve bunların önemi üzerinden yapılmakta, başta er ve erbaşlar olmak üzere yüzbaşı rütbesinin altındaki kişilerden genellikle söz edilmemektedir.¹¹ Dolayısıyla cephede görev almış rütbesiz bir kişinin savaşı nasıl deneyimlediği, hangi sorunlarla karşılaştığı ve bu sorunlara karşı nasıl tepki verdiği üzerine literatürün eksik kaldığı düşünülmektedir. Oysa günümüzde hem askeri tarih özelinde hem de genel tarihçilik genelinde bir olayın sıradan insanlar tarafından nasıl deneyimlendiği önem taşımaktadır. Birinci bölümde bahsedildiği üzere süreç içinde tarihyazımında yaşanan değişimlerin sonucunda tarihin “demokratikleşmesi” sıradan insanların deneyimlerini ve yaşam öykülerini tarihin öznesi konumuna getirmiştir. Bu doğrultuda Birinci

---

¹¹ Edward Erickson, **Size Ölmeyi Emrediyorum: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu**, Çev. Mehmet Tanju Akad, 4.bs., İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017, s.115.

Dünya Savaşı özelinde özellikle son yirmi yılda Avrupalı askerlerin deneyimlerini konu edinen çalışmaların sayısında artış yaşanmaktadır.¹²

Bu kapsamda üçüncü bölümde otobiyografik anlatılar çerçevesinde Osmanlı askerlerinin cepheye ilişkin en çok dile getirdiği konuların izi sürülmüştür. Otobiyografik anlatılarda öne çıkan iâşe sorunu, yetersiz ulaşım koşulları, hastaneler ve salgın hastalıklar gibi meseleler incelenmiştir. Otobiyografik anlatılarda öne çıkan bu sorunlara karşı arşiv belgelerine yansımaya ancak pratikte uygulanan çözümlerin varlığı ve varsa neler olduğu bu bölümün temel araştırma sorusu olarak düşünülmüştür. Nitekim Osmanlı askerlerinin var olan sorunlar karşısında yılmadığı ve sorunlara karşı birtakım pratik çözümler geliştirerek cephedeki gündelik hayatın koşullarını bir nebze olsun düzeltmeye çalıştıkları görülmüştür.

Yaklaşık dört yıl süren ve milletleri sosyal, ekonomik ve siyasi açıdan etkileyen ve değiştiren Birinci Dünya Savaşı'nın nasıl deneyimlendiği savaşa fiilen girmiş her millet için oldukça önemlidir. Ancak savaş deneyimlerinin Osmanlı toplumu açısından çok daha büyük önem arz ettiği düşünülmektedir. Savaş Osmanlı toplumuna getirdiği onca yıkımın yanında bir nevi iç savaş da getirmiş, imparatorluk bünyesindeki milletler geçmişten gelen sorunların da etkisiyle savaş boyunca tabiri caizse birbirlerini boğazlamıştır. Nitekim savaş sonunda imparatorluğun kozmopolit yapısı sona ermiş, uzun bir milli mücadele döneminin ardından imparatorluğun yerini bir ulus devlet almıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda yaşananların yeni ulus devletin ve toplumun milli kimlik tasarruvinde etkili olmuş olması ve ulusun inşasında karşısına yerleştirilen “öteki”lerin belirlenmesinde Birinci Dünya Savaşı deneyimlerinin ön plana çıkmış olması muhtemel görülmektedir. Bu bağlamda dördüncü bölümde otobiyografik metinler ekseninde savaş boyunca sıradan Müslüman Osmanlıların gayrimüslimlerle ilişkisi irdelenmektedir. Bu doğrultuda öncelikle 20. yüzyılın başından itibaren kamusallaşan ve savaş öncesinde kamusal hayatta hakim ideoloji konumuna göre Türk milliyetçiliğinin toplumdaki yeri anlatılar çerçevesinde analiz

---

¹² William C. JR Fuller, “Doğu Cephesi”, **I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl**, Ed. Jay Winter, Geoffrey Parker, Mary R. Habeck, Çev. Tansel Demirel, 2.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s.31.

edilmiştir. Devamında Türk milliyetçiliğinin ve milli kimliğinin sınırlarını oluşturan “ötekiler” tespit edilmeye çalışılmış, anlatılarda her cephenin “ötekisi”nin farklı olduğu görülmüştür. Öte yandan, Osmanlı ordusunda görev almış gayrimüslim Osmanlıların az sayıdaki otobiyografik anlatıları da incelenmiş, böylece iki taraflı bir bakış açısı ortaya konmaya çalışılmıştır. Gayrimüslim Osmanlı askerlerinin otobiyografileri aynı zamanda Osmanlı ordusunda görev yapmış gayrimüslim askerlere yönelik önyargıları da belli ölçüde test etme imkanı sağlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun savaşa girişi Osmanlı-Türk tarihyazımında çokça ele alınmış olmakla birlikte tartışmalı bir konudur. İleride bahsedileceği üzere tartışmalar genellikle savaşa girme kararının kim ya da kimler tarafından verildiğine odaklanmaktadır. Ancak bu çalışmalar çoğu zaman Osmanlı yönetimi veya İstanbul’daki dar elit bir çevre üzerinedir ve sıradan Osmanlı vatandaşlarını kapsamamaktadır. Dolayısıyla Avrupa’da yürütülen “1914 ruhu” ve bunun toplumun hangi kesimleri üzerinde ne kadar hakim olduğu yönündeki tartışmalar, Osmanlı toplumu bağlamında yapılamamaktadır. Bu doğrultuda son bölümde Ağustos 1914’te sıradan Osmanlıların savaşa yaklaşımının nasıl olduğu temel araştırma sorusu olarak ele alınmıştır. İmparatorluğun savaşa girişi otobiyografik anlatılar ekseninde analiz edilmiş ve sıradan Osmanlıların bu konuda sesi duyulmaya çalışılmıştır. Öte yandan savaşın ikinci yılından itibaren Avrupa’da yükselen savaş karşıtlığına benzer bir tepkinin Osmanlı İmparatorluğu içinde olup olmadığı otobiyografik metinler üzerinden takip edilmiş, buna yönelik açık veya örtük davranış biçimlerinin izi sürülmüştür. Ordu içinde artan firar ve kendini yaralama gibi davranışlar savaş karşıtlığı bağlamında değerlendirilmiştir.

Aynı zamanda otobiyografik metinler kişinin kendi içsel dünyasını yansıttığı için askerlerin savaşa ilişkin düşüncelerini izleme ve analiz etme imkanı vermektedir. Şüphesiz bu durum savaşın ilerleyen yıllarında savaşın meşruiyetinin askerler üzerinde ne derece etkili olduğunu değerlenmek için fırsat olarak görülmelidir. Özellikle 1915’ten sonra Avrupa’da savaşın meşruiyetinin savaşanlar üzerinde azaldığı ve ordularda büyük grevlerin, isyanların çıktığı düşünüldüğünde Osmanlı askerlerinin savaşıma ne derece bağlı oldukları ve barışa ilişkin düşünceleri önem arz etmektedir.

Bu çalışmanın temel meselesi sıradan Osmanlıların savaş deneyimleri olmakla birlikte aynı zamanda Osmanlı-Türk tarihyazımına hakim olumsuz kanıya rağmen otobiyografik anlatıların kaynak olarak sahip olduğu potansiyeli ortaya koymaktadır. Osmanlı- Türk tarihçiliğinde günlükler, anılar gibi kişisel anlatılar çoğunlukla dikkate değer bulunmamaktadır. Tarihin, sıradan insanları pasif öznel olarak kabul eden devlet perspektifinde ele alınması, resmî belge muhafazakarlığı ve Osmanlı'da kişisel anlatı yazımının geç dönemde başladığına yönelik genel kabul bu durumun en önemli nedenlerindendir. Bu yaklaşım, geçmişin yalnız tek boyutlu olarak incelenmesine neden olmaktadır. Oysa günlük, anı, mektup gibi otobiyografik metinler resmi belgelerin sunamayacağı birçok ayrıntıyı içerme potansiyeline sahiptir. Örneğin Birinci Dünya Savaşı bağlamında resmi belgelerin ortaya koyduğu formellik çoğunlukla sıradan askerlerin yaşadığı sorunları, bu sorunlarla mücadele pratiklerini kapsamayacaktır. Böylesi durumlarda araştırmayı otobiyografik anlatılarla desteklemek tamamlayıcı nitelikte olacaktır. Öte yandan, otobiyografik anlatılar günümüzde yalnız tamamlayıcı nitelikte kullanılmamakta, başlı başına araştırma konusu da olabilmektedir. Özellikle aşağıdan tarih bağlamında sıradan insanları tarihin öznesi olarak araştırma konusu yapmak için otobiyografik anlatıların birincil derecede önemli olduğu söylenebilir¹³.

Tarihyazımında kullanılan kaynaklar için “çok eski zamanlardaki küçük çocuklardır, ancak kendileriyle konuşur ve asla yabancılarla konuşmazlar” denir.¹⁴ Bu çalışmada da Osmanlı askerlerinden kalan otobiyografik anlatılarla konuşulmaya çalışılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nı deneyimlemiş sıradan Osmanlı askerlerinin günlüklerinin ve anılarının daha önce bahsedilen meseleler etrafında içsel eleştirisi yapılmış, böylece Birinci Dünya Savaşı deneyimlerini içeren otobiyografik anlatılara ilişkin Avrupa'da örnekleri görülen çalışmaların bir benzeri Osmanlı tarihi literatürüne kazandırılmaya çalışılmıştır.

---

¹³ Mehmet Beşikçi, “Askeri Tarihçiliğin Gayri Resmi Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri”, **Osmanlı Askeri Tarihini Araştırmak Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar**, Ed. Cevat Şayin, Gültekin Yıldız, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s.98.

¹⁴ John Tosh, **Tarihin Peşinde: Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular**, Çev. Özden Arıkan, 6. bs., İstanbul, Kronik Kitap, 2019., s.83.

Bununla birlikte her çalışma gibi bu çalışma da amaç, kaynak ve yazıldığı koşullar bakımından kendi içinde bir takım kısıtlar barındırmaktadır. Her şeyden önce bu çalışmanın amacı sıradan Osmanlıların Birinci Dünya Savaşı üzerine deneyimleridir. Bu nedenle otobiyografik metinler incelenirken yalnız Birinci Dünya Savaşı deneyimleri üzerinde durulmuştur. Birinci Dünya Savaşı konu edildiği için doğal olarak kullanılan otobiyografik metinlerin zaman aralığı 1914-1918 yıllarıdır.

Çalışmanın temel meselelerinden biri daha önce bahsedildiği üzere Osmanlı askerlerinin savaş tecrübeleri ve cephedeki gündelik hayatıdır. Bu nedenle çalışma boyunca kullanılan otobiyografik kaynaklar genel olarak Osmanlı askerlerine ait otobiyografik metinlerdir. Ancak zaman zaman 1914-1918 arasında imparatorlukta yaşamış sivil kişilere ait otobiyografik metinler de tamamlayıcı mahiyette kullanılmıştır. Ek olarak askerlere ait otobiyografik metinler arasında da tercihe gidilmiştir. Sıradan askerlerin sesini duyabilmek ve savaş tecrübelerini ilerleyen yılların politik mücadelelerinden bir nebze olsun arındırabilmek adına imparatorluktan sonraki dönemin politik figürlerinin metinleri tamamen gözardı edilmemekle birlikte mümkün olduğu kadar kullanılmamaya çalışılmıştır.

Çalışmanın barındırdığı önemli eksikliklerden biri otobiyografik metinlerin doğasından kaynaklanmaktadır. Özellikle anılar, sonradan kaleme alınan anlatılar olduğu için yazarlar tarafından bazen isteyerek bazen istemeyerek gerçeğe uygun yazılmamaktadır. Çalışmada bu durumu telafi etmek için kullanılan anılar incelenirken konuya ilişkin literatür incelenmiş, zaman zaman diğer otobiyografik metinlerle kıyaslamalara gidilmiştir.

Bu çalışmanın kapsamını, amaçlarını ve yararlanılan kaynakları da etkileyen temel kısıtlardan birzamandır. Mehmet Beşikçi yürüttüğü proje kapsamında hazırladığı bibliyografyada Osmanlı askerlerine ait yaklaşık 896 matbu otobiyografik metne yer vermiştir.¹⁵ Tümüne bir yüksek lisans tezi sürecinde hakim olmak doğal olarak mümkün değildir. Bu durum özellikle kullanılan otobiyografik kaynakların

---

¹⁵Mehmet Beşikçi, **Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak:Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye’de Birinci Dünya Savaşı Hafızası**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2019, s.355-399.

sayısını etkilemiş, zaman kısıtı nedeniyle bu çalışmada söz konusu kaynakların tamamına yada çoğuna ulaşmak mümkün olmamıştır.

Çalışma kapsamında ordu bünyesinde olup Birinci Dünya Savaşı'nı tecrübe etmiş askerlere ait 46 otobiyografik anlatı incelenmiş olup bu anlatılardan 17'si mesleği askerlik olan muvazzaflara aittir. Geriye kalan 29 anlatı ise başta ihtiyat zabıtlığı olmak üzere çeşitli unvanlarla ordu içinde görev yapmış ancak asıl mesleği askerlik olmayan kişilere aittir. Otobiyografik anlatılardan oluşturulan örnekleme asıl mesleği askerlik olmayan kişilerin anlatılarına ağırlık verilmesinin nedeni onların anlatılarında sosyal konuların ve sıradan insanların savaş deneyimlerinin askerliğin teknik boyutundan bağımsız bir şekilde daha fazla yer bulacağı düşüncesidir.

Çalışmada Osmanlı ordusunda görev yapmış gayrimüslim askerlerin anlatılarına da kısıtlı sayıda da olsa yer verilmiştir. Bu kapsamda Kalusd Sürmenyan'ın, Karamanlı Rum er Anastas'ın ve tabip subay Avedis Cebeciyan'ın anlatıları sıklıkla kullanılmıştır. Ek olarak orduda görev yapan Arap askerlerden biri olan İhsan et-Tercüman'ın günlüğü de çalışma kapsamında incelenen anlatılar arasındadır. Arap askerlere ilişkin yeterli sayıda anlatının incelenememiş olması bu çalışmanın eksik noktalarından biridir. Çalışma kapsamında 46 otobiyografik anlatı doğrudan incelenmiş olmakla birlikte konuya ilişkin ikincil kaynaklar da taranmış ve çalışma boyunca destekleyici mahiyette kullanılmıştır.

Zaman kısıtı nedeniyle atlanan otobiyografik kaynaklar içinde bu tezin temel varsayımlarını destekleyecek veya değiştirecek nitelikte metinlerin olması da muhtemeldir. Ancak önemli olanın aynı nitelikte daha fazla kaynak kullanmaktansa ulaşılabilmiş kaynakları yeni sorular etrafında değerlendirebilmek olduğu düşünülmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

GÜNDELİK HAYATIN TARİHİ VE OTOBİYOGRAFİ

1.1. Gündelik Hayatın Tarihi

Sosyal bilim açısından pozitivism yüzyılı olarak nitelendirilen 19.yüzyılda tarihyazımı da bu anlayış doğrultusunda dönüşüm yaşamıştır. Bu dönüşümle birlikte tarih profesyonel olarak eğitim görmüş tarihçiler tarafından icra edilen pozitif bir sosyal bilim halini almıştır. Tarihselcilik (historicism) olarak da bilinen anlayışa göre her dönem sahip olduğu kültürün yansıması olduğu için, bir çağdan başka bir çağı anlamının yolu bugünün değerlerini bir yana bırakarak önceki çağı içeriden görmekten geçmektedir. Bu kapsamda pozitivism etkisi altındaki tarih anlayışına göre tarihçinin görevi, ampirik araştırmalar sonucu geçmiş hakkında doğru bilgiye ulaşmaktır. Araştırma sürecinde tarihçi kendi değerlerini araştırmasından uzak tutmalı, yalnız kaynaklardan edindiği mantıksal çıkarsamaları kullanmalıdır.¹⁶

Ampirik araştırmalarla kastedilen yalnız devlet arşivlerindeki resmi belgeler olduğu için bu anlayış, tarihte sosyal ve kültürel olanı dışlamış ve tarihi salt devlet adamlarının faaliyetleri ve devletlerin merkezde olduğu siyasal olaylarla ilgilenen bir sosyal bilim haline getirmiştir.¹⁷ Pozitivist düşüncenin yanı sıra milliyetçiliğin ve ulus devletlerin yükselişe geçtiği bu dönemde hükümetlerin ulusal birliği oluşturmak adına tarihi bir araç olarak görmesi nedeniyle okullarda ulusal tarih öğretilmeye başlamış, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren müfredatlarda ulusal tarih ağırlık kazanmıştır. Yükselen sınıfsal bağlılıklara karşı ulusal bilinci güçlendirme çabaları tarihi “siyasal bir savaş meydanına” dönüştürmüştü¹⁸, bu durum yalnız siyasal olanla ilgilenen profesyonel tarihçilik anlayışının güçlenmesine neden olmuştur. Bununla birlikte Hobsbawm, profesyonel tarihçiliğin siyasal olana odaklanmasını açıklarken onun metodolojisini öne çıkarmakta, yeni akademik tarihin resmi belgelere dayalı

---

¹⁶ Tosh, **a.g.e.**, s.29, 165.

¹⁷ Erdem Sönmez, **Annales Okulu’nun Türkiye’deki Tarihyazımına Etkisi: Başlangıçtan 1980’e**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s.12-14.

¹⁸ Tosh, **a.g.e.**, s.18-25.

metodolojisinin yalnız siyasal olayları konu edinen “kronolojik anlatı” ile uyuştuğunu ifade etmektedir.¹⁹

19. yüzyılın sonundan itibaren geniş kitlelerin siyasete katılımı ile başlayan demokratikleşme ve buna bağlı olarak toplumsal düzende meydana gelen değişiklikler tarih yazımını da etkilemiş, geniş kesimleri konu edinen bir tarih anlayışını zorunlu kılmıştır. Klasik (Rankegil) tarihyazımına yönelik eleştiriler 20. yüzyılın ilk yarısında tarih yazımında topluma ve toplumun koşullarına odaklanan sosyal tarih perspektifini doğurmuştur. Georg Iggers’ın “klasik (Rankegil) tarihçiliğe karşı sosyal tarihin meydan okuması” olarak tanımladığı bu dönemde Marksist yaklaşım, Fransız Annales ekolü ve nicel sosyolojik ve ekonomik yaklaşımlar sosyal tarih perspektifinin temel kolları olmuştur.²⁰

Tarihin toplumu ve toplumun koşullarını konu edinmesi gerektiği üzerinde duran sosyal tarih perspektifi, Rankegil tarih anlayışının tarihin konusu olarak öne çıkardığı devlet adamlarının faaliyetlerine dayanan benzersiz ve tekil siyasal olaylar yerine, sıradan insanların faaliyetleri ve bu faaliyetlere temel teşkil eden toplumun maddi koşullarını, toplumsal ilişkileri ve düşüncü ön plana çıkarmıştır. Bununla birlikte Rankegil tarih yazımından farklı olarak tarih araştırmalarının merkezine insan faaliyetleri bütünüünün yerleştirilmesi diğer sosyal bilim dallarıyla iş birliğini zorunlu kılmıştır. Böylece 19. yüzyılda pozitivistin etkisiyle tarih ve diğer sosyal bilim dalları arasında oluşan kalın çizgiler ortadan kaldırılmıştır.²¹

Tarihyazımında sosyal tarih perspektifi ile başlayan dönüşüm, kullanılan kaynaklara ilişkin de yeni yaklaşımlar getirmiştir. Rankegil tarihyazımında kaynak, araştırma konusu siyasal olaya uygun olarak neredeyse tamamen devletin resmi belgelerine dayanmaktaydı.²² Devletin resmi belgelerine dayanan metodoloji sosyal tarih perspektifinin öncülleri tarafından sahiplenilse de resmi belgelerin eksiksiz bir

---

¹⁹ Eric Hobsbawm, **Tarih Üzerine**, Çev. Osman Akınhay, 2.bs., Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2001, s.216.

²⁰Georg G. Iggers, **Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme:20.Yüzyılda Tarihyazımı**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s.3.

²¹ Sönmez, **a.g.e.**, s.52-53.

²² Iggers, **a.g.e.**, s.5.

şekilde gerçeği ortaya koyduğuna duyulan inanç dar pozitivist olarak yorumlanmış ve eleştirilmiştir. Bu bağlamda Annales ekolünün temsilcilerinden Bloch, resmi belgelerin “kendi içsel deformasyonlarını” ve “tarihçilerin bilinçli ya da bilinçsiz yönelimlerini, belgelerin seçimi ve yorumlanışını” tartışmaya açarak resmi belgelerin gerçeğin tek kaynağı olarak görülmesini eleştirmiş ve araştırmalarında kaynak çeşitliliği sağlayarak tavrını desteklemiştir. Araştırmalarında rahiplerin metinlerini, mahkeme zabıtlarını, destan, roman, şiir ve şarkı sözleri gibi metinleri kullanarak çeşitlilik oluşturmuştur. Çünkü insan ürünü olan her şey insan hakkında bilgi verebilmektedir. Benzer şekilde Febvre’e de arşiv kaynaklarının fetişleştirilmesine karşı çıkmıştır. Ona göre tarihçilik kelimelerden peyzaj ve kiremitlere kadar birçok ürün ve nesne ile yapılabilir. Çünkü insanın ürünü olan veya insana hizmet eden her şey tarihçilik için fayda sağlayabilir.²³

20. yüzyılın ilk yarısı sosyal tarih perspektifinin doğuşuna sahne olurken, ikinci yarısı tarih yazımında bir başka meydan okumaya, mikro tarihçiliğin ve post-modern tarih anlayışının sosyal tarih perspektifine karşı meydan okumasına sahne olmuştur. Rankegil ve sosyal tarih yazımının ortaya çıkışında olduğu gibi mikro tarihçiliğin ve post modern tarih anlayışının ortaya çıkışında da toplumsal yaşam ve düşünüşteki değişimler başat rol oynamıştır.

Iggers’a göre sosyal tarih perspektifine dayanan tarihçilik anlayışı teknolojiye, ekonomik büyümeye ve modernizme karşı iyimser ve pozitif bir bakış açısına sahipti. Ancak 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu kavramlar sorgulanır olmuş ve onlara duyulan inanç terkedilmeye başlanmıştır. Büyük bir travmaya neden olan iki dünya savaşı modern dünyaya, teknolojiye ve büyümeye ilişkin iyimserliği sarsmıştır. Modern toplumda toplumsal bir bunalımın öne çıktığı bu dönemde teknoloji toplumsal dinamikleri öldürerek insanı tek tipleştirmekle suçlanmaktaydı. Bununla birlikte 1973’te yaşanan petrol krizi ile küresel ekonomideki büyümenin durması ve refah devleti anlayışının sorgulanmaya başlaması ekonomik büyümenin

---

²³ Sönmez, a.g.e., s.44, 52.

gerekliliğine ve olumluluğuna duyulan inancın terkedilmesine neden olmuş²⁴, böylece ilk defa ekonomik büyümenin olumsuz yönleri ve ilerlemeye dayanan uygarlığın yıkıcı etkileri hakkında farkındalık oluşmaya başlamıştır.²⁵

Iggers’a göre sosyal tarihçiliğin toplumsal temellerinden bir diğeri de modernizmdir. Sosyal tarihçilerin çoğu Batı’nın biricikliğine dayanan modernizme olumlu bir anlam yüklemiştir. Jorgen Kocka gibi modernizm konusunda daha temkinli olan tarihçiler dahi kamusal özgürlüğün, toplumsal adaletin ve kültürel çoğulculuğun teminatı olarak görülen modernizme güvenlerini ifade etmişlerdir.²⁶ 1960’lı yıllara gelindiğinde ise Batı dünyası kendisinin dışında üçüncü dünya ile tanışmış, hatta Cezayir ve Vietnam savaşları ile ABD’deki siyah hareketin eylemleri bu tanışmayı travmatik bir hale getirmiştir. Bu durum Batı’nın biricikliğine dayanan modernist ilerlemeci paradigmanın hegemonyasını sarsmıştır.²⁷ Mikro tarihçiliğin İtalya’daki en önemli temsilcilerinden Carlo Ginzburg ve Carlo Poni de sosyal tarih yaklaşımının gerilemesine neden olarak teknolojinin ve ilerlemeci modernizmin gerilemesini işaret etmiştir.²⁸

İkinci Dünya Savaşı’nın ardından sosyal tarih perspektifinin dayandığı toplumsal temellerin dönüşüme uğraması ve sarsılması, tarihyazımında 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren hegemon olan sosyal tarih perspektifine yönelik eleştirileri doğurmuştur. Genellikle siyasal ve etik temeller üzerine dayanan eleştirilere göre sosyal tarih perspektifi Rankegil tarih anlayışı gibi sıradan insanları tarihin konusu olmaktan çıkarmış, yalnız maddi koşullara odaklanarak gündelik hayatı ve onun insanlar tarafından tecrübe edilmesini göz ardı etmiştir. Örneğin bu dönemde Braudel’in gündelik yaşamı konu edindiği “The Structures of Everyday Life” adlı çalışması maddi koşulların nasıl tecrübe edildiğiyle ilgilenmemesi nedeniyle eleştirilmiştir.²⁹

---

²⁴Mehmet Ertan, “Gündelik Hayatın Tarihine Dokunma Çabası: Mikro Tarihçilik ve Carlo Ginzburg”, **Kültür ve İletişim**, No:15/1, 2012, s.12.

²⁵ Iggers, **a.g.e.**, s.6.

²⁶ **a.e.**, s.103.

²⁷ Ertan, **a.g.e.**, s.12-13.

²⁸ Iggers, **a.g.e.**, s.104.

²⁹ **a.e.**

20. yüzyılın ortalarından itibaren toplumsal yaşam ve düşünüşte başlayan değişim ile tarih yazımında yükselen eleştiriler, bir grup tarihçinin yeni sorulara ve konulara yönelmesine yol açmıştır. İngiliz tarihçi Lawrence Stone'un "anlatıların dirilişi" olarak tanımladığı bu süreç zarfında, özellikle 1970'lerden itibaren tarihin odak noktası toplumun maddi koşullarından gündelik yaşam kültürüne kaymaya başlamıştır. Iggers'in "tarihin yeniden insani bir çehreye bürünmesi" olarak yorumladığı bu değişim ile hem sosyal tarih perspektifinin kendi içinde yeni arayışlar başlamış hem de toplumlar üzerinde makro düzeyde yapılan araştırmalara alternatif olarak mikro tarih denilen, bireylere ya da küçük toplumsal gruplara odaklanan çalışmalar sunulmuştur.³⁰

Sosyal tarihçiliğin içine düştüğü krize ve "insanı tarihin öznesi olmaktan çıkardığı" yönündeki eleştirilere sosyal tarih perspektifi içinde çözüm arayanların başında İngiliz Marksist tarihçi E.P. Thompson gelmektedir. Thompson, başta Annales Ekolü olmak üzere yalnız toplumsal yapılara odaklanan sosyal tarih anlayışını eleştirir ve çalışmalarında tarihin öznesi olarak toplumsal yapıları değil bizzat alt sınıfları seçer. Artık klasik haline gelmiş "The Making of the English Working Class" isimli çalışmasının önsözünde "*İşçi sınıfı belirlenen bir zamanda güneş gibi doğmadı. Kendi oluşumunda oradaydı.*" diyerek çalışmasının merkezine bizzat alt sınıfları koyan Thompson, sınıfı somut bir nesne olarak gören anlayışın Marksist literatürdeki olumsuz etkisine dikkat çeker. Bu anlayışın sınıf olgusunu insanlardan bağımsız matematiksel bir gerçeklik gibi ele aldığını, oysa sınıfın bir nesne değil insanların sınıf mücadelesi deneyimlerine dayanan ilişkilerin bir ürünü olduğunu vurgulayarak deneyimi ön plana çıkarır. Bununla birlikte "*Sınıf, ekonomik olduğu kadar kültürel bir formasyon olduğu için*" sınıf olgusunun dayandığı ilişkilerin kökeninde kültürün oynadığı rolün altını çizer ve kültüre kurucu bir rol atfeder.³¹ Böylece Thompson'un "aşağıdan tarih" (*history from below*) adıyla anılan yaklaşımı, sıradan insanların gündelik yaşamını sosyal tarihçilikte odak noktası haline getirirken kültürü de

---

³⁰ a.e., s.14-15.

³¹ E.P. Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, Birikim Yayınları, 2004, s.39-44.

inceleme ve araştırma konusu haline getirmiştir. Benzer şekilde 1960’larda Marksist tarihçilerin öncülüğünde başlayan “Tarih Atölyesi” hareketi de işçi sınıfının deneyimlerini ön plana çıkarmış, işçi sınıfı deneyimlerinin tarihsel araştırmalara konu edilmesinin “bir esin ve bilinç kaynağı” olacağını vurgulamıştır.³²

Toplumsal yaşamda, düşünüşte ve tarih yazımında yaşanan değişim ve dönüşüm daha önce bahsedildiği üzere tarih yazımında mikro tarihçiliği doğurmuştur. Aralarında Carlo Ginzburg, Giovanni Levi, ve Edoardo Grendi’nin bulunduğu İtalyan ekolünün başını çektiği mikro tarih (microstoria), sosyal tarih perspektifinin “büyük anlatı”sına verilen bir yanıt olarak ortaya çıkmıştır. Mikro tarihçiler sosyal tarihçiliği insanı dışlayarak tarihi soyut kavramlar üzerinde inşa etmekle eleştirmiştir. Başta Levi olmak üzere, mikro tarihçilere göre tarih soyut kavramlarla yapılan genellemeler yerine gerçekliği “betimleyici yöntemleri derinlenmesine kullanarak” aktarmalıydı.³³ Bu bağlamda tarihin sıradan insanların gündelik yaşamına odaklanması gerektiğini öne süren mikro tarihçiler, tarihsel araştırmanın konusu olarak sömürülen kitleleri gösteriyordu. Ancak sömürülen kitleler bir kalabalık olarak değil, tarihsel süreç içinde yitirilmemesi gereken bireyler olarak ele alınıyordu. Yani ismi ve hikayesi bilinmeyen bireylerin oluşturduğu büyük anlatıların yerine bireylerin merkezde olduğu bir tarih yazımı ön plana çıkarılmaktaydı.³⁴ Bu bağlamda bireylerin deneyimlerini görmezden gelmeyen yeni bir tarih anlayışı amaçlanmaktaydı. İtalya’da Quederni Storici dergisi etrafında toplanan mikro tarihçilerin en en önemli temsilcilerinden biri olan Ginzburg da tarihsel gerçekliğin ancak sıradan insanların gündelik yaşamları üzerinden tespit edilebileceğini savunmaktadır.³⁵

Mikro tarihçiliğin sosyal tarihçiliğe eleştirilerinin metodolojik boyutu da bulunmaktadır. Buna göre sosyal tarihçiliğin kullandığı niceliksel yöntemler “ne” sorusuna yanıt verebilmekte ancak “neden” sorusuna yanıt verememektedir. Bu nedenle, neden sorusuna yanıt verebilecek yöntemlerin kullanılması gerekmektedir.

---

³² Tosh, **a.g.e.**, s.23.

³³ Ertan, **a.g.e.**, s.16.

³⁴ Iggers, **a.g.e.**, s.105.

³⁵ Ertan, **a.g.e.**, s.18.

Ayrıca sıradan insanların gündelik hayatını araştırma konusu yapmak, gündelik yaşam kültürünün önemli vechelerini incelemeyi gerektirdiği için başta saha araştırması olmak üzere diğer sosyal bilim dallarında kullanılan bazı araştırma metodlarının tarih çalışmalarında da kullanılması gerektiği ön plana çıkarılmıştır.

Bununla birlikte sosyal tarihçiliğin kullandığı nicel yöntemler de bizzat mikro tarihçilerin eleştiri konusu olmuştur. Ginzburg'a göre kullanılan nicel yöntemler, insanları sayılar içinde boğmakta ve tarih yazımını insandan arındırmaktaydı. Nicel yöntemlerle elde edilen verilere mutlaklaştırılarak çok büyük anlamlar atfedilmekte, bunun sonucunda ulaşılan genellemeler insanı soyutlayarak yalnız bir topluluğun parçası haline getirmekteydi.³⁶

Mikro tarihçilik ile tarihin konu olarak sıradan insanların gündelik yaşamına odaklanması, tarih araştırmalarında kullanılacak kaynakların da tekrar tartışmaya açılmasına yol açmıştır. Resmi belgeler ve kayıtlar sıradan insanların gündelik yaşamını ancak dolaylı yoldan ele almaları ve egemen kişiler tarafından yazılmış olmaları nedeniyle başta Ginzburg olmak üzere mikro tarihçiler tarafından güvenilir bulunmuştur.³⁷ Bu nedenle çalışmalarında resmi belgelere bağlı kalmamak için kaynaklarını genişletmeye çalışmışlardır. Örneğin Ginzburg belgelere duyduğu güvensizlik nedeniyle gündelik yaşam içindeki sembolleri yorumlamaya çalışmıştır. Bununla birlikte diğer mikro tarihçiler gibi başta sözlü anlatılar olmak üzere, sıradan insanlara ait anlatılardan sık sık yararlanmışlardır. Bu sayede hem çalışmalarında belgeciliği dengelemekte hem de genelleştirici büyük bir anlatı oluşturmaktan kaçınılmaktaydı. Burada şunu ifade etmek gerekir ki Ginzburg anlatıları belgeleri dengelemek için kullanırken, belgeleri de anlatıları dengelemek için kullanmaktaydı. Onun için iki kaynağın birbiriyle örtüşmesi önem arz ediyordu. Dolayısıyla Ginzburg'un çalışmalarında anlatılar ve belgeler arasındaki ilişki bir karşıtlık değil beraberlik ve uyum taşımaktadır.³⁸

---

³⁶ Ertan, **a.g.e.**, s.17.

³⁷ Carlo Ginzburg, **Peynir ve Kurtlar: Bir 16. Yüzyıl Değirmencisinin Evreni**, Çev.Ayşen Gür, 4. bs., İstanbul, Metis Yayınları, 2011, s.15.

³⁸ Ertan, **a.g.e.**, s.21-22.

1.2. Otobiyografi ve Tarih yazımı

Bireyin hayatının bir dönemini kaleme aldığı metinler olarak özetlenebilecek otobiyografik anlatıların edebi metinler içindeki yeri eski dönemlere kadar dayanmaktadır. Antik Yunan'dan itibaren başta devlet adamları ve komutanlar olmak üzere “büyük kişiler” bazen gördüklerini anlatmak bazen de bir olayda kendini aklamak için hayatlarını kaleme almıştır. Julius Caesar'ın Türkçe çevirisi “Galya Savaşı Üzerine” adıyla yayımlanan anıları ve Pers Prensi Kyros'un, ağabeyi II. Artakserkes'e karşı açtığı sefere katılan Ksenophon'un Anabasis adıyla yayımlanan anıları eski çağlardan günümüze ulaşmış otobiyografik kaynaklardan birkaçıdır. Avrupa'da askeri hatıraların öncülük ettiği otobiyografik anlatılar için ana itici güç Haçlı Seferleri olmuştur. Gizemli topraklara macera dolu yolculuk olarak görülen seferler, katılan kişileri tanık oldukları olayları not almaya teşvik etmiş, bu bağlamda çok sayıda metin yazılmıştır. Ancak bu dönemde anıları aktarma biçiminin genel olarak sözlü kaldığı söylenebilir. Ortaçağ savaşçıları yaşam öykülerini sözlü olarak aktarmış, bu öyküler dönemin kroniklerinde kendine yer bulabilmiştir.³⁹

Kroniklerin modern bir çeşidi olarak otobiyografik anlatılarda yazarın benliği ön plandadır. Rönesans ile birlikte özellikle siyasetçilerin, sanatçıların ve yazarların benimsediği otobiyografi çoğu zaman ilk elden anlatıyı oluşturur. Yazar hayatının bir dönemini ya da tamamını anlatırken kendisini çoğu zaman bir muhakemenin içinde bulur ve geçmişteki eylemlerinin savunmasını da yazar. Bu nedenle otobiyografik anlatılar genellikle “güvenilmez” adledilseler de yayınların pek çoğu, gelecek kuşakları pek düşünmeden hazırlanır. Bunlarda amaç bir savunma yazmaktan daha çok o dönemin insanlarını etkilemektir. Aynı zamanda yaratıcı bir edebiyat türü de olan otobiyografik anlatılar, konu edindiği dönemin toplumsal, düşünsel ve fiziksel ortamı hakkında önemli ayrıntılar sunar.⁴⁰

Ortaçağ'da Haçlı Seferleri ile beslenen askerlerin otobiyografi kaleme alması geleneği, Rönesans ile birlikte yeni bir ivme kazanmıştır. Bireyi yücelten hümanizm,

---

³⁹ Yuval Noah Harari, “Military Memoirs: A Historical Overview of the Genre From The Middle Ages To The Late Modern Era”, **War in History**, No:14/3, 2007, s.291.

⁴⁰ Tosh, **a.g.e.**, s.58-61.

artan okur yazarlık ve basılı yayın sayısında yaşanan devrim niteliğindeki artış, dönemin asker kişilerini anılarını yazılı hale getirmeye teşvik etmiştir. Bununla birlikte bu dönemin yazarlarının aslında yaşam öykülerini ve tecrübelerini kaleme almış olmalarına rağmen ortaya çıkan metinleri çoğunlukla kronik yada askerler için bir kılavuz metni olarak sunmayı tercih ettiği görülmektedir. Özellikle herhangi bir rütbesi olmayan yada düşük rütbeli askerlerin, anılarına daha fazla saygınlık kazandırmak adına, otobiyografilerini genel bir tarih kitabı olarak sundukları dahi olmuştur. Örneğin İspanyol konkistador Bernal Díaz del Castillo başta Meksika Seferi olmak üzere katıldığı seferlere ilişkin anılarını anı (memorias) başlığı ile değil tarih (historia) başlığını kullanarak yazmıştı. Benzer şekilde Osmanlı'nın Malta kuşatmasında ada garnizonunda sıradan bir asker olarak görev yapan Francisco Balbi de Correggio da 1568'de anılarını kuşatmaya ilişkin genel bir tarih kitabı olarak yayımlamıştır.⁴¹ Bununla birlikte burada belirtmek gerekir ki Rönesans döneminde askeri anıların büyük çoğunluğu soylular tarafından kaleme alınmış, biçim ve içerik olarak Ortaçağ'da yayımlanan metinlere oldukça benzer metinlerdir.

Rönesanstan itibaren askeri otobiyografi tür olarak popülerleşmiş ve meşruiyetini sağlamıştır. Öyle ki on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Avrupa coğrafyası içinde bir asilzadenin anılarına konu etmediği savaş veya sefer olmadı. Türün popülaritesi öylesine arttı ki kurgu savaş anıları dahi oluşturulmaya başlanmıştı. Popüleritede yaşanan artış türün yalnız soylular ile sınırlı kalmamasına, sıradan insanlar arasında da yayılmasına neden oldu. Her ne kadar Ortaçağ'da ortaya çıkan eserlerin büyük bir çoğunluğu soylulara ait olsa da, özellikle on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren sıradan askerlere ait metinlerin sayısı “büyük insanlar” ın eserlerinin sayısı ile rekabet eder duruma gelmişti. Özellikle Amerikan ve Fransız devrimlerinin ardından tüm Avrupa'da yaygınlaşan “vatandaş orduları” sıradan insanların askeri öneminin artmasına neden olmuştur. Sıradan insanların askeri önemlerinin artışı, onları savaş öykülerini yazmak ve yayımlamak konusunda daha fazla cesaretlendirdi. Bu dönemde savaşın teknik konularından uzak, yalnız savaşın

---

⁴¹ Harari, **a.g.e.**, s.293-294.

deneyimleniş biçimine odaklanan çok sayıda metin yayımlandı. Bununla birlikte süreç içinde askeri anılar ile tarih arasındaki çizgiler giderek daha fazla kalınlaşırken, aralarındaki ayırım netleşmiş oldu. Tarih giderek devletlerin başrolde olduğu bir sosyal bilim haline gelirken, askeri anılar otobiyografinin alanında kalmıştır.⁴²

Yukarıda da bahsedildiği üzere otobiyografik anlatılar tarih boyunca tarih metni olarak kullanılmış olsa da 19. yüzyıldan itibaren bu durum değişmiştir. Bu yüzyılda sosyal bilim dalı haline gelen tarih, Rankegil devrim olarak nitelendirilen anlayış ile öznesi devletler ve “büyük insanlar” olan, devlet arşivlerindeki resmi belgelere dayalı bir araştırma metoduna dayanmıştır. Geleneksel tarih yazımı olarak da adlandırılan bu anlayış içinde otobiyografiler tarih yazımı için güvenilir belgeler olarak sınıflandırılmış, yalnız büyük devlet adamlarına ait otobiyografik kaynaklar belli ölçüde kullanılmıştır. Tarihçiler araştırmalarında çoğunlukla günlük, mektup, hatırat gibi otobiyografik metinlerin yerine dönemin düşüncelerini etkilemeye yönelik metinlerden gazeteler, resmi yayınlar ve parlamento konuşmalarına ağırlık vermiştir. John Tosh’a göre söz konusu metinler yayımlanmak için hazırlanmış olmaları nedeniyle baştan itibaren sınırlı bir değere sahiptir. Ona göre gazeteler genellikle kitlelerin okumak istediği, seçmenlerin memnun olacağı düşünülen şeyler içerir. Bu nedenle bu metinlerde içeriği sınırlandıran “denetleyici bir amaç” vardır. Ancak mektup, tutanak, günlük gibi yazılırken çoğu zaman yayımlanma amacı taşımayan, kişiye özel metinler böylesine bir amaçtan uzaktır. Dolayısıyla bu kaynaklar “işlerin gerçekte nasıl gittiğini göstermek” isteyen tarihçi için vazgeçilmez kaynaklardır.⁴³

20. yüzyılın ilk yarısından itibaren geleneksel tarih anlayışına yönelik eleştiriler üzerine doğan sosyal tarih perspektifinde ise geleneksel tarihçiliğin resmi belge fetişizmine karşı tarih yazımında kullanılan kaynakları çeşitlendirilmiş olsa da, araştırma konusu itibarıyla bireyden çok toplumsal yapılara odaklanılması nedeniyle otobiyografik kaynakların kullanımını sınırlı kalmıştır. Bununla birlikte 20. yüzyılın ikinci yarısında tarih yazımında bireyi ve bireyin gündelik hayat içindeki deneyimlerini gözardı etmeyen yaklaşımlar yükselişe geçmiştir. Özellikle 1970’lerin

---

⁴² a.e., s.295-298.

⁴³ Tosh, a.g.e., s.62.

sonundan itibaren düşünsel iklimde bireyciliğin hakim olması, insan iradesinin kabulü ve toplumsal değerlerin belirlenmesinde birey ve toplum arasındaki çatışmaya vurgu yapılması tarih anlayışını da doğrudan etkilemiştir.⁴⁴ Tarihsel süreç içinde birey, aktör olarak kabul edilmeye başlamıştır. Hatta bireyi tarihsel bir aktör olarak yaşadığı koşullardan koparıp tamamen özerkleştirmeye çalışan postmodernist eğilimler de dile getirilmiştir. Bununla birlikte bireyin tarihsel rolünün bireyin deneyimlerine biçim veren koşullarla bir anlam ifade edeceği görüşü ağır basmıştır. Bu anlayış 19.yüzyıldan itibaren tarihçilerin gündeminde olan otobiyografik anlatıların özel bir önem kazanmasına neden olmuştur.⁴⁵ Özellikle mikro tarih perspektifi ile tarih yazımına giren sıradan insanların gündelik hayatı tecrübe etme biçimi başta günlük ve anı olmak üzere otobiyografik anlatıları vazgeçilmek bir kaynak haline getirmiştir. Askeri tarihçilik bağlamında gelişen Yeni Askeri Tarihçilik perspektifi ile önem kazanan toplumun ya da askerlerin bir savaşı nasıl deneyimlediği yönündeki analizler için askeri anılar ve günlükler birincil kaynak konumundadır.⁴⁶

Son yıllarda otobiyografik anlatıların hem geçmişi hem de geçmişe uzanan süreci anlamada sunabileceği katkı üzerine tarihçiler tarafından ortaya atılan yeni sorular otobiyografik anlatılar üzerine olan ilgiyi artırmıştır. Bu bağlamda yapılan çalışmalarda özellikle otobiyografik anlatı sahiplerinin bireysel hafızası ile içinde bulundukları toplumun kolektif hafızası arasındaki ilişki farklı bakış açıları ile ele alınmaktadır. Bu kapsamda otobiyografik anlatı sahibini olayların içine yerleştirerek tarihi süreci analiz etmek, metinlerde gerçek ile kurgu arasındaki sınırları ve incelemek ve metinlere psikanalitik yöntemlerle yaklaşmak tercih edilen yöntemlerdendir.⁴⁷ Bu yöntemlerle otobiyografik anlatıların sosyal tarih, kişisel ve kolektif hafıza alanlarında kullandığını görülmektedir. Örneğin çocukluğunda Britanya'dan Avustralya'ya göç eden ve daha sonra tekrar Britanya'ya dönen kültür tarihçisi Anna Cole, Britanya ve Avustralya arasındaki sömürgecilik ve sömürgecilik

---

⁴⁴ Özgür Türesay, "Tarihyazımı ve Biyografinin Dönüşü", **Halil İnalçık Armağanı I**, haz. Taşkın Takış, Sunay Aksoy, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, s.338.

⁴⁵ Beşikçi, **Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak**, s.35.

⁴⁶ Beşikçi, **Askeri Tarihçiliğin Gayri Resmi Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri**, s.92.

⁴⁷ Jaume Aurell, Rocio G Davis, "History and Autobiography: The Logics of a Convergence", **Life Writing**, No:16/4, 2019, s.504.

sonrası dinamikleri değerlendirdiği çalışmasında kendi otobiyografisini de kullanmaktadır.⁴⁸ Bir başka örnekte ise Shima Shahbazi, iki Iraklı kadın yazarın otobiyografilerinden hareket ederek Irak'ın işgalini ve Irak'ın çağdaş tarihini ele almaktadır. Shahbazi çalışmasında otobiyografik anlatıların tarihin büyük anlatılarına “meydan okuduğunu” dile getirerek önemlerini vurgularken, anlatılar üzerinden işgal sonrasında yaşanan travmayı ön plana çıkarmaktadır.⁴⁹

Otobiyografik anlatılara yönelik artan ilgiden askeri otobiyografiler de payını almıştır. Günümüz askeri tarih çalışmalarında hafıza çalışmalarının ve askerlerin savaş deneyimlerinin önemi giderek artmaktadır. Bu çalışmalar için askerlere ait otobiyografik anlatılar oldukça önemlidir. Bu konuda Paul Fussel'in “The Great War and Modern Memory” adlı eseri artık klasikleşmiştir. Fussel söz konusu çalışmasında Sassoon, Graves ve Owen gibi savaşa katılmış yazarların kişisel deneyimlerini, savaşın travmasını ve yarattığı trajediyi yazarların metinleri üzerinden ele almaktadır.⁵⁰

Otobiyografik anlatıların tarih ve diğer sosyal bilim dalları için başlı başına bir araştırma konusu ve kaynak haline gelmesi otobiyografik anlatılara ilişkin bireysel çalışmaların yanı sıra kurumsallaşmanın da önünü açmıştır. Örneğin Hollanda'da Center for the Study of Egodocuments and History adında bir merkez otobiyografik anlatılar üzerine çalışmaktadır. Benzer şekilde İngiltere'de üniversitelere bağlı olarak kurulmuş London Metropolitan University Centre for Life Writing and Oral History, University of Sussex Center for Life History and Life Writing, Kings College Center for Life Writing Research ve The Oxford Center for Life-Writing 2000'li yıllarda biyografi, otobiyografi, günlük, mektup ve hatıra gibi materyaller üzerine araştırmalar yapmak üzere kurulmuş olup faaliyetlerine devam etmektedir.

---

⁴⁸ Anna Cole, “‘The History That Has Made You’. Ego-Histoire, Autobiography and Postcolonial History”, **Life Writing**, No:16/4, 2019, s.527-538.

⁴⁹ Shima Shahbazi, “Microhistory Narratives, Alternative Epistemologies and Epistemic Credibility: A Comparative Study of Haifa Zangana's City of Widows and Leilah Nadir's Orange Trees of Baghdad”, **Life Writing**, No:16/4, 2019, s.567-582.

⁵⁰ Bkz. Paul Fussel, **The Great War and Modern Memory**, Londra, Oxford University Press, 2013.

Son yıllarda otobiyografik metinlere yönelik artan ilgi kurumsallaşmanın yanı sıra otobiyografik metinlere yönelik yayın çalışmalarını da artırmıştır. Artan otobiyografik yayınların yanı sıra sosyal bilimlerde “ün kazanmış” yayınevleri otobiyografik anlatılara yönelik yayın serileri oluşturmaktadır. Mesela, Hollanda merkezli Brill Yayınevi “Egodocument and History” başlıklı bir seri oluşturmuş, bu seri kapsamında sekiz kitap yayımlamıştır. Seride askeri otobiyografiler üzerine de bir kitap bulunmaktadır. Esmeralda Kleinreesink “On Military Memoirs” adlı kitabında ABD, İngiltere, Almanya, Kanada ve Hollanda’dan Afganistan Savaşı’na katılmış askerlerin otobiyografik metinlerini nicel ve nitel olarak karşılaştırmaktadır.⁵¹ Almanya’da Berlin Frei Üniversitesi bünyesinde ise 2004-2012 yıllarını kapsayan Selbstzeugnisse in transkultureller Perspektive [Transkültürel Perspektifle Ben-Anlatıları] başlıklı bir proje yürütülmüştür.⁵²

Otobiyografik anlatılara ilişkin yayım faaliyetlerinin yanı sıra envanter çalışmaları da artan oranda devam etmektedir. Center for the Study of Egodocuments and History 1814 yılından itibaren yayımlanmış otobiyografik anlatılarına ilişkin bibliyografya oluşturmakta olup internet sayfası üzerinden kamuoyu ile paylaşmıştır.⁵³ Benzer şekilde İsviçre merkezli otobiyografik anlatıların envanteri de başta Lousenne ve Basel üniversiteleri olmak üzere çeşitli kurum ve kuruluşların desteği ile kamuoyuna sunulmuştur.⁵⁴ Öte yandan otobiyografik metinlere ilişkin bibliyografi oluşturma çalışmaları Birinci Dünya Savaşı’na katılmış askerlerin anlatıları üzerine de yoğunlaşmaktadır. Örneğin Britanya’da savaşın yüzüncü yılı şerefine arşivlerdeki otobiyografik metinlere ilişkin tüm koleksiyon internet üzerinden erişilebilir kılınmıştır.⁵⁵ Aynı şekilde Avustralya’da New South Wales Devlet Kütüphanesi’nde

---

⁵¹ L.H.E. (Esmeralda) Kleinreesink, **On Military Memoirs: A Quantitative Comparison of International Afghanistan War Autobiographies 2001-2010**, Boston, Brill, 2017.

⁵² Selim Karahasanoğlu, “Ben-Anlatıları: Tarihsel Kaynak Olarak İmkanları, Sınırları”, **Turkish History Education Journal**, No:8/1, 2019, s.221.

⁵³ “Inventory of Egodocuments”, (Çevrimiçi) <http://www.egodocument.net/egodocument/index.html>, 07.07.2020.

⁵⁴ Database of Swiss Personal Writings, (Çevrimiçi), <https://wp.unil.ch/egodocuments/>, 07.07.2020.

⁵⁵ Ari Shapiro, “From The Trenches To The Web: British WWI Diaries Digitized”, <https://www.npr.org/sections/parallels/2014/01/23/264532419/from-the-trenches-to-the-web-british-wwi-diaries-digitized>, (Çevrimiçi), 07.07.2020, “Letters from the First World War”, The National

Birinci Dünya Savaşı'na katılmış Avustralyalı askerlerin günlükleri isimleri ile birlikte derlenmiştir.⁵⁶

1.2.1. Osmanlı Toplumunda Otobiyografi

Batı dünyasında otobiyografik metinler üzerine oluşmuş genel kanı, bir kişinin anlatımı üzerine şekillenen otobiyografik anlatıların Rönesans'ın ürünü olan bireycilik ve hümanizm ile doğduğudur. Buna göre otobiyografik metinler Rönesans ile ortaya çıkmış ve on altıncı yüzyıldan itibaren Avrupa toplumunun üst sınıfları arasında yayılmıştır.⁵⁷ Dolayısıyla Rönesans'tan “nasibini almamış” coğrafyalar benlik duygusu ile geç tanıştığı için otobiyografik anlatıların bu coğrafyalarda gelişmesi de oldukça geç tarihlerdedir. Oysa bu argüman hem Doğu dünyası için hem de Batı dünyası için yanlışlanabilir.

Daha önce de değinildiği üzere geniş anlamıyla hatıra, mektup, günlük gibi materyallerin tamamını kapsayan otobiyografik anlatılar Antik Yunan'da ve Roma'da görülmekteydi. Genelde seçkinlerin elinden çıkmış olmakla birlikte bu metinler kişinin kendi başından geçen hayat hikayelerinden oluşmaktaydı. Ortaçağ'da ise Haçlı Seferleri ile birlikte otobiyografik anlatılar daha fazla kullanılır olmuştu. Öyle ki bazıları dönemin kroniklerine kadar girebilmiş, genel bir tarih kitabı olarak dahi görülmüştü.

Otobiyografik anlatıların Doğu dünyasındaki yerine ilişkin argümanlar çoğunlukla oryantalist bakış açısından nasibini almaktadır. Bu bakış açısına göre İslam kültüründe hakim olan cemaat duygusu, Rönesans'ın ürünü olan benlik ve bireysellik duygularının Doğu toplumlarına yerleşmesini engellemiştir. Bunun sonucunda bu toplumlarda kişi merkezli otobiyografik anlatı türü gelişmemiştir. Oysa Doğu toplumlarının geleneksel yazı türleri ile otobiyografik anlatıların iç içe geçtiği örnekler vardır Mesela, İslam kurallarının aktarılma biçimlerinden biri olan hadis geleneği Peygamberin hayatını kaydeder ve onun hayatı üzerinden kurallar üretir. Bunun

---

Archives, <https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/letters-first-world-war-1915/> , (Çevrimiçi), 07.07.2020.

⁵⁶ “Diarists from World War I”, <https://www.sl.nsw.gov.au/research-and-collections-significant-collections-world-war-i-collection/diarists-world-war-i> , (Çevrimiçi), 07.07.2020.

⁵⁷ Tosh, **a.g.e.**, s.72.

dışında Aziz Anthony ile başlayan ve en iyi örneği Aziz Augustinus'un İtiraflar'ı olan kişinin dini motivasyonla günlük eylemlerini kaydetmesi geleneği, benzer şekilde İslam toplumlarında tasavvufi amaçlar ile yapılmış ve Arap otobiyografik yazınlarının gelişiminde önemli bir rol oynamıştır.⁵⁸

Yakın zamana kadar otobiyografik anlatıların Osmanlı toplumundaki mazisine ilişkin genel kanı da otobiyografik anlatıların Doğu toplumları içindeki yerine dair söylenenden farklı değildi. Bu bağlamda hümanizmin ve bireyciliğin bir ürünü olarak görülen, yazarın kişinin deneyimleri ve yaşam öyküsünü merkezinde kaleme aldığı metinlerin modernizm ve bireycilikle oldukça geç tarihlerde tanışan Osmanlı toplumunda ancak Tanzimat'tan sonra ortaya çıkabildiği iddia edilmiştir.

Bununla birlikte son yıllarda Osmanlı toplumunun erken dönemlerine ait otobiyografik anlatılara ilişkin çalışmaların sayısı artmakta ve yukarıda bahsedilen genel kanının aksini ortaya koyan keşifler yapılmaktadır. Örneğin 1597 yılında kadılık yapmak üzere Baf'a giderken Malta korsanlarına esir düşen Macuncuzade Mustafa Efendi'nin hatıraları İsmet Parmaksızoglu tarafından keşfedilip düzenlenmiştir. Benzer şekilde Halil Çeçen de 17. Yüzyıl mutasavvıflarından Niyazi Mısri'nin hatıralarını düzenleyip literatüre kazandırmıştır.⁵⁹ Cemal Kafadar, on yedinci yüzyılda yaşamış bir dervişin günlüğünü ortaya çıkardığı ve analiz ettiği çalışmasının yanı sıra on altı ve on yedinci yüzyıllarda yaşamış biri kadın olmak üzere üç kişinin daha otobiyografik anlatısını literatüre kazandırmıştır.⁶⁰

Yapılan çalışmalar ile Tanzimat öncesi Osmanlı askerlerine ait metinler de tespit edilmiş ve literatüre kazandırılmıştır. On yedinci yüzyıl sonunda Avusturya'ya esir düşen ve daha sonra esaretten kurtulup memleketine geri dönebilen Temeşvarlı Osman Ağa'nın hatıraları, Osman Ağa'nın başından geçenleri aktardığı gibi dönemin

---

⁵⁸ Gülşen Yakar, **Individual And Community, Public And Private: The Case Of A 17th-Century Istanbulite Dervish And His Diary**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

⁵⁹ Karahasanoğlu, **a.g.e.**,s.217.

⁶⁰ Cemal Kafadar, **Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun**, İstanbul, Metis Yayınları, 2009.

insanlarının zihin dünyası ve yaşayışları hakkında önemli ayrıntılar sunmaktadır.⁶¹ Tanzimat öncesi Osmanlı askerlerine ait metinlere ilişkin bir başka örnek ise 1801-1833 tarihleri arasında Anadolu ve Balkanlar’da Osmanlı ordusunda vazifelendirilmiş olan Kabudlu Hacı Mustafa Vasfi Efendi’nin anılarıdır.⁶²

Her ne kadar otobiyografik anlatıların Osmanlı toplumundaki geçmişi Tanzimat’ın çok ötesine götürebilse de, Osmanlı askerlerine ait anlatıların sayısının Tanzimat ile birlikte ani bir artış gösterdiği kabul edilmesi gereken bir gerçektir. Mehmet Beşikçi, bu durumun nedenlerini sorguladığı çalışmasında aynı dönemde söz konusu artışın yalnız Osmanlılar da değil Avrupa’da da görüldüğünü vurgulamaktadır. Bu nedenle artışın nedenlerini özcü bağlamda değil, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren yaygılaşan modern ordu ve onun toplumsal yaşam üzerindeki etkilerinde aramak gerektiğini belirtmektedir. On dokuzuncu yüzyılda zorunlu askerlik sistemi ile başlayan“vatandaş-asker” döneminin sıradan insanların deneyimlerini de “okunmaya değer” kıldığını, bu bağlamda orta ve alt kademelerdeki askerlerin deneyimlerini yazmaya başlamasının otobiyografik anlatıların sayısında ani bir artışa neden olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Fransız ve Amerikan devrimleri ile başlayan “sıradan asker” romantizminin de alt ve orta kademedeki askerleri, deneyimlerini kağıda dökmek konusunda teşvik edici bir atmosfer yarattığının altını çizmektedir. Bununla birlikte Beşikçi, askerlerin otobiyografik anlatılarındaki sayıca artışı modern savaşın değişen yapısına da bağlamaktadır. Kırım Savaşı’ndan itibaren askeri sorunların siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlar ile iç içe geçtiğini ve savaşların “topyekunlaştığını”, bu durumun özellikle yüksek mevkilerde bulunan paşaları daha fazla yazmaya teşvik ettiğini dile getirmektedir. Bu bağlamda kimi zaman alınan kararları haklı göstermek kimi zamansa haksızlığa uğranılmışsa bunu kamuoyu ile paylaşmak ya da hatırat başlığı altında kendi katıldıkları bir savaşın tarihini yazma isteği gibi motivasyonlar üst rütbeli askerleri otobiyografik anlatılarını kaleme almaya

---

⁶¹ Temeşvarlı Osman Ağa, **Bir Osmanlı Askerinin Hatıratı 1688-1700 Esarettten Kaçış**, haz. Orhan Sakin, 2. bs., İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2019.

⁶² Bkz. Ömer Koçyiğit, **Kabudlu Mustafa Vasfi Efendi: Tevârih**, Cambridge, Harvard University, 2016.

itmiştir.⁶³ Nitekim Osmanlı ordusunda ve siyasetinde yüksek mevkilerde bulunan paşalar da hatıralarını daha sık kaleme alır olmuştur. Örneğin İkinci Meşrutiyet'in önemli figürlerinden Mahmud Şevket Paşa'nın günlüğü, İttihat ve Terakki triumvirasından Cemal Paşa'nın hatıraları ve Birinci Dünya Savaşı'nın başında Hariciye Nazırlığı ve Sadrazamlık yapan Said Halim Paşa'nın hatıraları böyle metinlerdendir.⁶⁴

Osmanlı askerlerinin otobiyografik metnlerinin sayısında artış özellikle Balkan Savaşları'ndan sonra yaşanmıştır. Balkan Savaşları'nda alınan travmatik yenilgi, savaşa katılanlarda bir durum değerlendirmesi yapma, bilhassa üst rütbeli komutanlarda sorumluluktan kurtulma ve kendini aklama ihtiyacı doğurmuştur. Bu durum savaş deneyimlerini içeren otobiyografik metnlerin sayısında büyük bir artışa yol açmıştır. Bu metinler arasında yalnız savaştan sonra yazılmış hatırlama kayıtları değil savaş esnasında tutulmuş günlükler de bulunmaktadır.⁶⁵

Osmanlı askerlerinin otobiyografik metinler kaleme almaları hususunda Avrupalı askerler ile ortaklaştığı noktalar olmakla birlikte Osmanlı ordusunun kendine özgü yanları da vardır. Öncelikle II. Mahmud'un askeri reformları ile birlikte mektepli subay yetiştirilmeye başlanmış olsa da, orduda mektepli subay sayısı hemen her daim ihtiyacı karşılamaktan uzak kalmış, Osmanlı ordusu ağırlıklı olarak okuryazar olmayan köylülerden oluşturmuştur. Bu koşullar altında 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı askerlerinin kaleme aldığı otobiyografik metinlerde sayısal anlamda bir artış olmakla birlikte Avrupa ordularıyla kıyaslandığında bu sayının yeterli düzeyde olmadığı görülmektedir. Ancak yine de 1914'ün arifesinde hem Osmanlı toplumunun hem de okuryazar Osmanlı askerlerinin kendi yaşam öykülerini ve deneyimlerini kaydetme pratiğine sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir. Nitekim Mehmet Beşikçi'nin

---

⁶³ Beşikçi, "Askeri Tarihçiliğin Gayri Resmi Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri", s.94-95.

⁶⁴ Bkz. Murat Bardakçı, **Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü**, 3.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası ve Kültür Yayınları, 2014., Cemal Paşa, **Hatıralar**, Haz. Alpay Kabacalı, 11.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası ve Kültür Yayınları, 2019., Said Halim Paşa, **Osmanlı İmparatorluğu ve Birinci Dünya Savaşı**, Çev. Fatih Yücel, İstanbul, Kronik Yayınları, 2019.

⁶⁵ Beşikçi, **Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak**, s.83.

Birinci Dünya Savaşı'na katılmış Osmanlı askerlerinin otobiyografik anlatılarına ilişkin kapsamlı çalışmasında elde ettiği veriler de bunu kanıtlar niteliktedir.⁶⁶

Öncelikle Beşikçi'nin çalışmasına göre Birinci Dünya Savaşı'na katılan Osmanlı askerlerine ait tespit edilebilmiş otobiyografik metin sayısı 1.466'dır. Bunların büyük çoğunluğu matbu metinden oluşmakla birlikte diğer kısmı mülakat, röportaj ve arşiv belgesi şeklindedir. Metinler çoğunlukla Çanakkale, Kafkas, Irak ve Sina-Filistin cephelerinde savaşmış Osmanlı askerlerine aittir.

Çalışmada Birinci Dünya Savaşı'na katılan Osmanlı askerlerine ait otobiyografik metinlerin rütbelere göre dağılımı da ele alınmış ve şaşırtıcı bir sonuca ulaşılmıştır. Osmanlı askerlerinin otobiyografik metinlerine ilişkin genel kanı, metinlerin ordu içinde az sayıdaki muvazzaf subaylara ait olması nedeniyle bir temsil sorunu yaşadığıdır. Bu bağlamda sıradan askerlerin savaş deneyimlerinin takip edilemediği yönünde bir fikir bulunmaktadır. Ancak Beşikçi, çalışması sonucunda otobiyografik anlatıların %37 gibi ciddi bir oranının, zorunlu askerlik sistemiyle askere alınmış er-erbaş ve ihtiyat zabiti (yedek subay) kategorilerine ait olduğunu tespit etmiştir. Bu tespit, Osmanlı askerlerinin otobiyografik anlatılarının da toplumun ve sıradan insanların savaş deneyimlerini tespit etmek için önemli gözlem ve yorumlara sahip olabileceğini ortaya koymaktadır.⁶⁷

1.2.2. Osmanlı-Türk Tarihçiliğinde Otobiyografi

Bir önceki başlıkta özetlendiği üzere Osmanlı toplumu hem modernleşme öncesinde hem de modernleşme sonrasında yaşamlarına ve deneyimlerine ait kişisel kayıt tutmuştur. Özellikle Osmanlı askerlerine ait hatırı sayılır sayıda otobiyografik anlatı tespit edilmiş ve literatüre kazandırılmıştır. Ancak buna rağmen Osmanlı-Türk tarihçiliğinin genel olarak otobiyografik metinlere mesefali kaldığı görülmektedir. Bu yaklaşımın ardında Osmanlı toplumuna ve otobiyografik metinlerin doğasına dair üretilen dar bakış açısının etkisi vardır.

---

⁶⁶ a.e., s.82-85.

⁶⁷ a.e., s.90-101.

Osmanlı-Türk tarihçiliğinin otobiyografik kaynaklara karşı mesafeli duruşunun temel sebeplerinden biri otobiyografik anlatılara yönelik Avrupalı-merkezli bakış açısının hakimiyetidir. Bu bakış açısına göre otoriter bir Doğu toplumu olan Osmanlı toplumunda bireycilik gelişmediği için Osmanlı'ya ilişkin literatür mektup, hatırat, günlük gibi otobiyografik metinler açısından fakir kalmıştır.⁶⁸ Oysa hem Osmanlı toplumu özelinde hem de Doğu toplumları genelinde modernleşme öncesinde Avrupa toplumlarındaki otobiyografik anlatılardan farklı olarak tutulmuş hatıra kayıtları bulunmaktadır. Ancak Avrupa-merkezli dar bakış açısının etkisiyle otobiyografik metinlerin Avrupa'daki formatının aynısı Osmanlı toplumunda aranmış, bu formata uygun olmayan kişisel metinler dikkate alınmamıştır. Osmanlı toplumuna özgü metin türlerini hesaba katıldığında çok zengin bir otobiyografik metin literatürü elde edilebilmektedir.⁶⁹

Osmanlı-Türk tarihyazımında otobiyografik anlatılara yönelik bu dar bakış açısı, sosyal bilimlerde “biyografinin dönüşü” olarak tabir edilen ve biyografiye ve otobiyografik metinlere yönelik başlatılan metodolojik tartışmaya Osmanlı-Türk tarihçiliğinin büyük ölçüde yabancı kalmasına neden olmuştur. Yalnız Derin Terzioğlu, Ali Birinci ve İsmail Kara gibi tarihçiler biyografi çalışmalarında yöntem sorunlarına değinerek katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte 2000'li yılların başında otobiyografik anlatılara ilişkin metodolojik tartışmaya en önemli katkılardan biri Tarih Vakfı'nın 12-14 Ekim 2001 tarihleri arasında “Tarihyazımında Anı ve Yaşamöykülerinden Yararlanılması” başlığı ile İstanbul'da düzenlediği Dördüncü Uluslararası Tarih Kongresi'dir. Kongrede temel olarak anı gibi otobiyografik metinlerin tarihyazımında nasıl kullanılacağı tartışılmıştır. Özgür TÜRESAY, Osmanlı-Türk tarihçiliğinin Avrupa tarihçiliğini genel olarak takip etmesine rağmen bu tartışmaya uzak kalışının nedenlerini sorgularken Doğu toplumları ve otobiyografik anlatılara ilişkin oryantalist bakış açısının dışında ilk olarak Türkiye'de sosyal bilimler araştırmalarına hakim olan bütüncül yaklaşımların etkisini ifade etmektedir. Buna göre

---

⁶⁸ Derin Terzioğlu, “Tarihi İnsanlı Yazmak: Bir Tarih Anlatı Türü Olarak Biyografi ve Osmanlı Tarihyazıcılığı”, **Cogito**, No:29, Güz, 2001, s.290.

⁶⁹ Beşikçi, **Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak**, s.38.

Türkiye’de sosyal bilimlerin kuruluş aşamasında hakim otorite olan Durkheim’ci anlayış ile 1940’lı yıllardan itibaren önce Avrupa tarihçiliğinde sonra Osmanlı-Türk tarihçiliğinde etkili olan Annales Okulu, Marksizm ve yapısalcılık kişisel yaşam öykülerine ve deneyimlerine dayanan anlatılara karşı ilgisizliğe neden olmuştur.⁷⁰

Osmanlı-Türk tarihçiliğinde otobiyografik anlatılara yönelik metodolojik tartışmalara ilgisizlik otobiyografik metinlerin tarihyazımında kaynak metin olarak kullanılması hususunda dar bir çerçevenin oluşmasına neden olmaktadır. Bu dar çerçeve bağlamında Osmanlı-Türk tarihyazımında otobiyografik metinler genellikle şüphe edilmesi gereken metinler olarak görülmekte ve nesnellik analizine sıkıştırılmaktadır. Bu nedenle otobiyografik anlatıların doğasına ve okuyucuya sunduğu bilginin niteliğine dair sorulabilecek teorik sorular tarihyazıcılığın gündemine gelmemektedir. Çoğunlukla otobiyografik bilginin baştan güvenilmez olduğu kabulü nedeniyle söz konusu bilginin nasıl test edilebileceği tartışmasıyla yetinilmektedir. Örneğin Türkiye’de anı kaynakları üzerine takdire şayan katkılar sunan tarihçi Ali Birinci anı kaynaklarındaki bilginin test edilmeye muhtaç olduğunu vurgulamakta ve bu nedenle her anının kendi dönemine ait başka bir anı ile karşılaştırılması fikrini ortaya atmaktadır. Böylece çapraz sorgulama ile daha güvenilir bilgiye erişilebileceği iddia etmektedir.⁷¹ Benzer şekilde, İlber Ortaylı da Osmanlı’nın son dönemine ait anılarda yazarların ideolojik mücadeleler nedeniyle zaman zaman “kasd-ı mahsus” ile çarpıtmalar yapabildiğini, bu nedenle anıların döneme ait başka kayıtlar ile denetlenmesi gerektiğini belirtmektedir.⁷²

Otobiyografik kaynakların arşiv belgelerine göre daha az güvenilir olabileceği ve bu nedenle birkaç farklı türde kaynakla denetlenmesi gerektiği tamamen yanlış bir düşünce değildir. Bununla birlikte otobiyografik kaynaklara yalnız güvenilirlik bağlamında yaklaşılması ve bu kaynakların tarihyazımında kullanımını için mutlaka

---

⁷⁰ Türesay, **a.g.e.**, s.330-331.

⁷¹ Ali Birinci, **Tarihin Hududunda: Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meselesi**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2012, s.39.

⁷² İlber Ortaylı, **Türk Tarihçiliğinde Biyografi İnşası ve Biyografik Malzeme Sorunsalı**, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s.57-63, **aktaran** Beşikçi, **Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak**, s.40.

başka kaynaklar ile test edilmesi gerektiği varsayımı sorunlara neden olmaktadır. Osmanlı-Türk tarihçiliğine yerleşmiş “resmi belge muhafazakarlığı”nın bir tezahürü olan bu varsayım, Osmanlı-Türk tarihçiliğinin ufkunu daraltmakta ve geçmişin yalnız tek boyutlu bir analizini sunmaktadır. Örneğin resmi belgelere sıkıştırılmış bir araştırma pratikte yaşanmış sorunları, kişilerin bu sorunları tecrübe etme biçimlerini ve bu sorunlara yönelik pratik çözüm yollarını tespit etmeyi engelleyecektir. Oysa söz konusu insanların günlük, anı ve mektup gibi kişisel metnlerinin kullanılması araştırmayı tek boyutluluktan çıkaracaktır.⁷³ Ayrıca kaynakların güvenilirliği meselesi yalnız otobiyografik metinler bağlamında değerlendirilmemelidir. Tarihyazımında kaynak olarak kullanılan her belgeye ihtiyatla yaklaşılması ve içerdiği bilgilerin denetlenmesi gerekir. Bu bağlamda Cemil Koçak’ın resmi belgelere ilişkin değerlendirmesi önemlidir. Koçak’a göre bir iktidar odağı olarak devlet, ideolojik yargıların ışığında belge üretmektedir. Dolayısıyla tarihçilikte belge olarak kabul edilen devletin resmi yazışmalarının sunduğu bilgilerin tümünün siyasi/ideolojik analize tabi tutulması gerekmektedir.⁷⁴ John Tosh da başlı başına araştırma konusu olan sürecin bir parçası olarak resmi devlet kayıtlarının bireyin kaleminden çıkan metinler gibi onu yaratan kurumun yarattığı olduğunu ve o kurumun çıkarlarını barındırdığını belirtmektedir. Dolayısıyla bir tarih incelemesinde yegane çabanın gerçekten güvenilir kaynağı saptamaktan öteye geçmesi gerekmektedir. Çünkü kaynakların çoğunluğu yanlış, eksik veya çıkar kaygısıyla yazılmıştır. Ayrıca, ister resmi devlet kaydı olsun ister otobiyografik anlatı, bir kaynağın “güvenilmez” olduğu tespit edilmiş olsa bile tarih çalışmaları için hala değerli bir kaynak olabileceği gözden kaçırılmamalıdır. Çünkü söz konusu taraflılığın kendisi de muhtemelen tarihsel açıdan önem taşıyacaktır.⁷⁵ Resmi arşiv belgeleri ile hatırat gibi otobiyografik metinleri güvenilirlik bakımından kıyaslayan Ali Birinci ise arşiv belgelerinin “resmi bir kıyafet”e büründürülmüş olduğunu, dolayısıyla arşiv belgelerindeki bilgilerin de değişikliğe uğramış olabileceğini, ancak hatırat gibi otobiyografik anlatıların “resmi kıyafetsiz” bilgiler içerdiğini, bu anlamda özellikle yakın tarihe yönelik araştırmalarda

⁷³ Beşikçi, “Askeri Tarihçiliğin Gayri Resmi Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri”, s.91.

⁷⁴ Koçak, Cemil, *Geçmiş Ayrıtıda Saklıdır*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2012, s.14-15.

⁷⁵ Tosh, *a.g.e.*, s.91-95.

oldukça önemli olduğunu ifade etmektedir. Hatırat türü otobiyografik metinlerin sıradan insanların “sesini” duyurması bakımından da önemli olduğunu vurgulayan Birinci, bu anlamda otobiyografik metinlerin “devletin sesini” duyuran resmi belgeleri tamamlayıcı nitelikte olduğunu belirtmektedir.⁷⁶

Tüm bu tartışmaların ve sorgulamaların içinde son yıllarda Osmanlı-Türk tarihçiliğinde otobiyografik anlatılara yönelik çalışmaların arttığını da söylemek gerekmektedir. Özellikle Birinci Dünya Savaşı’na katılmış Osmanlı askerlerine ait günlük ve anılar alanında bir yayın patlaması yaşanmaktadır. Bu kapsamda yayınevleri geniş çaplı kitap serileri oluşturarak alanyazımına katkı sunmaktadır.

Otobiyografik anlatılarda yaşanan yayın patlaması otobiyografik metinler üzerine yapılan kolektif ve bireysel çalışmaların sayısını da artırmaktadır. Geleneksel Osmanlı-Türk tarihyazımının otobiyografik kaynaklara yaklaşımı düşünüldüğünde 2003 gibi oldukça erken sayılabilecek bir tarihte , Leyla Neyzi 1921’de Türk ordusunda görev yapan Yahudi Haim Albukrek’in askerlik günlüğünü konu edinen çalışması ile alana oldukça önemli bir katkıda bulunmuştur.⁷⁷ Otobiyografik anlatılara ilişkin kolektif çalışmalar başında ise İstanbul’daki Alman Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü’nde “İstanbul Hatıraları” (Istanbul Memories) başlıklı bir proje gelmektedir. Bu proje kapsamında Ekim 2010’da İstanbul’da “ ‘İstanbul’-‘Kushta’-‘Constantinople’ : Diversity of Identities and Personal Narratives in the Ottoman Capital (1830-1900)” isimli bir konferans düzenlenmiştir. Proje kapsamında benzer bir toplantı 2014 “The Politics of Memoirs: Turkish and Ottoman” adı altında 2014 yılında Almanya’da gerçekleştirilmiştir. Proje’nin ürünleri için Routledge yayınevi, *Life Narratives of the Ottoman Realm: Individual and Empire in the Near East* [Osmanlı Dünyasında Yaşam Anlatıları: Yakın Doğu’da Birey ve İmparatorluk]

---

⁷⁶ Birinci, **a.g.e.**, s.38.

⁷⁷ Leyla Neyzi, “Trauma, Narrative And Silence: The Military Journal Of A Jewish ‘Soldier’ In Turkey During The Greco-Turkish War”, **Turcica**, No:35, 2003, s.291-313.

adında bir seri başlatmıştır.⁷⁸ Bu seri kapsamında şu ana kadar iki kitap yayımlanmıştır.⁷⁹

Yakın bir zamanda benzer ancak daha kapsamlı bir proje Mehmet Beşikçi'nin yürütücülüğünde yapılmıştır. Proje kapsamında Birinci Dünya Savaşı'na katılmış Osmanlı askerlerinin otobiyografik metinleri nitel ve nicel analizine tabi tutulmuş ve sonuç olarak otobiyografik anlatılar bağlamında Türkiye'deki en kapsamlı eserlerden biri "Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası" adı ile alanyazımına kazandırılmıştır. Beşikçi, söz konusu çalışmasında yalnız Osmanlı askerlerinin otobiyografik anlatılarını analiz etmekle kalmayıp otobiyografik anlatıların Osmanlı-Türk tarihçiliğindeki yerini ve sunabileceği katkıları da derinlemesine tartışmaktadır. Ek olarak Osmanlı toplumunun Birinci Dünya Savaşı tecrübelerini konu edinen ve Türk tarih yazımında önemli bir boşluğu dolduran çalışmalardan bir diğeri Yiğit Akın'ın "When the War Came Home: The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire" adlı çalışmasıdır. Akın, bu çalışmasında seferberliğin Osmanlı toplumuna getirdiği zorunluluklar etrafında Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı toplumu üzerindeki etkilerini kapsamlı bir şekilde ele alırken Osmanlı askerlerine ait çok sayıda otobiyografik anlatıyı kaynak olarak kullanmıştır.⁸⁰

---

⁷⁸ Karahasanoğlu, **a.g.e.**, s.222.

⁷⁹ Philipp Wirtz, **Depicting the Late Ottoman Empire in Turkish Autobiographies: Images of a Past World**, New York, 2017. Herzog, Cristoph, Wittmann, Richard, **'Istanbul'-'Kushta'-'Constantinople' : Diversity of Identities and Personal Narratives in the Ottoman Capital (1830-1900)**, Routledge, New York, Routledge, 2018.

⁸⁰ Yiğit Akın, **When The War Came Home: The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire**, California, Stanford University Press, 2018.

Otobiyografik anlatılara yönelik yayın faaliyetlerinin artışı alana ilişkin yüksek lisans ve doktora tezi düzeyinde akademik çalışmaları da artırmış görünmektedir. Son yıllarda başta Osmanlı askerlerinin otobiyografik metinleri olmak üzere erken ve geç dönem Osmanlılara ait otobiyografik anlatılar üzerine veya bu anlatılar kullanılarak tez çalışmaları yürütülmüştür ve yürütölmeye devam edilmektedir.⁸¹

---

⁸¹ Son dönemde bu kapsamda hazırlanmış tezlere ilişkin bazı örnekler için bkz.: Hamdi Gürlcr, **Milli Mücadeleye Katılan Komutanların Hatıratlarının Karşılaştırılması**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008, Gülşen Yakar, **Individual And Community, Public And Private: The Case Of A 17th-Century Istanbulite Dervish And His Diary**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 2019, Yasemin İpek, **Reclaiming The Nation, Moralizing Politics: Narratives Of Political Legitimacy in Autobiographies Of Progressive Republican Party Leaders**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, 2017, Duygu Coşkuntuna, **Canlı Tarihler: A discourse analysis of the memoirs of Young Turks (1908-1923)**, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2013, Fikriye Karaman, **Arab intellectuals under the Young Turks: a comparative-historical analysis on memoirs (1908-1918)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi, 2013.

İKİNCİ BÖLÜM

OTOBİYOGRAFİK METİNLERDE CEPHE GERİSİ: OSMANLI TOPLUMUNUN İÇİNDE BULUNDUĞU KOŞULLAR

2.1. Cephe Gerisinde Gündelik Yaşam, İaşe Sorunu

Osmanlı İmparatorluğu bir tarım ülkesi olsa da başta buğday ve un olmak üzere temel besin maddelerinin temininde yeterli bir ülke değildi. Seferberliğin ilanı ve hemen ardından imparatorluğun savaşa girmesi ile birlikte savaş öncesi yaşanan sorunlar kısa sürede daha da ağırlaşmıştı. Üretici nüfusun önemli bir kısmının silah altına alınması, seferberlik ve savaş nedeniyle çift hayvanlarına el konulması, silahaltına alınan nüfusun artan tüketimi imparatorlukta temel besin maddelerine erişimi güçleştirmiştir. Bununla birlikte çekirge afeti, hayvanlar arasında artan salgın hastalıklar ve köylünün geçmiş tecrübelerine dayanarak savaş belirsizliği içinde yalnız kendisine yetecek kadar üretim yapması imparatorlukta iaşe tedarikini çıkmaza sürüklemiştir. Tüm bu sebepler dahilinde ekili arazi savaşın ilk yılında 35 dönüme ikinci yılında ise 27 dönüme kadar düşmüş, yıllık üretim savaş öncesi üretimin ancak yarısına ulaşabilmiştir. Savaşın başlamasıyla temel besin maddelerine erişim savaşan tarafların ortak sorunu haline gelmesi nedeniyle ülkeler öncelikle kendi kendine yetebilmek adına temel besin maddeleri ihracını durdurmuştur. Diğer bir değişle savaşın öncesinde dahi ithalat yapmadan nüfusunu beslemeyen Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşla birlikte dış ticaret yapmasının da önü kesilmiştir. Bununla birlikte savaş nedeniyle denizde başlayan abluka müttefiklerden yapılabilecek kısıtlı ithalatı iyice zorlaştırmıştır.⁸² Savaşla birlikte ağırlaşan ve imparatorluğun hemen her bölgesinde hissedilen “yokluğun” başkent İstanbul'da ve Anadolu'da toplumsal yansımaları otobiyografik anlatılarda dikkat çekilen hususlardandır.

2.1.1. İstanbul

Birinci Dünya Savaşı savaşa giren her ülkeyi temel maddelere erişim konusunda darboğaza sokarken Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul, bu darboğazı oldukça ağır yaşayan merkezlerden biridir. 1914'te göçmenlerle birlikte bir

---

⁸² Zafer Toprak, **a.g.e.**, s.382-383.

milyon nüfusa sahip şehrin gıda ihtiyacı günlük 35-40 kamyonu buluyordu. Ekmeklik tahıl ihtiyacı genellikle Trakya, Eskişehir, Ankara, Konya, Bursa gibi şehirlerden tek hatlı demiryolu kapasitesi ölçüsünde karşılanmaya çalışılsa da Fransa, İtalya, Rusya gibi ülkelerden tahıl ithal edilmesini gerektiriyordu. Tüm çabalara rağmen savaştan önceki 25 yılda İstanbul sadece dört defa yeterli düzeyde gıda temin edebilmişti.⁸³

Savaşın başlangıcında İmparatorluğun iâşe durumu fena olmasa da seferberlikle birlikte demiryollarının ordunun emrine verilmesi yüzünden İstanbul'a yapılan buğday sevkiyatları kesilmişti. Bununla birlikte savaş boyunca ticaretin durma noktasına gelmesi ve vurgunculuk İstanbul'da durumu daha kötüleştirmiş, fiyatlar artmış ve gıda ürünlerine erişim zorlaşmıştır. Örneğin savaşla birlikte İstanbul'a ithal edilen unun ortalama 25 bin çuvaldan 8 bin çuvala düşmesi sonucunda unun çuvalı birkaç gün içinde 90 kuruştan 300 kuruşa kadar yükselmişti. Benzer şekilde savaş başladıktan sonra şeker ithalatının yapılmaya başlandığı İtalya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşa girmesiyle bir çuval şekerin fiyatı 10 lirayı bulmuştu.⁸⁴ Fiyatlardaki söz konusu artış zaten düşük olan hayat seviyesini savaş sırasında çok daha düşük bir seviyeye indirmiştir.

10 Aralık 1915'te Sırbistan'ın İttifak güçlerinin eline geçmesiyle Avusturya ve Almanya'yla kara bağlantısının kurulması bir miktar rahatlama yaratsa da sorunu çözmemiş, gıda ürünlerine erişim her geçen gün daha zorlaşmıştır. Bu nedenle kısıtlayıcı tedbirler alınmış, örneğin bir okkadan fazla ekmek alınması yasaklanmıştır.⁸⁵ Ancak alınan tedbirler sorunu çözmek bir yana, şehirde paniğe yol açmış ve dükkanların yağmalandığı dahi görülmüştü. Özellikle iâşe dağıtımında zaman zaman büyük sorunlar yaşanmış, fırınların önünde biriken büyük kalabalıklar kargaşaya ve sık sık kavgaya neden olmuştur.⁸⁶

---

⁸³ Yalman, **a.g.e.**, s.140.

⁸⁴ **a.e.**, s.409-412.

⁸⁵ Hikmet Özdemir, **Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918**, 2.bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2010, s.102.

⁸⁶ Toprak, **a.g.e.**, s.415.

Osmanlı askerlerinin otobiyografik metinleri savaşın İstanbul'un gündelik yaşamını nasıl alt üst ettiğini ve insanların bu alt üst oluşu nasıl deneyimlediğini gösteren kayıtlar içermektedir. Aynı zaman da hem savaşın öncesinde hem de savaş sırasında tutulan kayıtlar savaşın öncesindeki ve savaş sırasındaki hayatı kıyaslama imkanı sunmaktadır. Örneğin Avedis Cebeciyan 5 Kasım 1914'te İstanbul yakınlarında Çatalca'da iken Rum köylerinin zenginliğini anlatır.⁸⁷ Yaklaşık bir yıl sonra aynı civarda bulunan Karamanlı Rum Anastas ise Rum köylülerinin içinde bulunduğu koşulların ne kadar kötüleştiğini günlüğüne kaydetmiştir:

“Kalikratya'ya geçerek yolda yalı boyu Rum köylerinin ahalisinin açlıktan çektiklerini kalem ile tarif kabil değildir. Bir tarafta gebermiş öktüzün başında yirmiden fazla fakara toplanmış, kimisi ciğerini kimisi de etlerini kavga ile kapşıyorlardı.”⁸⁸

Savaş boyunca İstanbul'un çeperlerindeki köyler gibi İstanbul da benzer yoksullukla karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı Bankası'nda çalışan oğlu ile birlikte İstanbul'da yaşayan Marie Lyster, İstanbul'un içinde bulunduğu ekonomik koşulları günlüğüne kaydetmiştir:

“Ortalıkta belirli bir korku var. Dün gece çarşıda insanlar gerçekten korkmuş görünüyorlardı. Fiyatlar günde iki defa artıyor. Zenginler dükkânları dolduruyorlar, fakirler de umutsuzca seyrediyorlar. Şimdiden iki kişiyi caddede kendinden geçmiş oturur ve yatar vaziyette gördüm. Etrafları yardım etmeye çalışan insanlarla sarılıydı ama bu kişilerin onları tekrar hayata döndürebileceklerinden şüpheliyim.”⁸⁹

Nitekim asker anlatılarındaki İstanbul da Marie Lyster'in anlattığı İstanbul'dan farklı değildir. 1914 yılında etin fiyatı 7, fasulyenin fiyatı 4 kuruş iken⁹⁰, Mart 1916'da İstanbul'a gelen Avedis Cebeciyan günlüğüne etin 15, fasulyenin ise 11 kuruş olduğunu kaydetmiştir.⁹¹ 1916 sonbaharında İstanbul'a gelen er Hüseyin Fehmi

⁸⁷ Avedis Cebeciyan, **Bir Ermeni Subayın Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1918**, Çev. Takuhi Tomasyan, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2015, s.39.

⁸⁸ Haz. Evangelia Achladi, **Karamanlı Rum Ortodoks Bir Askerin Seferberlik Hatıraları**, Çev. Thanasis Nikolaidis, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017, s.47.

⁸⁹ Gözcü, **a.g.e.**, s.145.

⁹⁰ **a.e.**, s.142.

⁹¹ Cebeciyan, **a.g.e.**, s.119.

Genişol ise anılarında İstanbul'da hayat pahalılığının ve açlığın akla hayale gelmeyecek düzeyde olduğunu dile getirmektedir.⁹² Aynı dönemde İstanbul'da bulunan Dr. Harry Stuermer de kitabında 1916 yılı için Hüseyin Fehmi ile paralel şeyler söylemektedir:

*“Özellikle 1916 yılının başlarında yaşanan ekmek krizlerinde İstanbul'da her gün düzinelerce kişi açlıktan öldü. Sokaklarda bitkinlikten çöken kadınları gözlerimle gördüm.”*⁹³

1917 yılında ailesini ziyarete gelen muvazzaf asker Rahmi Apak İstanbul halkının içinde bulunduğu yoksulluğun tanığıdır. Rahmi Apak'ın anılarından İstanbul'da yaşayan subay ailelerinin yoksulluktan daha az etkilenmeleri için birtakım önlemler alındığı anlaşılmaktadır. Örneğin Apak'ın ailesine Sarıyer'de Rumların boşalttığı bir ev tahsis edilmiş ve kafi düzeyde yiyecek sağlanmıştır. Bu uygulamanın istisnai bir uygulama olmayıp diğer subay ailelerini de kapsadığı yine Rahmi Apak'ın cümlelerinden anlaşılmaktadır: *“Asker olmayan ailelerin hali hiç de iyi değildi.”*⁹⁴

Savaşın İstanbul'daki olumsuz etkileri en çok kadınların üzerinde hissedilmiştir. Erkeklerin silahaltına alınması ve seferberliğin getirdiği zorunluluklar Osmanlı kadınlarının koşullarını tamamen değiştirmiştir. Savaş koşulları, ekonomik kriz ve erkeklerin olmaması kadınları geçim derdini sırtlamak mecburiyetinde bırakmış, özellikle şehirlerde kadın işgücünde büyük bir artış görülmüştür. Kırsalda ise erkeklerin olmaması nedeniyle bütün çiftçilik işleri ile kadınlar ilgilenmek zorunda kalmıştır. Buna rağmen toplumun orta sınıfında yer alan kadınlar için yoksulluk kaçınılmaz olmuştur.⁹⁵ Öyle ki kadınların kıtlık nedeniyle belediye kapılarında çocuklarıyla beraber açlıktan feryat figan halde ekmek talebinde bulundukları görülür olmuştur.⁹⁶ Çünkü bu dönemde ekmek vesikaya bağlanmış, zaman zaman ailelere

⁹² Hüseyin Fehmi Genişol, **Çanakkale'den Bağdat'a Esaretten Kurtuluş Savaşı'na**, haz. Mustafa Yeni, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s.30.

⁹³ Harry Stuermer, **Two War Years in Constantinople**, Çev.E. Allen, New York, George H. Doran Company, 1917, s.109.

⁹⁴ Rahmi Apak, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988, s.157.

⁹⁵ Akın, **a.g.e.**, s.146.

⁹⁶ Gözcü, **a.g.e.**, s.139.

ancak yarım ekmek verilebilmiştir.⁹⁷ Öte yandan, İstanbul'da yaşanan kıtlık ve ekonomik kriz dramatik bir şekilde beraberinde ahlaki çöküntüyü getirmiş, savaş boyunca İstanbul'da kadınların fuhuşa katılma oranı gözle görünür şekilde artmıştır. Zafer Toprak'ın "*Savaşta erkekler cepheye; kadınlar kaldırımında kırılıyor.*"⁹⁸ şeklinde özetlediği bu durum, İstanbul'da salgın hastalıkların yayılmasında etkili olmuştur. Bu nedenle 1915 yılında zührevi hastalıklarla ilgili bir nizamname düzenlenmiş ve genelevler sürekli doktor kontrolüne tabi tutulmuştur.⁹⁹

Şüphesiz savaşın olumsuz etkileri herkes için aynı düzeyde ve aynı şekilde olmamıştır. Enflasyonla birlikte sabit gelirli insanlar hızla fakirleşirken, İstanbul'a gıda temininde çalışan tüccarlar savaş boyunca zenginleşmiştir. Zafer Toprak'ın "harp zengini" olarak tanımladığı bu kesim Osmanlı toplumunda yeni bir sosyal tabaka oluşturmuştur.¹⁰⁰ Harry Stuermer'in fakirlerin açlıktan kırıldığını belirttiği¹⁰¹ dönemde savaşla birlikte zenginleşen tüccarlar İmparatorluğun içinde bulunduğu koşullara rağmen artan refah seviyelerine bağlı olarak gösterişli hayatlarını devam ettirmiştir. Bu bağlamda toplumda artan sınıfsal eşitsizlik askerlerin otobiyografik metinlerinde İstanbul'daki gündelik yaşama ilişkin dile getirdikleri konulardan biri olmuştur. Abidin Ege, Çanakkale'nin bombalandığı tarihte İstanbul halkındaki kayıtsızlı vurgulamakta ve üzülmetedir:

*"Çanakkale'nin şiddetli bombardımanına rağmen İstanbul halkı yine tamamen kayıtsız idi ve kendi sefahatinde berdevam. İstanbul'un bütün bu olağanüstü durumlara karşı lakayt tavrını gördükçe üzüliyorum."*¹⁰²

⁹⁷ Levent Alpat, **Bir Osmanlı Askerinin Anıları**, İzmir, Şenocak Yayınları, 2010, s.71.

⁹⁸ Gözcü, **a.g.e.**, s.139.

⁹⁹ Zafer Koylu, Sadet Altay, Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında İstanbul'da Fuhuş, Zührevi Hastalıklar ve Mücadele Yöntemleri, **Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık Kongresi Kongre Bildiri Kitabı**, İstanbul, Nobel Yayın Dağıtım, 2010, s.836.

¹⁰⁰ Toprak, **a.g.e.**, s.470.

¹⁰¹ Stuermer, **a.g.e.**, s.118.

¹⁰² Abidin Ege, **Çanakkale, Irak ve İran Cephelelerinden Harp Günlükleri**, haz. Celali Yılmaz, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s.91.

Münim Mustafa ise anılarında doğrudan “harp zenginlerini” hedef almakta, haksız kazançla elde ettikleri servetle gayri ahlaki davrandıklarını vurgulamaktadır:

“Akşamları bazen Beyoğlu’nda bir yerde otururdum. Bu salonların bir köşesinde daire şeklindeki masalar etrafına toplanan insanların kahkalarını işitince oranın ne büyük neşe kaynağı olduğunu görür, millet kendini kurtarmak için hayat ve memat dakikaları içinde çırpınırken nüfuz ile bir anda emeksiz kazanılan servetlerin hadsiz hesapsız nasıl sarf edildiğini milli ahlakı nasıl ifsat ettiğini hayret ve ibretle seyrederdim.”¹⁰³

2.1.2. Anadolu

Birinci Dünya Savaşı’nın sosyal hayata etkisi, İstanbul’da olduğu gibi Anadolu’da da yıkıcı oldu. Savaşın öncesinde Anadolu’ya gelen Macar bir gezginin *“Burada insanlar yokluğun ve sefaletin akıllara sığmayacak boyutlarını yaşıyorlar. Lüks, rahat ve konforlu yaşam hakkında ne bilebilir?”¹⁰⁴* şeklinde ifade ettiği sosyal hayat, savaş koşullarıyla çok daha kötü bir duruma gelmiştir. Savaş alanı haline gelmiş topraklarda insanlar gıda, güvenlik, sağlık gibi temel ihtiyaçlarını dahi karşılayamaz olmuştur. Cephe gerisindeki siviller kadar Osmanlı askerleri de bu koşullar içinde bulunmuştur. Bu anlamda askerlerin otobiyografik metinleri Birinci Dünya Savaşı boyunca Anadolu’daki sosyal hayatın birincil kaynağı durumundadır.

Her şeyden önce savaş tecrübelerini kaydeden askerlerin çoğunluğu Osmanlı İmparatorluğu’nun okuma yazma bilen, eğitim görmüş orta sınıfından gelen ihtiyat zabitleridir. Birçoğu savaştan önce İstanbul’da yaşayan ihtiyat zabitleri, orduya katılmalarıyla birlikte ilk defa Anadolu coğrafyasını tanıma fırsatı elde etmişler, zihinlerindeki Anadolu ile gördüklerini karşılaştırma imkanı bulmuşlardır. Bu ilk karşılaşmanın büyük bir hayal kırıklığına yol açtığı otobiyografik metinlerden anlaşılmaktadır. Zihinlerde saflık ve temizlikle özdeşleştirilen taşra, aslında durgun kafalardan, kirli ve düzensiz kasabalardan oluşmaktadır. Örneğin Safiyyüddin Efendi bir yıl önce geçtiği Keşan’dan tekrar geçerken kasabayı yine harap bir şekilde gördüğünde “bir seneden beri hiçbir değişiklik olmaması cidden teessüfe şayandı”

¹⁰³ Münim Mustafa, **Kanal Seferinden Çanakkale’ye**, Haz. Ahmet Yurttakal, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2018, s.147.

¹⁰⁴Gözcü, **a.g.e.**, s.138.

diyerek taşranın durağanlığı karşısında şaşırmaktadır.¹⁰⁵ Köhnelik ve “gerilik” bütün kasabaların üstünü örtmüştür. Çünkü eski görgü ve eskiye bağlılık, kanaat ve tevekkül, “kafaları zincire vurmuştur.”¹⁰⁶ Örneğin İstanbul ile Anadolu arasında demiryolu istasyonu ile köprü durumundaki Ulukışla ve Niğde, Fuad Tokad için köhne ve berbat bir yerdir.¹⁰⁷ Çanakkale Cephesi’nde Teğmen Safiyyüddin Efendi, Gelibolu’ya gelişini aydınlıktan karanlığa gelmek olarak nitelendirirken kasabayı “*yaşayan fakat gülmeyen sevimsiz bir insan*”a benzetmektedir.¹⁰⁸ Otobiyografik metinlerde ilk karşılaşmanın yarattığı hayal kırıklığı sadece Gelibolu, Niğde gibi küçük merkezleri değil İzmir gibi büyük bir metropolü dahi kapsamaktadır. Hakkı Sunata zihnindeki “sakin, müsterih ve şairane” taşra yaşamıyla karşı karşıya kaldıktan sonra yaşadığı hayal kırıklığını anlatılarına şöyle yansıtmıştır:

*“Taşrada sakın ve müsterih saf ve temiz adeta şairane bir hayat tahayyül ediyordum. Hangi şairane hayat, boş ovalar, durgun kafalar, tatsız bir hayat, en uyanık ve güzel denen İzmir’de bile İstanbul zevki yoktu.”*¹⁰⁹

Askerler otobiyografik anlatılarında yaşadıkları hayal kırıklıklarını dile getirirken Anadolu’daki sosyal hayatı anlatılarına kaydetmiştir. Her şeyden önce asker anlatılarında taşra düzensizlik ve kirlilik demektir. Orduda olduğu gibi taşrada da salgın hastalıkların temel sebeplerinden biri şehir ve kasabalardaki kötü hijyen koşullarıdır. Eskiden kalmış sokaklar ve dükkanlar düzensiz ve pislik içindedir. Öyle ki bu koşullar altında askerler çoğu zaman tiksinden bir lokantada yemek yiyememektedir. Mesela Gelibolu’da bulunan Abidin Ege, harap şehrin içinde yemek yiyecek bir yer ararken “sineklerin saltanatı” olarak betimlediği bir lokantaya girmiş ancak yemek yiyemeden çıkmak zorunda kalmıştır: “*Getirilen yemekler içinde sinekler*

¹⁰⁵ Safiyyüddin Efendi, **Süvari Teğmen Safiyyüddin Efendi’nin Çanakkale ve Kafkas Cephesi Harp Hatıratı**, haz. Eren Ergül, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2019, s.45.

¹⁰⁶ İ. Hakkı Sunata, **Gelibolu’dan Kafkaslara I. Dünya Savaşı Anılarım**, haz. Kansu Şarman, 5.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018., s.59.

¹⁰⁷ M. Fuad Tokad, **Kibrit Kutusundaki Sarıkamış Sibirya Günlükleri**, Haz. Jack Snowden, 2.bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s.17.

¹⁰⁸ Safiyyüddin Efendi, **a.g.e.**, s.52-53.

¹⁰⁹ Sunata, **a.g.e.**, s.112-113.

yüziyordu. Tabi burada bir şey yiyemezdim.”¹¹⁰ Benzer şekilde Hakkı Sunata da Soma’da iken pislikten dolayı değil yemek yemek, süt ve su dahi içememiştir.¹¹¹

Burada belirtmek gerekir ki otobiyografik metinlerde taşranın içinde bulunduğu geri kalmışlık ve durağanlık Müslümanlara özgü olarak ele alınmaktadır. Sık sık gayrimüslimlerin yaşantısı ve yaşadıkları mekanlar ile Müslümanların yaşantısı ve yaşadıkları mekanlar kıyaslanmakta, sorunlar Müslümanlara özgü görülmektedir. İzmir’de bulunan Hakkı Sunata Müslüman muhitinin yamrı yumru sokaklarından ve pis dükkanlarından şikayet ederken aynı dönemde Rumların ve Avrupalıların yaşadığı Buca’yı temizlik ve düzen bakımından Büyükada’ya benzetmekte ve eklemektedir: “Kirlilik Müslümanlara Allah vergisi gibi bir şey.”¹¹²

Hakkı Sunata gibi Fuad Tokad da taşradaki geriliği Müslümanlara özgü olarak görür. Ulukışla, Niğde gibi Müslüman merkezlerin ardından geldiği Gemerek’i diğer yerlere göre oldukça müterakki bulur. Çünkü şehrin yalnız altıda biri Müslümandır. Şehirdeki sanatkarların çoğunlukla Ermeni olduğunu, büyük bir tamire ihtiyaç duyan şehirde mutena kabul edilebilecek ne varsa Ermenilere ait olduğunu ifade eder.¹¹³

Savaşın öncesinde hüküm süren yoksulluk savaşla birlikte etkisini daha da artırmıştır. Yüksek enflasyon, İstanbul’da olduğu gibi Anadolu’da da hayatın bir gerçeği haline gelmiştir. Savaşın başında İstanbul’da unun fiyatı 2-3, 100 yumurtanın fiyatı 25-30 kuruş civarında iken¹¹⁴ Abidin Ege 1918 yılında Konya’da unun 50 kuruş, yumurtanın tanesinin ise 5 kuruş olduğunu günlüğüne kaydetmiştir.¹¹⁵ Öyle ki daha savaşın erken tarihlerinde bile yüksek enflasyon karşısında bazı bölgelerde takas usulü alışveriş yapıldığı otobiyografik metinlerden anlaşılmaktadır.

---

¹¹⁰ Ege, **a.g.e.**, s.165.

¹¹¹ Sunata, **a.g.e.**, s.59.

¹¹² **a.e.**, s.64-67.

¹¹³ Tokad, **a.g.e.**, s.17-20.

¹¹⁴ Gözcü, **a.g.e.**, s.141.

¹¹⁵ Ege, **a.g.e.**, s.618.

Abidin Ege 1915 yılında Adana’da iken çevre illerden gelen tüccarların mallarını takas ederek ticaret yaptığını şöyle anlatmaktadır:

“Hatta garip bir şeye tesadüf ettim. Konya’dan burada ticaret için bulunan Konyalılar ve Kayserililer bulgur, patates vesaire gibi erzak getiriyor. Bunları değiş tokuş suretiyle burada satıyor. Bir sepet terazi gördüm. Bir gözüne ufak patatesler doldurulmuş, diğer gözüne pamuk dolduruyordu. Böyle doğrudan mal değiş tokuşu usulü geçerli.”¹¹⁶

Savaşla birlikte artan fiyatlar ve düşen üretim, zaten yoksulluk içinde olan Osmanlı toplumunu daha zor koşullara mahkum etmiştir. Savaşın henüz ikinci yılında Birecikli çocukların ağızlarındaki şu türkü seferberlikle beraber ağırlaşan koşulları ortaya koymaktaydı:

*“Binbaşı geliyor eli sopalı,
Arkasına takmış körü, topalı,
Halimiz çok yaman oldu,
Seferberlik çıkalı.
Amanın aman hallerin yaman
Erzurum Dağı’nı bürüdü duman.”¹¹⁷*

İstanbul’da olduğu gibi Anadolu’da da gündelik hayattaki en temel sorunlardan biri yetersiz beslenme ve açlıktır. Bu dönemde zahire eksikliği nedeniyle Karadeniz’de açlığın büyük boyutlara ulaştığı Canik Mutasarrıfı tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraflardan anlaşılmaktadır. Bu telgraflardan birinde Havza ve Merzifon’da on beş günlük un kaldığı, bunlar bittiğinde Samsun’da bulunan altmış bin kişinin aç kalacağı ifade edilmektedir.¹¹⁸

Askerler de cepheleler arası yolculuklarında sıklıkla açlıktan zayıf düşmüş köy çocuklarına denk gelmekteydi.¹¹⁹ Zaman zaman açlığın neden olduğu şiddete de tanık olmaktaydılar. Böyle durumlarda gerek askerlerin gerekse halkın çarşıları yağma ettiği, dükkanlara saldırdığı görülmüyordu.¹²⁰

---

¹¹⁶ a.e., s.214.

¹¹⁷ Apak, a.g.e., s.154.

¹¹⁸ Gözcü, a.g.e., s.149.

¹¹⁹ Ege, a.g.e., s.159.

¹²⁰ Tokad, a.g.e., s.63.

Cephe gerisindeki tanıklıklar zaman zaman trajik deneyimlere yol açıyordu. Örneğin, insanların çocuklarını açlıktan kurtarmak için yol üzerinde karşılaştıkları yada köylerine gelen askerlere vermek istemeleri böyle durumlardandı. Münim Mustafa, ihtiyar bir adamın yaşlı gözlerle çocuğunu ona vermek için yalvarması karşısında önce donup kalmakta, o anı ve içinde bulunduğu duyguları şöyle ifade etmektedir:

“Kendi kendime “bu ne acı tecelli!” diyorum. Bir baba çocuğunu bilmediği, tanımadığı bir adama müebbeden nasıl teslim edebilir. Çocuk ve babası her ikisi sabah soğuşunda çıplak ayaklarıyla taşlara basıyordu. Giydikleri parça parça elbisenin deliklerinden esmerleşen cılız vücutları görünüyor, ikisinin de ölümle pençeleşen, açlıkla korkunç bir hayat içinde yaşamakta oldukları pek çabuk anlaşıyordu. Elele tutuşmuş ayakta benimle konuşurken takatleri tükendiğinden dizlerinin titrediğini görüyordum.”¹²¹

Savaşla birlikte erkeklerin cepheye gidişi, açlık ve sefalet buna bağlı olarak yaşanan geçim sıkıntısı İstanbul’da olduğu gibi Anadolu’da da geride kalanları zor durumda bırakmıştır. Ailedeki yetişkin erkeğin askere gitmesi ile birlikte muinsiz kalan ailelere bağlanması öngörülen maaşlar her zaman bağlanamamış, bu durum geride kalanları çok daha zor koşullarla karşı karşıya bırakmıştır. Muinsiz ailelerin içinde bulundukları zor koşullar nedeniyle zaman zaman asayişin bozulduğu dahi görülmektedir. Örneğin İzmir’de birkaç ay boyunca maaş alamayan muinsiz asker aileleri fırına hücum edip ekmek yağmalayarak mal müdürünü dövmek istemiş, bunun üzerine benzer olayların vilayetin diğer bölgelerinde de yaşanabileceği İstanbul’a bildirilmiştir.¹²²

Savaşla birlikte ağırlaşan ekonomik koşullar, çoğu zaman geçim yükünü tek başına omuzlamak zorunda kalan kadınları gayri ahlaki çözümlere muhtaç bırakmıştır. Aç kalma korkusu nedeniyle birçok kadının fuhuşa yöneldiği askerlerin otobiyografik metinlerinde sıklıkla görülmektedir. Çünkü çoğu zaman askerler zor durumdaki kadınlardan faydalanmaktadır. Otobiyografik anlatılarda askerler muhtarların yardımıyla bazen bir miktar peksimet bazen yarım ekmek karşılığında köylü kadınlarla

¹²¹ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s.139.

¹²² COA, **DH.İ.UM.**, 4-33, H-20-05-1334.

birlikte olmaktadır. Bu askerlerden biri olan Anastas duyduğu memnuniyeti günlüğüne kaydederken aslında bu duruma sebep olan olguyu da ifade etmektedir: “*Küllükte bir Kürt karısı ile görüştüm yarım ekmeğe, yaşasın seferberlik!*”¹²³

Savaş sadece yoksulları daha yoksul hale getirmemiş, Anadolu’nun zengin ailelerini dahi yoksullaştırmıştır. Rahmi Apak kendisini misafir eden Behram Paşa ve oğluna iki yıl sonra tekrar misafir olduğunda ailenin eski ekonomik gücünün kalmadığını anılarında şu sözlerle ifade etmek etmektedir:

*“Nerede o konak, nerede o ikram, nerede o bolluk... Zavallı adam evine kapanmış, misafirine bir kahve ikram edecek hali kalmamış.”*¹²⁴

Savaş boyunca Anadolu coğrafyasında süren iç çatışmalar, Osmanlı sivillerinin savaş deneyimini diğer milletlerden farklılaştıran olgulardan biridir. Savaştan önce de yeterince sağlanamayan iç güvenlik, Osmanlı topraklarının savaş alanı haline gelmesiyle tamamen bozulmuştur. Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında uzun süredir var olan gerginlik, savaş boyunca çatışmalara ve kıyımlara neden olmuştur. Askerlerin otobiyografik anlatıları da kimin “haklı” olduğuna bakmasızın bu çatışmaların ve kıyımların canlı tanığıdır. Özellikle Kafkas Cephesi’nde bulunan askerler gittikleri şehir ve kasabalarda sıklıkla Ermeni ve Müslüman sivillerin cesetleriyle karşılaşmıştır. Bu askerlerden biri olan Anastas karşılaştığı manzaraları ve duyduklarını günlüğüne kaydetmiştir. Örneğin, 2 Mayıs 1918 tarihinde Van yakınlarında adını bilmediği bir köyde kalırken günlüğüne evlerde, yollarda, iki-üç aylık çocuk, kadın cenazelerinin olduğunu yazmıştır. Benzer şekilde 22 Haziran 1918’de Dilman’a girdiklerinde sokakların Ermeni ve Müslüman cenazelerinden görünmediğini ifade etmektedir.¹²⁵

---

¹²³ Achladi, **a.g.e.**, s.90, 99,119.

¹²⁴ Apak, **a.g.e.**, s.157.

¹²⁵ Achladi, **a.g.e.**, s.91,102.

Anastas'tan bir gün sonra Dilman'a gelen Hakkı Sunata'nın betimlediği manzara Anastas'ı doğrular nitelikte olsa da Anastas'tan farklı olarak ölenlerin Müslüman, öldürenlerin Ermeni olduğunu vurgulamaktadır:

“Öğle vakti Dilman şehrinin yanında mola verdik. Bazı arkadaşlar şehre girmişler. Geri geldiler. Berbat içerisi dediler. Leş kokuyor, insan leşi. Ermeniler Van'dan kaçınca buraya gelmişler. Kim geçerse ellerine kadın, erkek, kız ve çoluk çocuk dememişler, öldürmüşler. Ben de merak ettim. Şehre girdim. O kadar feci ki ark kenarlarında insanları boğazlamışlar. Şehir, müthiş bir koku içinde. Gezemedim, döndüm.”¹²⁶

Osmanlı askerlerinin otobiyografik metinlerinde cephe gerisindeki sivillerin savaş deneyimlerini oluşturan bir diğer olgu yerleşim yerlerinin bombalanmasıdır. Savaşların topyekunlaşması ile birlikte cephe gerisi ve cephe ayrımı kalkmış, yerleşim yerleri savaş alanı haline gelmiştir. Teğmen Safiyyüddin Efendi Gelibolu'nun bombalanmasını günlüğüne not ederken ortaya çıkan korkunç görüntüleri anlatmakla birlikte “belki yeni muharabe usullerindendir.” diyerek yerleşim yerlerinin bombalanmasının yeni bir olgu olduğunu vurgulamaktadır.¹²⁷

Çanakkale Cephesi'nde bulunmuş askerlerin otobiyografik metinleri sık sık yerleşim yerlerinin bombalanmasına ve bu nedenle sivillerin yaşamını kaybettiğine ilişkin anekdotlarla doludur. Örneğin, 18 Mart'ın hemen ardından İngiliz gemileri çarşıyı bombalamış, bu nedenle bir hamam, birkaç ev ve dükkan harabeye dönmüştür. Behçet Sabit bir sonraki gün günlüğüne bu bombalama sonucunda çocukların öldüğünü not etmiştir.¹²⁸ Bu tarihlerde Çanakkale'de olan Tabip Subayı Avedis Cebeciyan ise muhtemelen aynı bombalamaya ilişkin günlüğüne tuttuğu kayıta 23 kişinin öldüğünü ifade etmektedir.¹²⁹ Bombalamaların sık sık yaşanması üzerine halkı önceden haberdar etmek ve can kayıplarını azaltmak için uyarı çanlarının çalınmaya

¹²⁶ Sunata, **a.g.e.**, s.483.

¹²⁷ Safiyyüddin Efendi, **a.g.e.**, s.55.

¹²⁸ Behçet Sabit Erduran, **Cephedeki Bir Doktorun Gözünden 1915 Baharında Çanakkale**, Haz. Tamay Açık, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s.113.

¹²⁹ Cebeciyan, **a.g.e.**, s.71-72.

başlandığı otobiyografik metinlerden anlaşılmaktadır. Böyle bir ana denk gelen Abidin Ege, yaşanan korkuyu şu şekilde ifade etmektedir:

“[...]Bir çan gürültüsü başladı. Sokaklarda bir kargaşalık, herkes kaçıyor. Bombardıman var sesleri etraftan işitiliyordu. Meğer kasaba bombardıman edileceği vakit böyle çan çalınır, herkes kasabayı boşaltmış.”¹³⁰

Öte yandan yerleşim yerlerinin bombalanması yalnız Çanakkale’ye mahsus bir durum değildir. Mesela Ali Fuat Erden hatıralarında Sina’da bir İngiliz kruvazörünün Ariş’teki köyleri bombalaması sonucunda sivillerin öldüğünü anlatmaktadır.¹³¹

2.2. Salgın Hastalıklar

Tarih boyunca salgın hastalıklar topluluklar arası etkileşim kanallarıyla bir toplumdan diğerine hızla yayılmış, büyük kitle kıyımlarına neden olmuştur. İ.S. birinci ve ikinci yüzyıllarda Roma İmparatorluğu’nun birçok bölgesinde hastalıklardan kaynaklı ölümler nedeniyle nüfus azalmış, İ.S. 200 yılı itibarıyla insan gücü eksikliği Roma’nın daimi sorunu haline gelmiştir. Bu bağlamda tarihçi William McNeill Roma İmparatorluğu’nun yıkılış sebeplerinden biri olarak salgın hastalıkları göstermektedir.¹³²

Toplumlar arası ilişki biçimlerinden biri olan savaşlar da salgın hastalıkların yayılmasındaki etkenlerden biridir. Savaşlarla yer değiştiren ordular ve göç etmek zorunda kalan siviller hastalıkları gittikleri yere taşımıştır. Örneğin, J.N. Biraben’e göre 14-17. Yüzyıllarda vebanın Avrupa’da yayılmasındaki sebeplerden biri Avrupa ordularının sürekli mobilize halde olmasıdır. Benzer şekilde Daniel Panzac de 18-19.

---

¹³⁰ Ege, **a.g.e.**, s.166.

¹³¹ Ali Fuat Erden, **Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları-I**, Haz. Yusuf Turan Günaydın, İstanbul, Kopernik Kitap, 2018, s.30.

¹³² William McNeill, **Dünya Tarihi**, Çev. Alaeddin Şenel, 6.bs., Ankara, İmge Kitabevi, 2002, s.288-289.

yüzyıllarda vebanın Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılmasında aynı gerekçenin etkili olduğunu ifade etmektedir.¹³³

Daha önce eşi benzeri görülmemiş çapta bir savaş olan Birinci Dünya Savaşı da salgın hastalıkların yayılmasına yol açmıştır. Bunun sonucunda salgın hastalıklar hem ordular hem de cephe gerisindeki halklar arasında büyük kırımlara neden olmuştur. Savaşın hemen başında Sırbistan'da başlayan şiddetli tifüs salgını nüfusun beşte birinin hastalanmasına yol açmış, Sırbistan'da yaklaşık dört ayda 100.000 kişinin ölümüne neden olmuştur.¹³⁴

Birinci Dünya Savaşı'nın başında Osmanlı İmparatorluğu da ardı ardına girilen savaşların ardından salgın hastalıklarla boğuşmak durumundadır. Balkan Savaşları'nın ardından terhis edilen erler taşıyıcı olarak salgına neden olan bulaşıcı hastalıkları Anadolu'nun her köşesine taşımıştır. Bulaşıcı hastalıklar Birinci Dünya Savaşı boyunca hem orduyu hem de cephe gerisindeki sivilleri perişan etmiştir. Öyle ki salgının etkisi Birinci Dünya Savaşı ile durmamış Kurtuluş Savaşı ve devamındaki yıllarda da devam etmiştir.¹³⁵

Osmanlı İmparatorluğu savaş başlamadan önce salgın hastalıklarla mücadele için birtakım önlemler almıştır. Bu kapsamda “Emraz-i Sariye ve İstilaiye Nizamnamesi” hazırlanmış, nizamname çerçevesinde tifüs, humma-ı racia, kolera, veba gibi hastalıklarla mücadele etmesi için “İstanbul Emraz-ı Sariye Mücadele Komisyonu” oluşturulmuştur. 1914 yılında ayrıca vilayetlerde tifüse karşı alınacak tedbirler hakkında “Lekeli Hummaya Karşı İttihaz Olunacak Tedbir-i Tahaffuziye ve Mania-ı İstilaiye Üzerine Talimatnamesi” yayınlanmıştır. Yine aynı yıl içinde ordudaki tabiplere “Seferde Bulaşıcı Hastalıkların Teşhis, Korunma ve Tedavisi Hakkında Muhtıra” gönderilerek salgınlara karşı yapılması gerekenler bildirilmiştir. Önlemler kapsamında aşılamaya da önem verilmiş, 1916 Temmuz ayında İstanbul'da

---

¹³³ Daniel Panzac, Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba, Çev. Serap Yılmaz, 2.bs., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017, s.99, **aktaran;** Özdemir,**a.g.e.**, s.7.

¹³⁴ Özdemir, **a.g.e.**, s.9.

¹³⁵ **a.e.**, s.9-10.

aşılama zorunlu hale gelmiştir ve denetimi sağlanmıştır. Denetim kapsamında ekmek yalnızca aşı belgesi olanlara verilmiştir.¹³⁶

Hem otobiyografik metinlerden hem de diğer kaynaklardan anlaşılmaktadır ki tüm bu çabalara rağmen salgın hastalıklar önlememiştir. Savaşın henüz başından itibaren salgın hastalıklar hem Anadolu'ya hem de İstanbul ve çevresine yayılmış görülmektedir. Örneğin Dahiliye Nezareti'ndeki bir belgeye göre 1917 sonbaharında İstanbul'da tifüs, humma-i tifoid, difteri ve imraz-ı derkiye nedeniyle ölümler yaşandığı, bir haftada tifüs hastalığına yakalanan altmış kişiden ikisinin, tifoya yakalanan on dokuz kişiden birinin hayatını kaybettiği görülmektedir.¹³⁷ Bir başka belgede ise 109 kişinin tifüse, 15 kişinin karahummaya yakalandığı, 26 kişinin vefat ettiği belirtilmektedir.¹³⁸ Benzer koşullar Anadolu'da da hüküm sürmektedir. Öyle ki bu nedenle ordular yürüyüşlerini tifüsün görüldüğü köylere uğramadan yapmak için çabalamıştır. Örneğin savaşın başında Kafkas Cephesi'ne gitmek üzere Diyarbakır'da bulunan Rahmi Apak anılarında yürüyüşü uzatmak pahasına yön değiştirmek zorunda kaldıklarını dile getirmektedir:

“Geçtiğimiz köylerde tifüs vakaları görülmekte olduğundan yürüyüş itirenine riayet etmeyerek hangi köy ve kasabada hastalık yoksa oraya kadar yürüyüşü uzatmaya dikkat ediyorduk.”¹³⁹

Rahmi Apak'tan yaklaşık iki yıl sonra, 1916'da, Diyarbakır'a gelen Abidin Ege'nin anlatısı geçen yıllara rağmen bölgede pek bir şeyin değişmediğini, insanların salgın hastalıkların pençesine düştükten sonra kurtulamadığını ortaya koymaktadır:

“Bu köyler fevkalade pis Arap köyleri. Ahalisi baştan başa tifüs hastalığına bulaşmış yaşıyor.”¹⁴⁰

---

¹³⁶ a.e., s.94-96.

¹³⁷ COA, DH.İ.UM.EK., 105-27, H-13-03-1335.

¹³⁸ COA, DH.İ.UM.EK., 28-12, H-26-04-1335.

¹³⁹ Apak, a.g.e., s.98.

¹⁴⁰ Ege, a.g.e., s.250.

1916'da Pervari'de bulunan Tabip Subayı Avedis Cebeciyan da bölgede çok sayıda insanın tifüs nedeniyle hayatını kaybettiğini günlüğüne kaydetmiştir.¹⁴¹

Osmanlı askerlerinin otobiyografik metinlerinden anlaşıldığı üzere savaş boyunca imparatorluğu kasıp kavuran hastalıklar sadece tifüsten ibaret değildir. Örneğin bir ordu hastalığı olarak bilinen tifo sürekli hareket halindeki taburların taşıyıcılığında imparatorluğun en ücra köşelerine kadar ulaşmıştır. Mesela Kudüs'te askerlik yapan İhsan et-Tercüman, Kudüs Mebusu Ragıp Bey'in kardeşi de dahil olmak üzere tifodan ölen birçok kişinin olduğunu günlüğüne kaydetmiştir.¹⁴² Keza savaş boyunca Avrupa'da milyonlarca kişinin ölümüne neden olan İspanyol gripinin Anadolu'nun içlerine kadar yayıldığı da otobiyografik metinlerde dikkat çekmektedir:

“Bugünlerde bütün Sığert ve hevalisini İspanyol nezlesi (denque) hastalığı istila eyledi.”¹⁴³

Bir türlü önlenemeyen ve yıkıcılığı dahi azaltılamayan salgın hastalıklar Meclis-i Mebusan'a da konu olmuştur. 5 Mart 1917'de Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey hem İstanbul'da hem Anadolu'da hastalıkların büyük tahribata yol açtığını, hastalıkların yalnız şehirlere değil en ücra köşelerde dahi ulaştığını ifade etmiştir. Havran Mebusu Şekip Arslan Bey ise frengi ile mücadelenin ne durumda olduğunu sormuş ve izahat istemiştir. Sıhhiye Müdür-i Umumisi Vekili Adnan Bey'in mebuslara verdiği cevap salgınların yayılmasında ordunun ve sivillerin sürekli mobil halde olmasının etkili olduğunu ortaya koymaktadır:

“Çünkü, harp demek hareket demektir. Harp yalnız hudutta kalmıyor. Harbe giden askerler, memleketin muhtelif noktalarından gelip geçiyorlar, yalnız askerler değil, harbin ilcaatından, netayicinden olarak muhacirin ve mültecilerin bir yerden öbür

---

¹⁴¹ Cebeciyan, **a.g.e.**, s.130.

¹⁴² İhsan et-Tercüman, **Çekirge Yılı Kudüs 1915-1916**, Çev. Ali Benli, İstanbul, Klasik Yayınları, 2012, s.196, 205.

¹⁴³ Cebeciyan, **a.g.e.**, s.149.

cihete gelip gitmesi hastalıkları öteye, beriye götürüyor. Bir kere hastalık gelince, derhal mündefi olmuyor. Bunu Sıhhiye Müdiriyyet-i Umumiyyesi de itiraf ediyor.”¹⁴⁴

Adnan Bey meclisteki konuşmasının devamında salgın hastalıkların önüne geçilememesinin diğer nedenlerini de sıralamaktadır. Bu nedenlerden en önemlisi temizlik ve kötü yaşam standartlarıdır. Daha önce bahsedildiği üzere otobiyografik metinlerde de Anadolu’daki hijyen sorunu ve kötü yaşam standartları vurgulanmaktadır. Örneğin, Fuad Tokad anlatısında Erzurum’da abdesthanelerin sayısının azlığından yakınmaktadır. Evlerde abdesthane olmadığını, her mahallede bir tane abdesthane olduğunu dile getirip hayıflanmaktadır.¹⁴⁵ Bu bağlamda taşradaki yetersiz koşullar salgın hastalıkların önünün bir türlü alınamamasına neden olmuş görünmektedir.

2.3. Göç: Ölümle Kol kola Uzun Yollar

Osmanlı toplumunun son iki yüzyılı aynı zamanda “göç” yüzyıllarıdır. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan itibaren imparatorluğun geri çekilmek zorunda kaldığı bölgelerden Müslüman nüfus ayrılmak durumunda kalmıştır. 1783 yılında Kırım’ın Ruslar tarafından işgal edilmesi Tatar Müslümanlarının, 1828 Rus Savaşı ve 1853 Kırım Savaşı Kafkasya halklarının, 93 Harbi ise Balkan ve Kafkasya coğrafyasından Anadolu’ya kitleler halinde göç etmesine neden olmuştur. Balkan Savaşları Balkanlardan Anadolu’ya olan göçü doruk noktasına ulaştırmış, yaklaşık üç yüz bin göçmen Anadolu’ya ve İstanbul’a göç etmiştir.¹⁴⁶

Birinci Dünya Savaşı’na kadar imparatorluk coğrafyasına yapılan göçler kaybedilmiş topraklar ile Rusya coğrafyasından gelen göçmenlerden oluşan dış göçtü. Birinci Dünya Savaşı ile birlikte iki yüzyıl boyunca yaşanan göç olgusu biçim değiştirerek çoğunlukla iç göçe dönüşmüştür. Anadolu coğrafyasının savaş alanına dönüşmesi, özellikle Doğu Anadolu’da Rusların ilerleyişi, binlerce Osmanlı vatandaşını imparatorluğun batısına ulaşmak üzere yollara düşürmüştür.

¹⁴⁴ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre 3, İçtima Senesi 3, Cilt 3, s.48

¹⁴⁵ Tokad, **a.g.e.**, s.30.

¹⁴⁶ Ilgın Barut, “Osmanlı Döneminde Gerçekleşen Göçlerin Kurumsallaşma ve Göç Politikaları Üzerindeki Etkileri”, **Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi**, No:40/2, 2018, s.163-165.

Müslümanıyla, Hristiyanıyla, bölge halkı savaşın ve iç çatışmaların yarattığı kıyımdan korunmak amacıyla Anadolu'nun içlerine göç etmek durumunda kalmıştır. Bu dönemde bölge halkının yaklaşık yüzde 75'i bulundukları yeri terk etmiştir.¹⁴⁷

Savaş boyunca Osmanlı toplumunun mobilizasyonu savaşın getirdiği koşullardan kaynaklandığı gibi Osmanlı hükümetinin yer değiştirmeye zorlamasından da kaynaklanmaktaydı. Başta Ermeniler olmak üzere imparatorluğun gayrimüslim vatandaşları “güvenlik” gerekçesiyle yer değiştirmeye zorlanmıştır. Bu kapsamda 1915'te Ermeniler hakkında zorunlu göç kararı alınmıştır. Benzer şekilde Rumlar da bazı bölgelerde zorunlu göçe tabi tutulmuştur.

Justin McCarthy çalışmasında aynı dönemde Avrupa'da da sığınmacı durumuna düşmüş insanların olduğunu ancak Osmanlı vatandaşlarının durumunun onlardan daha kötü olduğunu ifade etmektedir. Devletin Muhacirin Komisyonu olsa da imparatorluk için milyonlarca sığınmacının asgari ihtiyaçlarını karşılamak dahi mümkün olmamıştır. Göçmenler, demiryolunun ve karayolunun olmadığı arazilerden yürüyerek geçmek zorunda kalmıştır:

*“Bir Anadolu haritasına bakarak ve bölgelerin ekonomik durumunu göz önünde bulundurarak, Van, Erzurum veya Bitlisli mültecilerin yeterli ulaşım tesisleri, büyük nüfus merkezleri veya verimli alanlar bulmadan önce uzun yolculuklar yapmak zorunda kalacağı görülebilir. Çoğu için, bu tür yolculuklar imkansızdı.”*¹⁴⁸

Justin McCarthy çalışmasında savaş boyunca imparatorluğun doğusundaki Müslüman göçünü iki döneme ayırmakta; birincisinin Nisan 1915'te Van'daki Ermeni isyanıyla başlayıp Rusların 1915 yazındaki çekilişiyle sona erdiğini, ikincisinin ise Rusların 1916'da başlattıkları taarruz sonucu Erzurum, Van, Diyarbakır, Mamuretülaziz ve Trabzon'un işgaliyle başladığını ifade etmektedir. Bu şehirlerin

---

¹⁴⁷ Özdemir, a.g.e., s.244.

¹⁴⁸ Justin McCarthy, **Death and Exile The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922**, Princeton, Darwin Press, 1995, s.218.

düşüşüyle birlikte Müslümanlar büyük kitleler halinde Anadolu'nun içlerine ve batısına doğru göç etmek zorunda kalmıştır.¹⁴⁹

Göçmenlerin içinde bulunduğu koşulların en yakın tanıkları çoğu zaman onlarla birlikte çekilen Osmanlı askerleridir. Dolayısıyla otobiyografik anlatıların cephe gerisine ilişkin değindikleri konuların başında uzun yollarda ölümden kaçmaya çalışan göçmenler gelmektedir. Örneğin anılarında Sarıkamış Taarruzu'ndan sonra geride kalan kuvvetlerin toparlanıp geri çelişini anlatan Aziz Samih, onlarla birlikte geriye gitmeye çalışan insanların türlü noksanlıklar içinde haline değinmekte ve ordunun her çekilişinden sonra bu manzaraların yaşandığını ifade etmektedir:

“Yolda kalpleri yakan göç manzaraları vardı. Zavallı kadınlar, çocuklar, yalınayak bir kağıya veyahut öküze biniyorlardı. Kirli birkaç yorgan yüklenmiş, bir iki zayıf inek ve danaı önüne katmış, meçhul bir ufka doğru gidiyorlardı. [...] Muhacir akını Erzurum'a doğru gidiyordu. Hasta, ihtiyar, anasını sırtına almış erkekler; çocuklarını yorgana sarmış, omuzlamış, kucaklamış kadınlar; kağıların arkasından yürümeye çalışan yavrular... Sorarsanız nereye gittiklerini onlar da bilmiyor. Rus askerinden, Ermeni taarruzundan canını, namusunu kaçırıyor. Bu sürü sürü zavallıların kim bilir her gün ne kadarı boş köylerin yıkık damları altında can veriyor. Doğrusu sayısını yaradan bilir. Erzurum Valisi şimdiye kadar ölenlerin sayısının 15.000 civarında olduğunu tahmin ediyor.”¹⁵⁰

Aziz Samih'in göçmenlere ilişkin notlarının benzerlerini Fuad Tokad 1916 başındaki geri çekiliş esnasında Hartu'daki köylülerin içinde bulunduğu koşulları günlüğüne aktarırken kaydetmiştir:

“Köyden bakarken artık köylüleri görmeli idi. Zavallılar da kaçıyor idi. Fakat öküzü yolda kalmış üstüne yüklettiği (...) bend epeyi dökülmüş. Onu arada bırakmış, çocuğunu kucağına almış. Boyuna geziyor. Ne sefalet, ne felaket. Bunları gördükçe insanın kalbi yaralanıyordu.”¹⁵¹

---

¹⁴⁹ a.e., s.222.

¹⁵⁰ Aziz Samih İlder, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları**, Haz. Zekeriya Türkmen, Elmas Çelik, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2007., s.15-18.

¹⁵¹ Tokad, a.g.e., s.57.

Avedis Cebeciyan da Ekim 1916'da günlüğüne Erzincan'ın Rusların eline geçmesi üzerine göç eden ahalinin hastalık, pislik ve perişanlık içinde akın akın cenuba doğru geldiğini not etmiştir.¹⁵²

Uzun göç yolculukları kimi zaman askerlerin unutamayacakları anlara sahip olmaktadır. Bu anlardan birinde er Anastas uzun yola dayanamayacak durumda olanların geride bırakılışı karşısında büyük üzüntü duymaktadır:

*“Yollarda artık muhacirinin Ermeni korkusundan belki 40 köy ahalisi analar çocuklarını kardaş kardaşı baba evladını yolda bırakarak herkes kendini kurtarmaya çalışıyor. Hele sağ yolda bırakılmış nur topu gibi 1 ila 1,5 yaşlarında bir yavrucuk yüreğimizi parçalattı.”*¹⁵³

Göçmenlerin nereye gideceklerini bilmemeleri ve bir meçhule sürüklenmeleri terk ettikleri evlerine bir gün geri dönme umudu ile hareket etmelerine sebep olmuş olacak ki yola çıkmadan önce geri dönmeleri durumunda işlerine yarayacak hazırlıklar yapmaktadırlar. Otobiyografik metinlerden anlaşıldığı kadarıyla bu hazırlıklardan biri geride bırakılan eşyaların istiflenerek saklanmasıdır. Örneğin Anastas 1918 yılında bir köy ahalisinin bir kuyuda istiflediği eşyaları bulmaktadır.¹⁵⁴

2.4. Ermeni Tehciri

Birinci Dünya Savaşı ve beraberinde getirdikleri Müslüman ahali arasında kendiliğinden göçlere neden olduğu gibi, Ermeniler için de hükümet eliyle uygulanan zorunlu göçü doğurmuştur. 11 Haziran 1915 tarihinde kararlaştırılan tedbirler ile aktif askeri birliklerde görev yapan Türk olmayan askerler geri hizmette kullanılmak üzere silahsız birliklere aktarılacak ve Ermeniler yoğun yaşadıkları bölgelerden ve ordunun iletişim hatlarından başka yerlere nakledilecektir. Enver Paşa'nın 24 Nisan 1915'te yayınladığı ve başta Doğu Anadolu'nun altı vilayeti olmak üzere Ermenilerin bölgeyi tahliyesi ve Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusunun Müslüman nüfusa oranının yüzde 10'a düştüğü bir demografik yapının öngörüldüğü¹⁵⁵ direktifle Ermenilerin Doğu

---

¹⁵² Cebeciyan, **a.g.e.**, s.135.

¹⁵³ Achladi, **a.g.e.**, s.103.

¹⁵⁴ **a.e.**, s.104.

¹⁵⁵ Erickson, **a.g.e.**, s.138.

Anadolu'daki savaşa tehdit oluşturdıkları vurgulanarak bölgeden tahliye edilmelerine karar verilmiştir. Nitekim 1916 yılında, tehcir kanunundan bir yıl sonra, İttihat ve Terakki Fırkası'nın kongresine sunulan raporda güvenlik endişesi ön plandadır:

“Seferberlik ilan edilir edilmez Osmanlı Ermenileri Mısır, Bulgaristan, Romanya ve Rusya istikametinde cepheleleri geçerek Rus ordusuna ya da Ermeni çetelerine katıldılar. Farklı devrimci örgütler geçici olarak aralarındaki fikir ayrılıklarını bir yana bıraktı ve genel bir toplantı yaptılar. Türkler savaşa katıldıkları takdirde cephe gersinde karışıklıklar, katliamlar ve kundakçılık eylemleri yapmaya ve Ermeni askerleri silahları ile birlikte ordudan kaçmaya teşvik etmeye karar verdiler. Asker kaçaklarından oluşan bu çeteler Türk ordusunun haberleşme hatlarını tehlikeye sokacaktı. Eçmiyazın katogigosu Rus çarının bütün Ermenilerin hamisi olduğunu ilan etti. Ağustos 1914 tarihli nüshasında katogigosun yayın organı Ararat, Ermenilerin Rus ordularını şahsen ve malları ile desteklerini mecburi kılan kutsal bir emir yayınladı.”¹⁵⁶

Kararın gerekliliği, doğruluğu veya yanlışlığı bir yana savaş zamanında kadınlar ve çocuklar dahil olmak üzere bir topluluğu toplu göçe zorlamak pratikte büyük felaketlere yol açmış görünmektedir. 30 Mayıs 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti Aşiret ve Muhacirler İskan Dairesi'nce oluşturulan talimatname ile techire tabi tutulan Ermenilerin sorumluluğu yerel makamlara bırakılmış, tehcirin genel yönetimini yapacak bir merkez oluşturulmamıştır.¹⁵⁷ Yerel makamların insafına ve imkanına kalan Ermeniler yerleşim yerlerini terk etmek üzere mallarını satmak için dahi yeterli zaman bulamamıştır. İmparatorluğun birçok bölgesinde en ilkel ulaşım araçlarının dahi olmaması nedeniyle yüzlerce kilometreyi yürümek durumunda kalmışlar, uzun yürüyüşler sırasında yağmacıların saldırılarına maruz bırakılmışlardır.¹⁵⁸ İmparatorluğun her köşesine ulaşmış salgın hastalıklar kötü koşullar altında uzun yürüyüşlere dayanmak zorunda olan Ermenileri de yakalamış, kabileler dizanteri, sıtma ve tifüs hastalıkları ile mücadele etmiştir.¹⁵⁹

Bu başlık altında amaç, tehcirin doğruluğunu veya yanlışlığını tartışmak değil, uygulamaya maruz bırakılan insanların neler yaşadığını, hangi koşullar altında

¹⁵⁶ Yalman, **a.g.e.**, s.253.

¹⁵⁷ Erickson, **a.g.e.**, s.140-141.

¹⁵⁸ Yalman, **a.g.e.**, s.253-260.

¹⁵⁹ Techire tabi tutulan Ermeniler arasında tifüsün yaygınlaşması nedeniyle zaman zaman yolculuğun rotasının dahi değiştirildiği görülmektedir. Bkz. COA, **DH.ŞFR.**, 60-219, H-28-03-1334.

olduğunu onları gözlemlene şansı bulan askerlerin gözünden incelemektir. Osmanlı askerleri Müslümanların göçlerine tanık oldukları gibi zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilere ya da onlardan geriye kalanlara da tanık olmuşlar, onların içinde bulundukları koşulları kişisel anlatılarına kaydetmişlerdir.

Otobiyografik anlatılarda tehciye yönelik kayıtların büyük bir kısmını yollarda ölen veya öldürülen Ermenilerden geriye kalanlar oluşturmaktadır. Her ne kadar Türk askerler için ölenler “ötekilerden” olsa da kişinin yazarken kendisi ile başbaşa kaldığı otobiyografik anlatılarda yaşanan acılar hamasetten uzak bir dil ile doğrudan aktarılmış görülmektedir. Ocak 1916’da Adana’nın Mamure İstasyonundan Hasanbeyliği’ne doğru giden Abidin Ege, yolun sağında ve solunda Ermeni ölülerinin görülmeye başlandığını, İslahiye’de her tarafın Ermeni ölüleriyle dolduğunu günlüğüne kaydetmiştir.¹⁶⁰ Abidin Ege’ye göre günlerce gömülmeden kalan cesetlerin kokmaya başlaması üzerine toplu mezarların açılıp ölümler gömülmeye başlanmıştır:

“Yolun iki cihetinde her birkaç yüz metrede bir kazılmış büyük çukurlara tesadüf olunuyor .Bunlar Ermeni ölülerini doldurmak için hazırlanmış mezarlardır. Bu ölüleri buralara atıp üzerlerini biraz toprakla kapıyorlar.”¹⁶¹

Ermeni Tabip Subay Avedis Cebeciyan ise bir yandan Gaziantep’ten Halep’e gönderilen ailesi için endişelenirken diğer yandan 1916 Haziranında gördüklerinden ve duyduklarından acı duyduğunu şu sözlerle ifade etmektedir:

“İntillide bulunan 12.000’i mütecaviz Ermeni muhacir aile ve ameleleri iradei-seniyye ile tehcir edildiler. Maraş’ın yanından geçtiler, gayet cigersuz manzaralar gördüm ve hikayeler işittim.”¹⁶²

1917 yılında Diyarbakır’a giderken yolda gördükleri ise Abidin Ege ile benzerdir: *“Yolda gayet acılı manzaralar gördüm, her yer Ermeni kemikleri ile dolu idi.”¹⁶³*

---

¹⁶⁰ Ege, **a.g.e.**, s.229-231.

¹⁶¹ **a.e.**, s.233.

¹⁶² Cebeciyan,**a.g.e.**, s.128.

¹⁶³ **a.e.**, s.145.

Osmanlı askerleri Ermeni göçmenlere yalnız yollarda değil, göç ettikleri yeni yerleşim yerlerinde de rastgelmiştir. Otobiyografik metinlerden anlaşıldığı üzere uzun yürüyüşler ve türlü tehlikeler sonunda hayatta kalmayı başaranlar her şeye rağmen hayata tutunmaya çalışmaktadır. Örneğin Rahmi Apak, anılarında Anadolu'nun muhtelif yerlerinden sürülen Ermenilerin Miyadin'de hemen çalışmaya başladıklarını, kahveler, süthaneler açtıklarını ifade etmektedir.¹⁶⁴ Abidin Ege ise göçebe Ermenilerin tren hatlarında kadın erkek çalıştıklarına şahit olmuştur.¹⁶⁵ Benzer şekilde Hüseyin Fehmi Genişol da anlatısında Irak'ın Meskene nahiyesine ulaşabilen Ermenilerin yerleşip çarşı pazar kurduklarını, herkesin işinde gücünde olduğunu söylemektedir.

Ermeni göçmenler her ne kadar yeni bir hayat kurmak için çabalasalar da eski hayatlarına özlem ve yeni yerleşimlerine adapte olmakta yaşadıkları güçlük onların hayatını zorlaştırmaktadır. Çünkü Anadolu'nun muhtelif yerlerinden çok başka bir coğrafyaya ve kültürün içine sürülmüşlerdir. Meskene'de Hüseyin Fehmi'yi gören adalı Ermeniler onunla tanışır tanışmaz boynuna sarılmış, *"hamdolsun senelerden beri insana yakın olan hemşerilerimizden seni gördük."* diyerek karşılaşmışlardır. Elleriindeki meyvelerden Hüseyin Fehmi'ye ikram edip ağırladıktan sonra tekrar gelmesini dileyerek köy dışına kadar onu yolcu etmişlerdir.¹⁶⁶

Ali Fuat Erden'in hatıralarına bakıldığında Ermeni göçmenlerin Hüseyin Fehmi'ye duyduğu yakınlık ve ona yönelik sıcak karşılama Cemal Paşa'dan "esirgenmiş" görünmektedir.

---

¹⁶⁴ Apak, **a.g.e.**, s.149.

¹⁶⁵ Ege, **a.g.e.**, s.233.

¹⁶⁶ Genişol, **a.g.e.**, s.52.

Ali Fuad Erden Cebel-i Dürüz teftişı sırasında Cemal Paşa'yı karşılamak üzere toplanan halkın içindeki göçmenlerin Cemal Paşa'ya yönelik tavrını şöyle betimlemektedir:

*“Susuyorlardı ve alkışlamıyorlardı; alkışlamağa bile takatleri yok görünüyorlardı. Cemal Paşa'yı alkışlamayan veya alkışlayamayan yahut alkışlamayabilen bu adamlar kimlerdi? Merak ettim ve sordum: muhacirlermiş.”*¹⁶⁷

Ermenilerin tehcirden kaçınmak için birtakım yollar aradıkları, bu yollardan birinin de din değiştirmek olduğu Osmanlı askerlerinin anlatılarından anlaşılmaktadır. Bu bağlamda örneğin, Mayıs 1916'da Malatya'da bulunan Teğmen Safiyyüddin Efendi, bölgedeki Ermenilerin umumiyetle din değiştirdiğini günlüğüne kaydetmiştir. Din değiştirenler artık beş vakit namaz kılıp sarıkla dolaşmaktadır.¹⁶⁸ Hemen hemen aynı tarihlerde, Nisan 1916'da Avedis Cebeciyan da edindiği bilgiye göre Edirne'de “Türk” olan gayrimüslimlerin ikametlerine geri gönderildiğini bildirmektedir.¹⁶⁹

---

¹⁶⁷ Erden, **a.g.e.**, s.268.

¹⁶⁸ Safiyyüddin Efendi, **a.g.e.**, s.122.

¹⁶⁹ Cebeciyan, **a.g.e.**, s.123.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAVAŞTA GEÇEN HAYATLAR: OSMANLI ASKERLERİNİN OTOBİYOGRAFİK METİNLERİNDE GÜNDELİK HAYAT

*“Bir çeşit balık
bir çeşit ağaç
bir çeşit maden gibi
memleketimizde bir çeşit insan
yaşıyor ki
ömrünün anlatılmaya değer
ve bir türlü unutulmayan
hatırası:
muharebeler.”*

Nazım Hikmet- Memleketimden İnsan Manzaraları

3.1. Cephede ve Esarete Yemek ve İçmek

Seferberliğin ilanıyla birlikte orduda görev alan askerler ve hayvanlar için gerekli olan günlük istihkak “Seferiye Nizamnamesiyle” düzenlenmiş, ayrıca askerin günlük yiyeceği “Askeri Tayinat ve Yem Kanun-u Muvakkat” ile belirlenmiştir. Buna göre ordu için gerekli olan iâşe maddeleri ekmeklik, erzak ve yem olmak üzere üç kategoride ele alınmıştır. Ekmeklik olarak buğday unu, arpa unu, mısır unu, darı unu, çavdar unu gibi ürünler; erzak olarak et, sebze, nohut, fasulye, bakla, bulgur, pirinç, tuz, yağ, konserve edilmiş gıdalar, çay, kahve, şeker ve tütün gibi gıda maddeleri öngörülmüştür.¹⁷⁰

Askerlerin otobiyografik metinleri savaş boyunca askerlere verilen istihkak hakkında bilgiler içermekte ve kanun-u muvakkat ile karşılaştırma yapma imkânı sunmaktadır. Örneğin savaş boyunca Çanakkale ve Kafkas cephelerinde görev yapmış olan ihtiyat zabiti Safiyyüddin Efendi hatıratında henüz İstanbul’da eğitimde iken yemeklerin zeytinyağlı kuru bakla ve zeytinyağlı bulgur pilavından ibaret olmasından sıkıldıklarını, bu yüzden kışladaki bakkal dükkanının “mirasyedileri” olduklarını anlatmaktadır.¹⁷¹

¹⁷⁰ Mehmet Çevik, Yavuz Selim Çeloğlu, “Birinci Dünya Savaşı’nda Türk Ordusunda İâşe Temini”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Cilt:109, No:215, 2015, s.16.

¹⁷¹ Safiyyüddin Efendi, **a.g.e.**, s.30.

Çanakkale Cephesi'nde görev yapan askerlerin otobiyografik metinlerinde ihtiyat zabitlerinin 1915 baharında sabah kahvaltılarını kimi zaman kakao ve birkaç parça şeker¹⁷², kimi zaman ise taze yumurta ve çay ile yaptıkları görülmektedir.¹⁷³ Yine aynı tarihlerde Çanakkale'ye gitmek üzere yola çıkan birliklerden birinde görev yapan Karamanlı Rum asker Anastas ise aç ve susuz saatlerce yürüdükten sonra mısır unundan tuzsuz, yağsız su ile kaçamak ve başka yağ bulamadıkları için domuz yağında yumurta yapıldığını, ve domuz yağını Müslüman askerlerin de yediğini anlatmaktadır.¹⁷⁴ İstanbul'daki eğitimin ardından Çanakkale Cephesi'nde görevlendirilen Safiyyüddin Efendi, buradaki istihkaka ilişkin bilgiler verirken 1915 yazında bir öğle yemeğinde alay karargahında et, kabak, patlıcan, domates salatası ve karpuz yediklerinden bahsetmektedir.¹⁷⁵ Çanakkale Cephesi'nde görev yapan askerlerden bir diğeri Hüseyin Fehmi Genişol ise 1915 sonbaharında Asya Grubu'ndaki I. Kolordu Telgraf Bölüğü'ne katılmak üzere Çanakkale'den ayrılmalarından itibaren yirmi dört saat boyunca aç kaldıklarını, istihkak olarak yalnızca süt, yoğurt ve ekmek bulabildiklerini dile getirmektedir.¹⁷⁶

Kafkas Cephesi'nde görev yapmış askerlerin otobiyografik metinleri de bu cephede pratikte sağlanan istihkaka ilişkin ayrıntılar içermektedir. Çanakkale'nin ardından Kafkas Cephesi'nde görev alan Safiyyüddin Efendi Haziran 1916'da öğle yemeği olarak söğüş, dört yumurta ve bir kutu sardalya, Temmuz ayında kuru köfte ve kıymalı börek yediğini not etmiştir.¹⁷⁷ Safiyyüddin Efendi'nin 1916 Sonbaharındaki bir sabah kahvaltısı ise zeytin ve ekmekten oluşmaktadır.¹⁷⁸

1917 Sonbaharında Kafkas Cephesinde görevli olan Karamanlı Anastas Bitlis'te bir hastanede kaldığı günler boyunca sabah mercimek çorbası akşam ise bulgur pilavı verildiğini yazar. Hastaneden taburcu çıktıktan sonra 29 Ekim-31 Aralık 1917 tarihleri arasında sabah ve akşam çoğunlukla mercimek çorbası, darı çorbası ve

---

¹⁷² Erduran, **a.g.e.**, s.7.

¹⁷³ **a.e.**, s.91.

¹⁷⁴ Achladi, **a.g.e.**, s.39.

¹⁷⁵ Safiyyüddin Efendi, **a.g.e.**, s.67.

¹⁷⁶ Genişol, **a.g.e.**, s.21-22.

¹⁷⁷ Safiyyüddin Efendi, **a.g.e.**, s.126-127.

¹⁷⁸ **a.e.**, s.147.

buğday çorbası verildiğini kaydeder. Bu süre zarfında ancak kendi imkanları ile gittiği Bitlis esnafında yahni, yoğurt, et gibi gıdalar tüketebilmiştir. Anastas'ın günlüğünden savaşın son yılı olan 1918 yılının başlarından itibaren hayvan yemi olarak bilinen fiğ ile çorba yapıldığını, birlikte bahar ayına kadar askerlere sadece üç dört çeşit çorbanın verildiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁹ Savaşın son ayları olan 1918 sonbaharında ise askerlere susam yağı ile pişirilmiş bezelya, bulgur ve barbunyanın günlük istihkak olarak verildiği görülmektedir.¹⁸⁰ Bu kapsamda savaşın süresi uzadıkça zaten yetersiz olan istihkakın daha da azaldığı yorumu yapılabilir. Nitekim Kafkas Cephesinde görev yapan ihtiyat zabiti Vasfi Şensözen de anılarında savaşın sonlarına doğru çay bulamadıklarını, bu nedenle dağlardan toplanan adaçayı ile dut yaprağını kaynatarak, dut pekmezi veya dut kurusu ile içtiklerini anlatmaktadır.¹⁸¹ Güneydeki cephelerde görev yapmış askerlerden biri olan Irak Cephesi'nde görev yapmış Hüseyin Fehmi Genişol 1917 sonlarında Irak Cephesi'nde iken seyyar kazanlarda yemek pişirilerek karavana yenildiğini, Ali Fuat Erden ise hatıralarında Sina Çölü'nde askerin istihkakının peksimet, hurma, şeker ve birkaç gram çaydan oluştuğunu anlatmaktadır.¹⁸²

Yani askerlerin otobiyografik metinleri pratikte istihkakın ne derecede sağlandığına dair önemli ipuçları içermekte olup düzenlemeler ile kıyaslama imkânı sağlamaktadır. Böyle bir kıyaslama yapacak olursak her ne kadar “Askeri Tayinat ve Yem Kanun-u Muvakkat” askerler için gerekli olan günlük besinleri kapsamlı bir şekilde ele almış olsa da savaşın başından itibaren pratikte günlük istihkak düzenlemelerdeki miktarda ve çeşitlilikte olmamıştır. Zaman zaman karanavaların kurulduğu ve doyurucu besinlerin çıktığı görülse de genel olarak hem zabitler hem de erler gerekli oranda ve çeşitlilikte beslenememiş, tezin ilerleyen kısımlarında bahsedileceği üzere bu durumdan kaynaklanan sağlık sorunları ile mücadele etmek durumunda kalmıştır.

---

¹⁷⁹ Achladi, **a.g.e.**, s.59-79.

¹⁸⁰ **a.e.**, s.87-89.

¹⁸¹ Vasfi Şensözen, **I. Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları**, Haz. Saro Dadyan, İstanbul, Okuyan Yayınları, 2013, s.91-93.

¹⁸² Erden, **a.g.e.**, s.39.

Otobiyografik metinler İngilizlere ve Ruslara esir olmuş askerlerin beslenme koşullarına ilişkin de bilgi vermektedir. Buna göre Rusya'daki esirlerin anlatılarına bakacak olursak genellikle yemeklerin yetersizliğinden ve kötülüğünden şikayet edildiği görülmektedir. Rusya'daki kamplardan birinde bulunan Mehmet Arif'in hatıraları yemeklere ilişkin şikayetlerin örneklerini içerir. Örneğin hatıratının bir sayfasında verilen etlere ilişkin “kokularından midemiz bulanıyor ve kusuyorduk” demektedir. Aynı zamanda bu dönemde günlük verilen ekmeğin gramajı 170 grama kadar düştüğünü ifade etmektedir.¹⁸³ Bazı günler ise 24 saatte bir yalnız patates çorbası verilmektedir.¹⁸⁴ Ruslara esir düşmüş bir başka asker Fuad Tokad da günlüğünde kendilerine verilen yemekleri not ederken yemeklerin yetersizliğini ve kötülüğünü dile getirmektedir. Buna göre sabahları çoğunlukla çay, şeker ve ekmeğin ile geçirilirken, öğlen genellikle lahana çorbası verilmektedir. 1 Mart 1916'da yemeklerin iyice kötüleşmesi ile birlikte bir daha benzer şekilde yemek gelmesi durumunda yemeyeceklerini sorumlu Rus zabite söylediklerini belirtmektedir.¹⁸⁵ Öyle ki hem verilen öğün sayısının az olması hem de yetersiz olması nedeniyle kamplarda bulunan İttifak askerleri köpek gibi hayvanları yemeye başlamıştır. Böyle anlardan birine denk gelen Halil Ataman, etin köpek eti olduğunu farkettiğinde yemekten vazgeçtiğini şöyle anlatmaktadır:

“Bir ara ben kızartmaya dikkatlice baktım, o da ne? Tava üstündeki yiyecek nesnenin kafasının daha çok köpeğe benzediğini fark ettim. [...] Ben şöyle bir ürperir gibi oldum ve tiksindir gibi bir fenalık duydum kendimde, dedim ki “Kusura bakmayın! Ben bu kızartmadan yiyemeyeceğim, çünkü çok yağlı ben çok eskiden beri yağlı eti yiyemem” [...] diyerek sofradan ayrıldım ve çekildim.”¹⁸⁶

Bununla birlikte Rusya'daki esaret koşullarından şikayet etmeyen askerler de vardır. Örneğin Mülazım Ahmet İzzet Efendi hatıralarında esirlere rütbelerine uygun

¹⁸³ Mehmet Arif Ölçen, **Vetluga Irmağı**, Haz. Ali Nejat Ölçen, Ankara, Ümit Yayıncılık, 1994, s.109.

¹⁸⁴ Halil Ataman, **Harp ve Esaret Doğu Cephesi'nden Sibiryaya**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s.146.

¹⁸⁵ Tokad, **a.g.e.**, s.67-75.

¹⁸⁶ Ataman, **a.g.e.**, s.193.

bir şekilde bakım yapıldığını, o tarih itibarıyla şikayet edilecek bir şey olmadığını söylemektedir.¹⁸⁷

Temel gıda maddelerine erişimde yaşanan sıkıntı Rusya’da esir bulunan askerleri “yaratıcı” olmaya zorlamıştır. Mesela Mehmed Asaf’ın “gözleme” ve “umma” diyerek tanımladığı şekerin az olması nedeniyle şekere bakarak ve tadını hayal ederek çay içmek yaratıcı yöntemlerden biridir.¹⁸⁸ Benzer şekilde Rus köylüsünden alınan unu kavurup bir bardak sıcak su ile içmek açlığa karşı çözüm olarak bulunmuş bir diğer yöntemdir.¹⁸⁹

İngilizlere esir olmuş Osmanlı askerlerinin metinlerine baktığımızda yemeklere ilişkin şikayetlerin esir bulunan yere göre değiştiği görülmektedir. Irak’ta esir bulunan askerler, Rusya’daki esirler gibi yemekleri yetersiz bulmaktadır. Taşköprülü Mehmed Efendi anlatısının bir bölümünde yemeklerinin çay, şeker, peksimet, beş altı soğan ve bir kutu konserveden ibaret olduğunu, başka bir bölümde ise çiğ et ve ekmek yemek zorunda kaldıklarını dile getirmekte, ancak birkaç gün sonra pirinç tedarik ederek neferlere yemek pişirtebildiklerini eklemektedir.¹⁹⁰ İngilizlerin Mısır’daki esir kampında bulunan Osmanlı askerleri ise yemek konusunda daha rahat görünmektedir. Mısır’daki daimi kamplarda esirlerin İngilizlere ilişkin şikayetleri büyük ölçüde ortadan kalkmaktadır. Her ne kadar yemeklerin miktar olarak yeterli olsa da, yemeklerin yeterli düzeyde besin zenginliğine sahip olmadığı uzun vadede pellagra hastalığının ortaya çıkmasıyla anlaşılmıştır.¹⁹¹

3.2. Yetersiz Ulaşım Koşulları

Birinci Dünya Savaşı’nda çok sayıda cephe arasında gidip gelen Osmanlı askerleri için demiryolu ve karayolu altyapısının yetersiz kalmış, deniz yolunun ise güvenliğinin sağlanamamıştır. İmparatorluktaki karayolları genellikle eski kervan

¹⁸⁷ Ergun Göze, **Rusya’da Üç Esaret Yılı**, Hülbe Yayınları, 2016, s.74.

¹⁸⁸ Mehmed Asaf, **Mehmed Asaf Volga Kıyılarında ve Muhtıra**, Haz. Murat Cebecioğlu, İzmir, Akademi Kitabevi, 1994, s.81.

¹⁸⁹ Ataman, **a.g.e.**, s.192.

¹⁹⁰ Taşköprülü Mehmed Efendi, **Savaşın ve Esaretin Günlüğü**, haz. Mesut Uyar, Ahmet Özcan, İstanbul, Türkiye İş Bankası ve Kültür Yayınları, 2015. 62,65,75.

¹⁹¹ Yücel Yanıkdağ, **Millete Deva Olmak: Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp ve Milliyetçilik**, Çev. Nurettin Elhuseyni, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s.41.

yollarını izleyen gelişigüzel yapılmış bakımsız yollardır. Demiryolu ağı ise batıdaki eyaletlerde nispeten bulunmakla birlikte Anadolu topraklarında yok denecek kadar azdır. Bu dönemde 1.760.000 kilometrekare imparatorluk toprakları üzerinde uluslararası konsorsiyumlar tarafından inşa edilmiş toplam da 5.759 km uzunluğunda demiryolu bulunmaktadır. Ahmed Emin Yalman, aynı yıllarda Fransa’da 536.000 kilometrekare için 51.000 km, Almanya’da 540.000 kilometrekare için 64.000 km uzunluğunda demiryolu olduğunu belirtmektedir.¹⁹² Yapımına başlanmış demiryolları yarım kalmış, bitirilememiştir. Bazı yolların bağlatılarını sağlayacak tüneller tamamlanmadığı için yüksek dağlar tarafından kesintiye uğramaktadır. Örneğin Toros Dağları’nda bir türlü bitirilemeyen tünel nedeniyle Suriye yönünde demiryolu ulaşımı aksıyor, vagonlardan boşaltılan yükler ilkel koşullarda dağlardan geçirilmeye çalışılıyordu. Yetersiz demiryolu ulaşımının neden olduğu eksikliği bir nebze olsun telafi edecek motorize araçlar, ikmal arabaları ve koşum hayvanları da Osmanlı ordusu için her zaman büyük bir zafiyet alanı olmuştur. Bu nedenle Osmanlı askerlerinin savaş boyunca savaşmak dışında savaş deneyimini oluşturan sürekli faaliyetlerinden biri uzun ve yıpratıcı yürüyüşlerdir. Özellikle Doğu’ya yapılacak intikallerde en iyi koşullarda dahi nihai bölgeye ulaşmak aylar almaktaydı. Örneğin İstanbul’dan yola çıkan 8. Piyade Tümenine bağlı askerler yolun büyük bir kısmını yürüyerek kırk bir günde hedefe ulaşabilmişti. 9. Piyade Tümeni ise elli üç günde yolculuğunu tamamlayabilmişti.¹⁹³ Benzer şekilde Irak Cephesi’ne giden bütün askerler iki aylık bir yürüyüşe katlanmak durumundadır.¹⁹⁴ Zorlu mevsim koşulları altında her gün kilometrelerce yürümenin getirdiği sorunlar otobiyografik metinlerin de başlıca konusu olmuştur.

Osmanlı askerleri için yürüyüş seferberliğe katıldıkları andan itibaren başlıyordu. Örneğin, ihtiyat zabiti olarak Kafkas Cephesi’nde görevlendirilen Hakkı Sunata İstanbul’dan Pozantı’ya kadar trenle gelmiş, Pozantı’dan itibaren yürümek zorunda kalmıştır.¹⁹⁵ Benzer şekilde Münim Mustafa da hatıralarında İstanbul’dan

---

¹⁹² Yalman, **a.g.e.**, s.101.

¹⁹³ Erickson, **a.g.e.**, s. 26-37, 185.

¹⁹⁴ Özdemir, **a.g.e.**, s.159.

¹⁹⁵ Sunata, **a.g.e.**, s.243.

Kafkas Cephesi'ne gidişlerinde Ulukışla'dan itibaren Niğde, Kayseri, Sivas, Erzincan, Bayburt üzerinden yürüyerek kırk beş günde gittiklerini ifade etmektedir.¹⁹⁶ Ali Rıza Eti ise seferberliğe katıldığı Elazığ'dan Kafkas Cephesi'ne yürüyerek gitmek durumunda kalmış, mola verdikleri esnada yaşadıklarını günlüğüne not düşmüştü:

*“Yatıp da sekiz on dakika geçince bir iniltidir başladı. Of, ah, vah diyenin haddi hesabı yok. Ayağı kabarmayan tırnakları kan kesmeyen hiçbir kimse kalmadı. Zavallı millet, zavallı askerler. Haline bakıp da ağlamamak için hayvan olmalı. Ağladım çünkü benim de on tırnağıma kan dolduğu gibi tabanlarım da yumurta gibi şişmiş.”*¹⁹⁷

Gerçekten de askerlerin otobiyografik metinlere kaydettikleri yürüyüş süreleri insan sağlığının sınırlarını zorlayacak kadar uzundur. Mesela Abidin Ege Çanakkale'de kimi zaman sekiz, kimi zaman dokuz saat aralıksız yürüdüğünü ifade etmekte, bu yürüyüşler nedeniyle yolda kalanlar olduğunu belirtmektedir.¹⁹⁸ Benzer şekilde Karamanlı Rum er Anastas günlüğünde Arıburnu'na gidişte aralıksız yirmi dört saat yürüdüklerini dile getirmektedir. Teğmen Safiyyüddin Efendi ise Kafkas Cephesi'ne giderken 21 Mayıs 1916'da kırk kilometre, 25 Mayıs'ta ise seksen kilometre mesafeyi yürüyerek katettiklerini söylemektedir.¹⁹⁹

Osmanlı askerleri için yürüyüşleri zorlaştıran tek etmen uzun mesafeler değildir. İçinde bulundukları mevsim koşulları ile iase eksikliği bitmeyen kilometreleri daha da zorlaştırmaktadır. Sıcak havalarda güneş geçmesi, susuzluk nedeniyle ölümler, soğuk havalarda ise donmalar yaşanmakta, yağmur ve çamur güçlüğü artırmaktadır. Örneğin Karamanlı Rum er Anastas günlüğüne bir ağustos gününde güneş altında altı saat yürüdükten sonra bayılan askerlerin olduğunu yazmıştır.²⁰⁰ Irak Cephesi'nde bulunan Abidin Ege ise Şerşi'den Aziziye'ye giderken güneş altında saatler yürümenin kendilerini ne kadar müşkül duruma düşürdüğünü şöyle ifade etmektedir:

¹⁹⁶ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s.148.

¹⁹⁷ Eti, **a.g.e.**, s.16.

¹⁹⁸ Ege, **a.g.e.**, s.167-170.

¹⁹⁹ Safiyyüddin Efendi, **a.g.e.**, s.121.

²⁰⁰ Achladi, **a.g.e.**, s.114.

*“Ne su var, ne de yaprak. Tam on saat kumlar üzerinde, yakıcı güneş altında molasız yürüdükten sonra, öğleden sonra saat ikide Aziziye denilen Dicle sahilindeki yere vardık. Bugün hararet o kadar fazla ki susuzluktan halsiz düşen birçok asker Kerbela çölünde şehit düşen Hazreti Hüseyin gibi, bu Kerbela çölünde şehit oldular.”*²⁰¹

Çölde yürümenin bir diğer zorluğu sıcaklığın etkisiyle kızmış kumlarda yürümektir. Askerler kızgın kuma batmış ayaklarını çıkarıp adım atabilmek için büyük ıstırap çekiyordu. Irak ve Sina-Filistin gibi cephelerde yüksek sıcaklığın yürümenin zahmetini artırması gibi başta Kafkas Cephesi’nde olmak üzere soğuk, kar ve yağmur da kilometrelerce yürümeyi daha zahmetli hale getirmekteydi. Yağmurlar nedeniyle bozuk yollar çamurla kaplanmakta, askerler genellikle dizlerine kadar yükselen çamurun içinde adım atmaya çalışmaktaydı. Dizlere kadar yükselen çamur tipi ile birleştiğinde askerlerin adım atacak takati kalmamaktaydı. Münim Mustafa bu durumdaki askerlerin çektiği çileyi *“prangaya vurulmuş kürek mahkumiyetlerinin yürümekte tesadüf ettiği ıstıraba”* benzetiyordu. Zahmetli yürüyüşler hayvanları da etkilemekteydi. Öyle ki zaman zaman çamura saplanan hayvanlar bir daha kalkamamakta ve ölümü beklemekteydi.²⁰²

Uzun yürüyüşleri zorlaştıran etmenler yalnız mevsim koşullarına bağlı değildir. Bazı bölgelerde askerler yürüyüş esnasında silahlı çetelerin saldırısına uğramaktadır. Örneğin Taşköprülü Mehmed Efendi böyle bir saldırı anını anlatısına eklemiştir:

*“Pek perişan ve gayrimuntazam suretle yürüyorduk. Civarda bulunan vahşi aşiretler tarafından dağınık erlerin ellerinden silahları alınıyor, nefer soyuluyor, icabında da öldürülüyordu.”*²⁰³

Otobiyografik anlatılarda uzun ve zorlu yürüyüşlere dayanamayacak durumda olan askerlerin durumu dramatiktir. Yürümeyecek durumda olan askerlerin, özellikle yaralıların, zaman zaman geride bırakıldığı görülmektedir. Böyle durumlarda geride

---

²⁰¹ Ege, **a.g.e.**, s.313.

²⁰² Münim Mustafa, **a.g.e.**, s.55,140,36.

²⁰³ Taşköprülü Mehmed Efendi, **a.g.e.** s.20.

bırakılan askerlerin yanına ucuna mendil bağlanmış bir çubuk dikilmekte ve böylece düşmanın insafına bırakılmaktaydı. Kafkas Cephesi'nde bulunan Rahmi Apak böyle bir olayı anlatırken geride kalan askerlerin feryadını ve o an içinde bulunduğu duyguları anılarında anlatmaktadır:

“Tabur harekete geçti, yaralılar karanlıkta, otlar içinde hışırtı çıkararak gerileyen arkadaşlarını görünce ve benim dikiğim direk beyaz mendile bakınca kendilerini bekleyen feci akıbeti öğrendiler: “amanın din gardaşları bizi bırakmayın, amanın din gardaşları bizi bırakmayın” diye bağırmaya başladılar. Sesler duyulmayacak kadar ıraklaşıncaya değin bu kahraman çocukların amanın din gardaşları bizi bırakmayın feryadını dinledim ve ağladım.”²⁰⁴

Benzer şekilde Hakkı Sunata'nın birliği Gavur Dağları yakınındaki bir kasabadan ayrılmak üzereyken koleraya yakalanmış askerleri geride bırakmak zorunda kalmıştır:

“Akşam üstü hareket zamanımız yaklaştı. Burada bırakılacak hastaları gördüm. Hepsi zayıf avurtları çıkmış. Kimi kusuyor, kimi bir kenarda abdest bozmakta. [...] Acıklı manzara, hastahane yok, bunlara bakacak adam yok. Allah'a emanet diye ayrılıyor buradan. Bari köylüye geçmese.”²⁰⁵

Askerlerin bir yerden bir yere zorlu ve uzun süreli yolculuklar yapmak zorunda kalması sinirleri de zorluyor ve komuta kademesi ile askerler arasında zaman zaman gerilimlere de yol açıyordu. Abidin Ege, gece yarısı gelen hareket emrinin ardından bir aydır 890 km yol gittiklerini ve dinlenmediklerini, bir insanın buna nasıl tahammül edebileceğini söyleyip sitem etmektedir.²⁰⁶ Kafkas Cephesi'nde bulunan Safiyyüddin Efendi ise yollarda kaybettiği erlerin, hayvanların hemen ardından kurmay başkanının tekrar hareket emri vermesi üzerine idam edilmeyi dahi göze alarak hareket emrine karşı cevap vermektedir.²⁰⁷

Başlangıçta da belirtildiği gibi askerleri yürümeye mecbur bırakan temel sebep altyapı eksikliği ve vasıta araçlarının yetersiz kalmasıdır. Osmanlı ordusunun araçlar

---

²⁰⁴ Apak, **a.g.e.**, s.125-126.

²⁰⁵ Sunata, **a.g.e.**, s.251.

²⁰⁶ Ege, **a.g.e.**, s.563-564.

²⁰⁷ Safiyyüddin Efendi, **a.g.e.**, s.168.

konusunda düşmanlarına göre ne kadar eksik olduğunu Halil Kut anılarında şöyle ifade etmektedir:

*“İngilizler durmadan vaziyetlerini kuvvetlendirdiler. Yollar, demir yolları yaptılar. Kamyon, otomobil ve zırhlı vasıtalarla cepheyi takviye ettiler. Hele zırhlı vasıtaların bu cephede askeri harp aracı olarak kullanılışı aradaki dengeyi tamamen bozdu [...] Irak cephesine deve kolları, hatta eşek kolları ile cephane taşımak zorundaydık.”*²⁰⁸

Aynı şekilde Kalusd Sürmenyan da Kafkas Cephesi’nde otomobiller için uygun yol olmadığını, bu nedenle nakliyatın zorla el konulmuş öküz arabalarıyla, atla, eşekle ve develerle yapıldığını ifade etmektedir. Hatta Erzincan dolaylarında nakliye işi çoğunluğu Ermeni olan halktan insanların sırtlarında yapılmıştır.²⁰⁹

Otobiyografik metinlerden anlaşıldığı üzere az sayıdaki taşıma vasıtaları da kötü durumdadır. Örneğin, askerler tren vagonlarında sofajın olmadığı durumlarda soğuktan titremekteydi.²¹⁰ Trenler bağlamında bir başka sorun gerekli olan kömürün çoğu zaman bulunmaması idi. Böyle durumlarda trenler güzergahın ancak bir bölümünü gidebiliyor, yolun geri kalanı yürüyerek katediliyordu. Örneğin, Anastas’ın birliğine 4 Ocak 1919’da gelen tamimde Mardin ve Nusaybin’den hareket eden trenlerin kömürsüzlük nedeniyle ancak Cerablus’a kadar gidebildiği bildirilmişti. Tamimin ikinci maddesinde yürüyerek katedilecek yol için “hiçbir suretle maatteessüf yardım edilemeyeceği” vurgulanmaktaydı.²¹¹

3.3. İaşe Sorunu

Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı seferberliği her ne kadar kısa sürede çok sayıda insanı silahaltına almak konusunda başarılı olsa da ordunun iaşesi konusunda hiçbir zaman tam olarak başarılı olamamış, Birinci Dünya Savaşı gibi modern bir savaş için gerekli kaynaklar bağlamında Avrupalı rakiplerinin oldukça gerisinde kalmıştır.²¹²

²⁰⁸ Halil Kut, **“Kutü’l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa’nın Hatıraları**, Haz. Erhan Çiftçi, 3.bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2018, s.168-169.

²⁰⁹ Kalusd Sürmenyan, **Harbiyeli Bir Osmanlı Ermenisi: Mülazım-ı Sani Sürmenyan’ın Savaş ve Tehcir Anıları**, Haz. Yaşar Tolga Cora, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s.51.

²¹⁰ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s.33.

²¹¹ Achladi, **a.g.e.**, s.138.

²¹² Erickson, **a.g.e.**, s.33.

Savaşın başından itibaren iâşe meselesi hemen her cephede Osmanlı askerleri için sorun olmuştur.

Askerlerin otobiyografik metinleri incelendiğinde iâşe sorununun her cephede aynı şekilde yaşanmadığı görülmektedir. Örneğin Çanakkale Cephesi'nde bulunan askerler bu sorunu diğer cephedeki askerlere göre daha az dile getirmekte, hatta zaman zaman iâşeden memnun olduklarını belirtmektedir.²¹³ Benzer şekilde Galiçya Cephesi'nde bulunmuş askerlerin metinlerinde iâşe sorunu ciddi bir sorun olarak görülmemektedir. Ek olarak askerlerin otobiyografik metinlerine baktığımızda sorunun savaşın başından itibaren aynı düzeyde olmadığı, savaş süresinin uzamasıyla birlikte ağırlaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim konuya ilişkin çalışmalar da bunu doğrular niteliktedir.²¹⁴

İâşe meselesinde Osmanlı ordusunun temel sorunlarından biri beslenme olmuştur. Eğitimdeki bir askerin günlük ortalama olarak en az 3.429 kaloriye ihtiyacı olmakla birlikte, aşırı soğuk havalarda kalori ihtiyacı 4.238 kaloriye, aşırı sıcak havalarda ise 4.738 kaloriye çıkmaktadır.²¹⁵ Ancak birçok cephede askerlere bu miktarda kaloriyi sağlayacak altyapı oluşturulamamıştır. Hatta Harbiye'de eğitime alınan yedek subaylar, eğitim boyunca dahi yeterli beslenememekten şikayet etmiştir. Vasfi Şensözen anılarında Harbiye'deki eğitimlerinde yalnız birer kepçe pirinç lapası ve birer dilim ekmek yediklerini, bu nedenle on saat süren askerlik talimlerinin kendilerini bitkin hale getirdiğini söylemiştir. Sürekli lapa yenmesi nedeniyle yedek subaylar arasında "lapa şiiri" yazıldığını, bu şiirin Enver Paşa'nın kulağına gitmesinin ardından kuru fasulye, nohut ve bulgur yemekleri ile durumlarının bir nebze olsun düzeldiğini anlatmıştır.²¹⁶

---

²¹³ Barış Borlat, **Çanakkale Cephesinde İkmal Faaliyetleri 1914-1916**, Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s.261-268.

²¹⁴ Beşikçi, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği**, s.282.

²¹⁵ Lizzie Collingham, **The Taste of War: World War Two and The Battle For Food**, New York, The Penguin Press, 2012, s.8.

²¹⁶ Şensözen, **a.g.e.**, s.22.

Cephelerdeki kıtalara verilecek gıdalara yönelik minimum kalori şartı oluşturulmuş olsa da kuralın uygulamada amaca uygun kullanılmadığı Hamit Ercan'ın anılarında şöyle ifade edilmektedir:

“Kolordu kumandanlığı tarafından, ambarlara kati emir verilmiş: Kıtalara günde 1200 veya 1800 kaloriden noksan erzak veren ambar memuru, şiddetle cezalandırılacak. Bir gün, erzak aldığımız Kuluşküir ambarında erzak az. Ambar memuru, derdini anlatıncaya kadar kolordu kumandanlığı tarafından cezalandırılacak. Ne yapsın? Hemen kalori cetvelini açıyor, bakıyor ki kırmızı biberin kalorisi yüksek. Ambarda da çok miktarda kırmızı biber var. Hemen hesabını yapıyor. Bir miktar un, nefer başına 450 gr. kırmızıbiber veriyor. Tabii akşam işe raporunu verirken kalori tamam. Kırmızı biber, kaloriyi denkleştirmişti.”²¹⁷

Otobiyografik metinlerde yetersiz beslenmenin birçok cephenin ortak sorunu olduğu görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında düzenlenen Sarıkamış Harekatı'na katılan birliklere dört gün boyunca yemeleri için yalnızca kuru ekmek, zeytin, peksimet ve kavurma verilmiştir.²¹⁸ Ali Fuat Erden ise Kanal Harekatı esnasında askerin gıdasının peksimet, zeytin, hurma, şeker ve çaydan ibaret kaldığını ifade etmektedir.²¹⁹ Çanakkale Cephesi'nde bulunan Avedis Cebeciyan da 19 Nisan 1915'te günlüğüne düştüğü şu kayıtla yetersiz beslendiklerini ifade etmektedir:

“Akşaaam taamı mayasız çok kalın ekmek, hamur çorbası, suda pişmiş nohut. Ye beyim ye! Poor nourishment!”²²⁰

Askerlerin otobiyografik metinlerinde verilen gıdaların kalitesine yönelik şikayetler de bulunmaktadır. Kafkas Cephesi'nde görev yapan İhtiyat Zabiti Mehmet, 2. Ordu askerlerine verilen undan yakınmakta, pelit tozu içerdiği için oldukça acı olduğundan bahsetmektedir.²²¹

²¹⁷ Alpat, **Bir Osmanlı Askerinin Anıları**, , s.96.

²¹⁸ Eti, **a.g.e.**, s.45-59.

²¹⁹ Erden, **a.g.e.**, s.55, 76-77.

²²⁰ Cebeciyan, **a.g.e.**, s.65.

²²¹ Mehmet Oral, **Hicaz Çöllerinde Bir Avuç Türk'ün Kahramanlığı:Kafkas, Hicaz Cepheleri ve Esaret Anıları**, Haz. Salih Özkan, Konya, Kömen Yayınları, 2012, s.108.

Vasfi Şensözen de askerlerin verilen yemeğe yönelik şikayetlerini şöyle dile getirmiştir:

“İaşe pek zayıflamıştı. Efrada kaynatılmış pastırma veriliyor ve zabıt yemekleri de eskisi kadar iyi malzeme ile hazırlanmıyordu. Bölük kumandanına askerin karavanayı almaktan vazgeçmek istediklerini yazacak oldum ve pek sert bir cevap aldım. Bunun bir isyan başlangıcı olacağı hatırlatılıyordu.”²²²

Kafkas Cephesi’nde görev yapmış Ahmet Göze’nin hatıratı ise verilen iaşenin zaman zaman ne durumlara düştüğünü anlamak açısından önemlidir:

“Kıyma tenekelerini açmak mümkün değildi. Teneke ile kıyma birbirine girmişti. Neresinden daha kolay açabiliriz diye evirip çevirirken bir de ne görsünler kıyma tenekesinin üzerinde tarih var:1293... Neredeyse yarım asır öncesinden kalma kıymalar. 1293 Harbi için yapılmış fakat saklanarak bu güne gelmiş.”²²³

Cephelerde beslenmeye yönelik iaşe eksikliğinin yol açtığı açlık askerlerin otobiyografik metinlerinde dramatik diyaloglar ve anlatılarla ifade edilmektedir. Anılarda geçen diyaloglardan birinde Ruslara taarruz edilmesini isteyen başkumandan vekiline Binbaşı Nuri Bey şu sözleri söyleyerek durumu tüm açıklığıyla ortaya koymaktadır:

“Paşam, yediğiniz şu yemeği size ikram etmek için kendi istihkakımızdan keserek yaptık. Burada fasulye değil, yiyecek buğday bile bulamayacağımızı biliyoruz. Ekmeklerinizi yaptığımız unu eledik. Biz daha fazla olsun diye unları elemiyor, saman ve çöpleri ile beraber yapıyoruz. Bu suretle midelerimize birkaç gram fazla ekmek giriyor. Kuru fasulye, nohut, patates gibi yiyecekleri yemesini unutanlar var. Burada yalnız buğday, arpa ve buğday kırması yiyoruz. İnşallah yağmurlar biraz daha geç gelir de fazlaca erzak depo ederiz.”²²⁴

Açlığın askerleri düşürdüğü çaresizlik Ercan’ın anılarında anlattığı trajik hikayelerde somutlaşmaktadır. Örneğin Ercan, bir gün tabur kumandanının, fırka

---

²²² Şensözen, **a.g.e.**,s.93.

²²³ Göze, **a.g.e.**, s.48.

²²⁴ Ercan, **a.g.e.**, s.90.

kumandanını arayarak “Efendim o kadar açız ki emir erim, manevra sandığımdan her ihtimale karşı sakladığım çarıkları çaldı. Pişirip yemiş.” dediğini söylemektedir. Bir başka gün ise bir köy muhtarının kendisinin yanına gelip askerlerin köpeğini öldürüp yediğini söylediğini anlatmaktadır. Ercan’ın anılarında trajik durumlar bu kadarla sınırlı değildir. Bir gün askerler topçu bölüğüne ait bir topçu mandasının tökezlemesini fırsat bilerek başlarındaki komutanlarının itirazlarına rağmen hayvanı orada kesip parçalayarak ortadan kaybolmuşlardır. Ayrıca Ercan anılarında resmî belgelerde bulunan yedek erzaka da açıklık getirmektedir. Yedek erzak olarak dağıtılan kumanyanın çoğunun erkenden bittiğini, kalanların ise yenemeyecek durumda olduğu için kaldığını söylemektedir.²²⁵

Kafkas Cephesi’nde yaşanan kıtlık bu cephedeki diğer askerlerin otobiyografik metinlerinde de yer almaktadır. Aziz Samih İlter anılarında Araş Ovası’nda bir erle olan diyaloguna yer vermiştir:

“Erlerden birisini, ileri hattı gezerken taş gibi bir peksimeti gevelemeğe uğraşırken gördüm. Peksimeti niçin ıslatıp yemediğini sordum. Hazin bir gülüşle dedi ki: Efendim, tayınımız bundan ibaret. Islatırsam iki lokmada biter. Ben böyle geveleyerek midemi avutuyorum!”²²⁶

Kafkas Cephesi’nde görevlendirilen Ali Rıza Eti iâşe sorununu dile getirirken yediklerinin ancak açlıktan ölmemelerini sağlayacak düzeyde olduğunu dile getirmekte ve iâşe sorununa böyle bir anlam yüklemeye çalışmaktadır:

“17 Teşrinisani Pazartesi, Bugün her yer çamur, zavallı asker ne tarafa dönse çamura batıyor. Şimdi kazanlar geldi. Yirmi de koyun geldi, yarın sıcak yemek var. Şimdi, yumruk kadar, o da hamur bir somun dağıtıldı. Belli ki Fransızların ölmek için yemek, diye meşhur olan harp misallerini komutanlar bizde uyguluyor.”²²⁷

---

²²⁵ Ercan, a.g.e., s.92-97.

²²⁶ İlter, a.g.e., s.31.

²²⁷ Eti, a.g.e., s.70.

Faik Tonguç ise açlık nedeniyle askerlerinin içinde bulundukları durumu anılarında anlatırken bir subay olarak içinde bulunduğu çaresizliği gözler önüne sermektedir:

“Açlık hiçbir şeye benzemiyordu. Açlık sağlam yapılı bu köylü çocuklarını zayıf, cılız bir hale getiriyordu; dayanma güçleri düşüyor, yürürken şurada burada yığılıp kalıyorlardı. Biz takım subaylarının durumu da askerlerden pek farklı değildi. [...] Açlığın tesiriyle bazı neferler, nişan almak, silah atmak şöyle dursun, kuru gürültü yapmak için bile mekanizmayı çevirecek gücü bileğinde bulamıyordu. Yüreğim sızlayarak bu durumu bölük kumandanına bildiriyor, birer parça ekmek bulup göndermesini rica ediyordum. Ekmek işinde kimsenin elinden bir şey gelmeyeceğini de biliyordum.”²²⁸

Osmanlı ordusunun yaşadığı açlık sorunu Kafkas Cephesi ile sınırlı kalmamıştır. Filistin Cephesi’nde bulunan İbrahim Sorguç, anılarında *“Subaylarla erler aç ve perişan idi. Silah ve cephane çok, fakat gıda ve yiyecek yoktu.”* diyerek durumu dile getirmektedir.²²⁹ Mustafa Kemal ile aynı dönemde Filistin’de olan Sorguç, Mustafa Kemal’in emrindeki askerlere iyi baktığını, kendileri gibi aç ve sefil halde bırakmadığını söylemektedir.²³⁰

Her ne kadar Kafkas ve Filistin cepheleri kadar olmasa da Çanakkale Cephesi’nde de zaman zaman verilen gıdalara dair memnuniyetsizlik görülmektedir. Özellikle cepheden İstanbul’a dönüşlerde ve İstanbul’dan cepheye gidişlerde yol üzerinde askerler açlıkla karşı karşıya kalmaktadır.²³¹ Cephede ise sürekli aynı yemeğin çıkması ve yemeklerin iyi pişmemiş olması otobiyografik metinlerde dile getirilmektedir.²³² Çanakkale Cephesi’nde bulunan Kazım Şakir günlüğünde bozuk yemeklerden ve mikroplu sulardan yakınmakta, erlerin bu nedenle hastalıktan kurtulamadığını anlatmaktadır.²³³ Her ne kadar sorunlar olsa da diğer cephelerle kıyaslandığında Çanakkale Cephesi iase konusunda askerlerde memnuniyet

²²⁸ Faik Tonguç, **Birinci Dünya Savaşı’nda Bir Yedek Subayın Anıları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999, s.47-50.

²²⁹ İbrahim Sorguç, **Bu Defa Niçin Savaşacağımı Biliyorum**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s.13.

²³⁰ **a.e.**, s.25.

²³¹ Genişol, **a.g.e.**, s.21.

²³² Arıkan, **a.g.e.**, s.48.

²³³ Kazım Şakir, **1915 Gelibolu Harbi Günlüğü**, Haz. Bahtiyar İstekli, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2015, s.51.

oluşturmuştur. Münim Mustafa günlüğünde cepheleer arasında kıyas yaparken memnuniyetini şu şekilde ifade etmiştir:

*“Kafkas Cephesi’ndeki büyük yoksulluk ve mahrumiyeti gördükten sonra Çanakkale Harp Cephesi’nde yemeklerimiz iyi sayılabilirli.”*²³⁴

Savaşın süresinin uzaması ile birlikte açlığın yol açtığı sorunlar da artmıştır. Örneğin Kafkas Cephesi’nde açlığın had safhaya ulaştığı 1917-1918 arasında 6. Ordu’da açlığın etkisiyle halsiz düşen çok sayıda subay ve er hastaneye yatırılmıştır.²³⁵ Ocak 1918’de Kafkas Cephesi’nde bulunan Karamanlı Anastas açlığın şiddetini şöyle ifade etmektedir:

*“Soğuk bir taraftan çıplaklık bir taraftan cepheledeki asker bir de açlıktan mustarip. “Aç mezarı görülmemiş” derler halbuki ekmek diye ölenlerin he sabı yok. Çarıkların altı ateşte kurutulup yemeler, ester öldüğünde birbirini öldürmeye kada r kast etmeler, “etini kapışacağız” diye. Her ne kadar ekmekçi müfrezesinde olmak münasebeti ile biz o hali görmedi isek de kedi hatta köpek etleri Tokatlıyan külbastısının yerini tuttu. Kahrolsun böyle askerlik!”*²³⁶

Otobiyografik metinler açlıkla beraber askerlerin açlıkla mücadele yöntemleri hakkında da bilgi vermektedir. Metinlerde görülen açlıkla mücadele yollarından biri ölü hayvanların yenmesidir. İhtiyat Zabiti İsmail Hakkı Sunata hayvan ölülelerinin askerlerce yenmesini şu ifadelerle anlatmaktadır:

*“Bu ölen hayvanlardan her birinin etrafında üç beş nefer, ellerindeki adi birer çakı ile bu hayvanların kaba etlerini kesip alıyolar, bazıları torbalarına dolduruyor, hatta bazıları çiğ çiğ ısırıyor, yemeğe çalışıyorlar. Henüz ölmek üzere olan bir beygirin başına toplanan birkaç nefer de bu hayvanın ölümünü bekliyorlar.”*²³⁷

²³⁴ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s.92.

²³⁵ Alkama, Dilber, **Birinci Dünya Savaşı’nda Türk Askerinin Siper Hayatı**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s.85.

²³⁶ Achladi, **a.g.e.**, s.72.

²³⁷ Sunata, **a.g.e.**, s.353.

Ölü hayvanların yenmesinin zaman zaman zehirlenmelere yol açmaktadır. Zehirlenmelerin önüne geçmek için komutanlar tarafından askerlere bazı uyarılarda bulunulmuş, örneğin hayvanın dili kararmışsa yenilmemesi gerektiği belirtilmiştir.²³⁸ Sarıkamış Harekatı'na da katılmış olan Teğmen Celal Bey de 32. Tümen Kumandanı Yarbay Vehbi Bey'in askerlerin hayvan leşi yemesini yasakladığını ve leşleri derin çukurlara gömmeyen komutanları cezalandırıldığını anlatmaktadır.²³⁹

Açlığa çare olarak bulunmuş diğer bir yöntem bulunulan bölgede toplanan yabani otlardır. Örneğin 1918'de İran Cephesi'nde Karamanlı Rum asker yabani ıspanak toplamak üzere görevlendirildiğini yazmıştır.²⁴⁰ Ancak hayvan leşleri ile beslenmenin zararları olduğu gibi yabani otlarla beslenmenin yol açtığı sorunlar da olmuştur. Suriye Filistin Cephesi'nde bulunan İbrahim Arıkan askerlerin yedikleri ottan dolayı geceleri farkına varmaksızın altına kaçırdığını anlatmaktadır.²⁴¹ Keza 6. Ordu'da görevli olan bir subay, savaş yıllarında açlıktan yabani ot yiyen birçok askerin zehirlendiğini ifade etmiştir.²⁴² Kafkas Cephesi'nde Vasfi Şensözen'de bazı yabani otlar nedeniyle askerlerin sinirsel sorunlar yaşadığını, bu askerlerin düzensiz hareketleri nedeniyle hapsedilmek zorunda kaldığını ifade etmektedir.²⁴³

Cephelerde iâşe sorununu aşma yollarından bir diğeri düşmandan elde edilen ganimetler olmuştur. Özellikle Kafkas Cephesi'nde Ruslardan elde edilen ganimetler bu cephedeki askerlerin metinlerinde oldukça yer tutmaktadır. Vasfi Şensözen anılarında Ruslardan elde edilen ganimetler arasında kurutulmuş sebze, ayçiçek yağı, et konserveleri bulduklarını ve bunları afiyetle yediklerini dile getirmiştir. Keza Nisan 1918'de Ruslardan elde edilen ganimetle fırkaya senelerce erzak yetebileceğini not etmiştir.²⁴⁴ Irak Cephesi'nde Ali İhsan Sabis de anılarında ele geçirilen İngiliz

---

²³⁸ Ercan, **a.g.e.**, s.92.

²³⁹ Celal Bey, **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, Haz. İstekli, Bahtiyar İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s.139.

²⁴⁰ Achladi, **a.g.e.**, s.97.

²⁴¹ İbrahim Arıkan, **Osmanlı Ordusunda Bir Nefer: Bir Mehmetçiğin Çanakkale Galiçya Filistin Cephesi Anıları**, Haz. Selman Soydemir, Abdullah Satun, 3.bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s.219.

²⁴² Özdemir, **a.g.e.**, s.109.

²⁴³ Şensözen, **a.g.e.**, s.107.

²⁴⁴ **a.e.**, s.140-141.

vapurundaki 270 tonluk erzakın kolorduya bağlı birliklere dağıtıldığını anlatmaktadır.²⁴⁵

Otobiyografik metinlerdeki iâşe sorunu içinde su önemli bir yer tutmaktadır. İçme suyu eksikliği özellikle Irak ve Sina-Filistin cephelerinde önemli bir sorun olarak görülmektedir. Sina-Filistin Cephesi'nde görev yapmış olan Ali Fuat Erden anılarında, su teminine yönelik yaşanan sıkıntıyı şu şekilde ifade etmektedir:

*“Mahrumiyetin en büyüğü ve herkes için kıymetli olan yalnız bir şey vardı: su! Çölde su bulmak imkansız olduğundan tenekeli deve kollarıyla su nakliyatı yapılır ve herkese yirmi dört saat için bir matara su istihkakı verilirdi. Bazen bir matara suyun bir gümüş meci diyeye satın alındığı görülürdü. Bu sular da bugün için şehir halkının içemeyeceği acı sulardı.”*²⁴⁶

Öte yandan, temiz suya erişimde yaşanan güçlük yalnız Sina Filistin ve Irak cephelerine özgü olmayıp diğer cephelerde de görülmüştür. 1915 yılında Kafkas Cephesi'nde bulunan Ömer Lütfi Efendi susuzluk nedeniyle askerlerin çatladığını, hayvan sidiği içenlerin olduğunu not düşmüştür.²⁴⁷ Kafkas Cephesi'nde görev yapmış bir diğer isim Halil Ataman'da 1915 yılı gibi savaşın başlarına denk düşen bir tarihte Karadağ'ı Ruslara karşı savunan 94. Alay'ın aylar boyunca su sıkıntısı çektiğini ifade etmektedir.²⁴⁸ Mondros Mütarekesinin imzalanmasının ardından cepheden dönüş yolunda Karamanlı er Anastas günlüğünde su bulamadıkları için otomobil tekerleklerinin yaptığı çukurlarda biriken suları içerek yola devam ettiklerini söylemektedir.²⁴⁹ Benzer şekilde aynı cephede bulunan Ali Rıza Eti de nalların çukurlarında biriken suyu içerek su ihtiyacını gidermektedir.²⁵⁰

Askerler açlığa karşı olduğu gibi susuzluğa karşı da kendilerince birtakım yöntemler geliştirmeye çalışmıştır. Örneğin Irak ve Sina-Filistin cephelerinde portakal, karpuz ve kavun gibi meyveler suyun ikamesi olarak görülmüş, bu

²⁴⁵ Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım Cilt:3**, İstanbul, Nehir Yayınları, 1991, s.168-176.

²⁴⁶ Erden, **a.g.e.**, s.55.

²⁴⁷ Ömer Lütfi Efendi, **Bir Gazinin Anıları**, Haz. Mehmet Kanar, İstanbul, Pia Yayınları, 2013, s.20.

²⁴⁸ Ataman, **a.g.e.**, s.72.

²⁴⁹ Achladi, **a.g.e.**, s.133.

²⁵⁰ Eti, **a.g.e.**, s.42.

meyvelerle susuzluklarını gidermeye çalışmışlardır.²⁵¹ Susuzluğu gidermenin bir başka yolu ise kirli suyun kaynatılmasıydı.²⁵²

Bazı cephelerde askerlere içme suyu temin edebilmek için su kuyuları açılmış, bu kuyulardan çekilen su ile su ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. Ancak kuyulardan çekilen su her zaman içilebilir durumda olmamaktadır. Örneğin Irak Cephesi'nde bulunan Abidin Ege burada açılan kuyuların çoğundan tuzlu su çıktığını belirtmektedir.²⁵³ Benzer şekilde Münim Mustafa da Çanakkale'de açılan kuyulardan genellikle kireçli, kötü kokulu ve acı suların çıktığını ifade etmektedir.²⁵⁴

3.4. Kıyafet Sorunu

Savaşın başından itibaren Osmanlı askerleri için mevsimsel koşullara uygun tek tip kıyafet bulmak sorun olmuştur. İhtiyat zabitleri Harbiye'de eğitime alındıkları andan itibaren bu durumu otobiyografik metinlerinde dile getirmektedir. Taşköprülü Mehmet Efendi 29 Ağustos 1914'te sivil elbiseyle talime çıktığını günlüğüne not düşmüştür.²⁵⁵ Vasfi Şensözen'de Harbiye'de iken herkese tam elbise verilmediğini, parası olanların dışarıdan elbise yaptırdığını, olmayanların ise kullanılmış elbiselerle yetindiğini ifade etmektedir. Özellikle postal bulmanın çok zor olduğunu belirtmektedir.²⁵⁶

Kıyafetteki yetersizlik Harbiye'de eğitimde bulunan zabıt namzetlerini henüz cepheye gitmeden düşündürmeye başlamıştı. Özellikle ekonomik durumu iyi olmadığı için dışarıdan kıyafet yaptıramayan namzetleri Kafkas Cephesi'nin soğuğu endişelendirmektedir. Bu dönemde bir kolordunun Sarıkamış'ta soğuktan mahvolduğu haberleri de Harbiye'de kulaktan kulağa duyulmuş ve endişeleri daha da artırmıştır.²⁵⁷

---

²⁵¹ Arkan, **a.g.e.**, s.215., Şerif Güralp, **Bir Askerin Günlüğünden Çanakkale Cephesi'nden Filistin'e**, İstanbul, Güncel Yayıncılık, 2.bs., 2003, s.97.

²⁵² Sabis, **a.g.e.**, s.87.

²⁵³ Ege, **a.g.e.**, s.284.

²⁵⁴ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s.58-68.

²⁵⁵ Taşköprülü Mehmed Efendi, **a.g.e.**, s.3.

²⁵⁶ Şensözen, **a.g.e.**, s.41.

²⁵⁷ Sunata, **a.g.e.**, s.50.

Zabit namzetlerinin Kafkasya'ya ilişkin korkuları cephede gerçekleşmiş görünmektedir. Mevsim koşullarına uygun olmayan kıyafetler nedeniyle askerler hem soğuk karşısında savunmasız kalmışlar hem de hijyen problemi yaşamışlardır. Savaşın ortalarında, 1916 kışında, yazılan bir raporda durum şu şekilde anlatılmaktadır:

*“Yiyecek ve ısıtıcı elbise noksanı yüzünden büyük kayıplara uğruyoruz. Pek çok Türk eri, hala ince yazlık elbise ile geziyor. Kaputları ve kunduruları yok. Ayaklarını, çoğu zaman paçavra ile sarıyorlar ama yine de ayakları çıplaktır.”*²⁵⁸

Mevsim koşullarına uygun olmayan kıyafetler nedeniyle yaşanan sorunlar ile Kafkas Cephesi'nde bulunmuş her askerin metinlerinde karşılaşılmaktadır. Bu isimlerden biri olan Aziz Samih İlder soğukun askerlerin üzerindeki etkisini aşağıdaki sözlerle ifade etmiştir:

*“Merkezi Viranşehir olan bu tümenin erleri, sıcak yerler halkından olduklarından hepsi yalnız don ve gömlek giymiş, kaput yerine maşlahlı idiler. Yoksul köyün dar ve pis odalarında toprak üzerinde örtüsüz yatıyorlardı. Eksi beş derece soğuk olan bu mevsimde kapının önüne nöbete çıkmak bile bu giyimsiz köy çocukları için en büyük işkenceydi. Tümen teftiş edilmek için sabahın ayazında ata binip, çıktığı zaman çıplak ayakların demir üzenkilere basmaktan ne kadar korkup kıvrıldığını gördüm. Bunların hali beni utandırdı. Bu erlerle nasıl muharebe edileceğine aklım ermedi.”*²⁵⁹

Anılarının bir başka bölümünde ise Osmanlı askerleri ile Almanları ve Rusları kıyaslamakta, giyim konusunda yaşanan iâşe eksikliğinin Osmanlı askerlerini ne derece müşkül duruma soktuğunu şöyle belirtmektedir:

“Askerin elbisesi ve iâşesi pek fena... İki senelik tecrübe ile gözlerimizle görüyorduk ki Rus birliklerinin bulundukları köylerde sabahleyin erkenden bacalar tütmeye başlıyordu. Saat 9.00'a kadar herkes bu soğuk mevsimin o günkü şiddetine karşı vücudunu takviye ediyordu. 9.00'dan sonra harekât başlıyor ve öğleden sonra saat dörtte, beşte usulüne uygun kesiliyor. Alman esirlerin üzerindeki elbiseler öncelikle sağlam bir kat elbise, sonra yün çorapların üzerine giyilmiş mükemmel bir çizme ve onun üzerine geçirilmiş diğer bir keçe çizme ve bir kaputtan meydana gelmekteydi. Böyle giyinmiş bir er, soğukun en şiddetli bir zamanında bile karlar içinde kalabilirdi.” [...] *“Bizim askerlerimizin üzerlerinde, eski bir elbise ile yırtık bir çarıktan başka bir*

²⁵⁸ a.e., s.179.

²⁵⁹ İlder, a.g.e., s.2.

şeyleri yoktu. Bu efrat eksi 26 derece soğukta yaşamaya ve dövüşmeye mecburdu. İaşe meselesi teessüfe değer bir halde idi."²⁶⁰

Kafkas Cephesi'nde bulunan Ali Rıza Eti de günlüğünde "Sert yakıcı soğuklar başladı. Zavallı askerler. Kiminin sırtında hiçbir şey yok, kiminin ayağı çıplak. İnsanın ciğerinin parçalanmaması imkânsız. Allah yardımcımız olsun."²⁶¹ diyerek Osmanlı askerlerinin soğuk karşısındaki savunmasızlığını anlatmaktadır. Benzer şekilde Kafkas Cephesi'nde bulunan Münim Mustafa Kasım 1915'te hiçbir askerin kışlık elbiseye sahip olmadığını, özellikle erlerin üzerinde ince gömlekten ve kaputtan başka bir şey bulunmadığını ifade etmektedir.²⁶² 1916 yılında bölgede görevli bulunan bir kumandan tarafından yazılan 24 Kasım 1916 tarihli raporda da ısıtıcı elbise noksanlığı nedeniyle büyük kayıplar verildiği, pek çok Türk erinin hala ince yazlık elbise ile gezmek zorunda kaldığı ve kaput ve kundura bulamadığı için ayaklarını çoğu zaman paçavra ile sardığı ifade edilmiştir.²⁶³ Aynı cephedeki Karamanlı Anastas ise 1917 sonbaharında günlüğüne bir senedir ilk defa potin aldığını not etmiştir.²⁶⁴

Kıyafet noksanlığı sadece Kafkasya Cephesine özgü olmayıp diğer cephelerdeki askerlerce de ifade edilmektedir. Örneğin Irak Cephesi'nde bulunan Mehmet Efendi gayet soğuk bir havada geceyi geçirirken erlerin çıplak olduğunu, bu nedenle fena halde üşüdüklerini dile getirmektedir.²⁶⁵

Kıyafetlere ilişkin yetersizliğin önüne geçmek için askerler tarafından pratikte uygulanan yöntemlerin başında savaş alanında ölmüş iyi giyinimli düşman askerlerinin kıyafetlerine el koymak gelmektedir. Rus veya İngiliz askerlerinin kıyafetlerine gıpta ile bakılmakta ve her fırsatta üzerinden kıyafetleri alınarak soyulmaktaydı. Bu durumun önüne geçmek için birtakım ölümlerin üzerinden giysilerinin alınması yasaklanmaya çalışılmış olsa da koşullar karşısında yaşanan

---

²⁶⁰ a.e., s.71.

²⁶¹ Eti, a.g.e., s.63.

²⁶² Münim Mustafa, a.g.e., s.135-136.

²⁶³ Liman Von Sanders, **Türkiye'de Beş Yıl**, Çev. Eşref Bengi Özbilen, 6.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s.179.

²⁶⁴ Achladi, a.g.e., s.55.

²⁶⁵ Taşköprülü Mehmet Efendi, a.g.e., s.27.

eziyet daha ağır basmıştır. Liman von Sanders ölümlerin giysisinin alınmasını yasaklamalarına rağmen engelleyemediklerini şöyle anlatmaktadır:

“İngiliz ve Hintlilerin birçok beyhude hücumundan sonra Türk hatları önünde kalan ölümleri kısa sürede soyulup çıplak kalıyorlarsa, bunu, özellikle kasıtlı bir zalimlik olarak görmemek gerekir. Bu davranış tarzı Türk askerlerine, elbise, çamaşır ve çizme temini için yegane tabi vasıta olarak gözüküyordu. Ölümlerin soyulmaması için konulan bütün yasaklar faydasız oluyordu. Avrupai eğitim böyle anlarda işe yaramıyordu ve Türk askerinin sadece sathi bir şekilde üstüne geçirdiği kültür elbisesi çabucak çıkartılıp atılıyordu.”²⁶⁶

3.5. İklimle Mücadele

3.5.1. Kafkas Cephesi

Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı askerleri birçok cephede İtilaf orduları ile savaştığı gibi iklim koşulları ile de “savaşmak” zorunda kalmıştır. Bu cephelerden biri olan Kafkas Cephesi’nde savaş boyunca kar, tipi, yağmur gibi doğa olayları ile etkili olan soğuk hava askerlerin koşullarını daha da güçleştirmiştir. Kafkas Cephesi’nde görev almış askerler hem günlüklerinde hem de anılarında bu durumu sıklıkla dile getirmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu savaşın başından itibaren lojistik eksiklerini tamamlamamış olduğu için sert hava koşulları savaşın başından itibaren donarak ölümlere ve sakatlanmalara neden olmaktadır. Örneğin tabur doktoru olarak görev yapan Mehmet Derviş Bey de günlüğünde 27 Aralık 1914’te 400’den fazla erin donduğunu, 250 mevcutlu bölüklerin 30’ar kişiye düştüğünü anlatmaktadır. Öyle ki soğuk karşısında askerleri bir nebze olsun koruyabilmek adına nöbetler yardım saate kadar indirilmiştir.²⁶⁷ Derviş Mehmet Bey’in 1915 başlarında günlüğüne yazdığı şu notlar bu tarihlerde soğuk havalar nedeniyle trajik olayların yaşandığını göstermektedir:

“Sabahleyin kalktığımızda karşılaştığımız manzara feci Nöbetçilerimizin hepsi donmuş!.. Yüzbaşı sabaha kadar çadırda ateş yakıp oturmuş. Ama zavallı neferler! Açıkta durmanın imkânsız olduğunu anlamışlar, terbiye gereği çadıra girmeye cesaret

²⁶⁶ Sanders, **a.g.e.**, s.360.

²⁶⁷ Göze, **a.g.e.**, s.68.

*edememişler, hiç değilse başlarını çadırın eteklerine sokup gözleriyle olsun ısınmak istemişler ve maalesef uzandıkları yerde kaskatı kalmışlar!..*²⁶⁸

Otobiyografik metinlere göre 1915 ilkbaharıyla havalar yavaş yavaş ısınmaya başlasa da soğğun etkisi devam etmiştir. Kafkas Cephesi'nde görevlendirilmiş M. Fuad Tokad günlüğünde 7 ve 9 Mayıs tarihlerinde Erzurum'un doğusuna kar yağdığını belirtmektedir.²⁶⁹ Hatta Halil Ataman günlüğünde Karadağ'da 29 Haziran 1915 gecesinde bir nöbetçi askerin donarak öldüğünü not düşmüştür.²⁷⁰

Kafkas Cephesi'nde savaşın en sert kışı 1916-1917 yıllarında yaşanmıştır. Bitlis'te bulunan Yüzbaşı Hasan Cevdet Bey'in günlüğünde bu dönemde mayıs ayına kadar hemen her gün kar yağdığı yazmaktadır.²⁷¹ Cephedeki ihtiyat zabıtlarından Hakkı Sunata da anılarında Ocak 1917'de evlerin tamamen kar altında kaldığını, kar beyazının gözlerini etkilediğini dile getirmektedir.²⁷²

Kafkas Cephesi'nde savaşın sonuna kadar çetin kış şartları nedeniyle donma olayları gerçekleşmektedir. Ocak 1918'de Karamanlı Anastas, Karmuç'taki Ermeniler üzerine gönderilen bir taburdaki 40 askerin yolda donduğunu günlüğünde şu şekilde ifade etmektedir:

*"Bizim askerden donanları getirirken gördüm. Ah seferberlik! Arslan gibi delikanlılar kimi ayağı, kimi eli, kimi yarı beline kadar."*²⁷³

Otobiyografik metinlerde soğuk havaların uzuv kayıplarına neden olduğu da askerlerce ifade edilmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda muvazzaf olarak görev yapmış Ermenilerden biri olan Kalusd Sürmenyan, Sarıkamış

---

²⁶⁸ Mehmet Ali Kuntman, **Tabur Tabibi Derviş Bey: Tbp. Binbaşı Mehmet Derviş Kuntman'ın Harp Hatıraları**, Paraf Yayınları, İstanbul, 2011, s.145-151, aktaran; Alkama, a.g.e., s.30.

²⁶⁹ Tokad, a.g.e., s.39-40.

²⁷⁰ Ataman, a.g.e., s.72.

²⁷¹ Hasan Cevdet Bey, **Kıyamet Koptuğunda: Hasan Cevdet Bey'in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü**, haz. Mutlu Karakaya, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2015, s.90-100.

²⁷² Sunata, a.g.e., s.312-317.

²⁷³ Achladi, a.g.e., s.77-78.

yenilgisinden sonra sağlam dönenlerin birçoğunun soğuktan ellerini ve ayaklarını kaybettiklerini söylemektedir.²⁷⁴

Tüm eksikliklere rağmen Kafkas Cephesi'ndeki askerlerin ellerindeki imkanlar doğrultusunda zorlu kış şartlarıyla mücadele ettiği, bu bağlamda önlemler almaya çalıştığı görülmektedir. Örneğin yoğun kar yağışı ve tipi durumunda nefes almayı kolaylaştırmak için burunlarının üzerine bez parçası kapatmaktadırlar.²⁷⁵ Böyle durumlarda ormana sığınmak da korunmanın bir yolu olarak görülmektedir.²⁷⁶

Otobiyografik anlatılar donmanın önüne geçebilmek için askerlerin eldeki imkanları dahilinde aldıkları önlemleri de içermektedir. İlk olarak daha yaz aylarından itibaren askerlerin korunabilmesi için birer koğuş, subaylara ise zeminlikler kazılmış, askerler bu zeminliklerde kalmıştır.²⁷⁷ Ancak metinlerden anlaşıldığı üzere zeminlikler kesin çözüm olmamış, zaman zaman zeminliklerde de donma vakaları yaşanmıştır.²⁷⁸

Zeminlikler dışında donmamak için siperlerde sürekli hareket etmek askerlerce başvurulan yöntemlerden biridir.²⁷⁹ Donma tehlikesi geçiren kişiler içinse kişi hipotermiden çıkana kadar ellerini ve yüzünü karla ovuşturarak masaj yapılmaktadır.²⁸⁰

3.5.2. Irak Cephesi

Irak Cephesi'nde görev yapmış askerlerin otobiyografik metinlere bakıldığında en sık yaşanan sorun yükselen sular nedeniyle yaşanan sel baskınlarıdır. Örneğin ihtiyat zabitlerinden Abidin Ege günlüğünde bütün siperleri su bastığını, bu nedenle siperlerin bir kısmının yıkıldığını ve askerlerin 1 Nisan akşamına kadar suları temizlemekle uğradığını belirtmektedir.²⁸¹

---

²⁷⁴ Sürmenyan, **a.g.e.**, s.49.

²⁷⁵ Şensözen, **a.g.e.**, s.100.

²⁷⁶ Celal Bey, **a.g.e.**, s.174,195.

²⁷⁷ Oral, **a.g.e.**, s.101.

²⁷⁸ Alkama, **a.g.e.**, s.28.

²⁷⁹ Tokad, **a.g.e.**, s.58.

²⁸⁰ Apak, **a.g.e.**, s.98.

²⁸¹ Ege, **a.g.e.**, s.287-289.

Askerler anlatılarında sel baskınlarına karşı aldıkları önlemleri de dile getirmektedir. Siperlere kapak ve set yapmak, siperlerin önüne kum torbaları yerleştirmek yada portatif çadırların arkasına toprak doldurarak set oluşturmak bu önlemlerdendir. Bununla birlikte alınan tüm önlemlere rağmen siperler sık sık sular altında kalmaktadır. Bu durumda askerler tüm vakitlerini siperdeki suyu tahliye etmek için harcamaktadır. Sel ve siperlere dolan suyun tahliyesi esnasında ıslanan askerler soğukla birlikte hastalanmış, hatta bu nedenle ölümler yaşanmıştır.²⁸²

Irak Cephesinde iklimle mücadele havaların ısınması ile birlikte devam etmektedir. Kafkas Cephesi'nde soğuktan korunmak için inşa edilen zeminlikler Irak Cephesi'nde sıcaktan korunmak için inşa edilmiştir. Ancak zeminliklerin soğuktan korunmak hususunda olduğu gibi sıcaktan korunmak konusunda da yetersiz kaldığı otobiyografik metinlerden anlaşılmaktadır. Abidin Ege günlüğünde zeminliklerin yetersizliğini şu sözlerle ifade etmektedir:

*“Ne dışarda ne içeride yatmak mümkün. Zeminliğin rutubetli yerine yalnız bir seccade yayarak üzerine bolca su serperek tavladım. Beyaz ince bir örtüyü ıslatarak bu rutubetli örtüye sarılıp su içinde ancak yatabildim. Fakat uyumak mümkün mü? Bu ölüm rüzgârı en küçük deliklerden nüfuz ederek yine vücudu yakıyor, zehirliyor, nefesine keserek insanı boğuyor. Sabaha kadar göğsümüze su dökmekle vakit geçirdik.”*²⁸³

3.5.3. Suriye – Filistin Cephesi

Suriye-Filistin Cephesi'nde mevsim koşulları Irak Cephesi'ne benzetilmektedir. Kış mevsiminde yeterli lojistik destekten yoksun askerler yağmur karşısında korumasız kalmış, ıslak kalmaları romatizma başlangıçlarına ve uykuda tuvaletlerini kaçırmalarına neden olmuştur. Bu durumlarda askerler nöbetleşe olarak çukurlara gönderilmiş, buralarda ateş yakılarak ısınmaları sağlanmaya çalışılmıştır.²⁸⁴

---

²⁸² Alkama, **a.g.e.**, s.37.

²⁸³ Ege, **a.g.e.**, s.490-499.

²⁸⁴ Sami Yengin, **Drama'dan Sina-Filistin'e Savaş Günlüğü**, Haz. Ahmet Tetik, Sema Demirtaş, Ayşe Seven, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2007, s.27, 30, 44, 50-52, 55-56.

3.6. Kötü Hijyen Koşulları, Hastaneler ve Salgın Hastalıktan Kırılan Bir Ordu

Otobiyografik metinlerde askerlerin en çok sıkıntı çektiği konulardan biri hijyen sorunudur. Askerlerin özellikle suya erişimde yaşadıkları güçlük nedeniyle kişisel temizliklerini yapamaması savaşın diğer dışsal koşulları ile birleşince pis kokmak, bitlenmek ve salgın hastalıklar cephede yaygın görülen sonuçlar olmuştur.

Cephelerde yaşanan su kıtlığı askerlerin kişisel temizliğini yerine getirmelerini engellemiştir. Koşulların diğer cephelere oranla nispeten daha iyi olduğu Çanakkale Cephesi'nde dahi askerler su kıtlığı nedeniyle temizliklerini yapamamıştır. Emil Çöl bu durumu şöyle not düşmüştür:

“Temizlik durumu: Bu durum suya bağlı idi. Aylar geçerdi de, ne giyen ne de giyilen yıkanırdı, dersem abartmış olmam. Bu yüzden kılı biti türedi. Gerçi taa arkada genel bir temizlenme yeri vardı. Duvarları kerpiç, üstü toprakla örtülmüş bir yıkanma yeri idi. Bir bölüğe iki ayda bir sıra gelirdi. Taburun 4 sakası vardı. Su taa gerilerden getirilirdi. Sabah çorbası çayı ile öğle akşam yemeklerine bir de içmeye anca yeterdi.”²⁸⁵

Benzer şekilde Kafkas Cephesi'nde görev yapan Teğmen Safiyyüddin de günlüğünde bedenlerinin altı aydır su görmediğinden yakınmaktadır.²⁸⁶ Su kıtlığına karşı çözüm olarak yol üstünde yada cephe yakınlarında bulunan nehirlerde yıkanmak çözüm olarak düşünülmüştür. Ancak bu çözüm zaman zaman boğulmak gibi istenmeyen sonuçlara neden olmaktadır.²⁸⁷

Askerlerin cephelerde kişisel temizliklerini yapamamaları savaş boyunca mücadele etmeleri gereken ikinci bir düşmanı yaratmıştır: bitler. Asker anlatıları cephelerde bitlerin yol açtığı sorunlarla doludur. Bitler askerler üzerinde hem yıldırıcı bir etki yaratmış hem de salgın hastalıkların yayılmasına neden olmuştur. Mesela,

²⁸⁵ Emin Çöl, **Çanakkale-Sina Savaşları Bir Erin Anıları**, İstanbul, Nöbetçi Yayınevi, 2009, s.50.

²⁸⁶ Safiyyüddin Efendi, **a.g.e.**, s.154.

²⁸⁷ Mehmed Reşid Bey, **Osmanlı'nın Unutulan Son Zaferi Kutulamare**, Haz. Bahtiyar İstekli, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2017, s.18.

Vasfi Şensözen anlatısında bit bulaştırması nedeniyle tifüse yakalandığını dile getirmektedir.²⁸⁸

Ordu içinde bitlenmeye karşı etüv adı altında bir sistem öngörülmüştür. Asker anlatılarına baktığımızda etüvün uygulandığı görülmekle birlikte²⁸⁹ her zaman hayata geçirilemediği görülmektedir. Örneğin Kafkas Cephesi'nde savaşmış muvazzaf subaylardan biri olan Rahmi Apak anılarında bitleri öldürmek için erlerin çamaşırlarını etüvden geçirecek vasıtaları olmadığını, bu vasıtalara sahip olsalardı tifüsten ölen binlerce er ve subayın hayatının kurtulmuş olacağını söylemektedir.

Otobiyografik metinlerden anlaşıldığı üzere etüv sistemi her cephede olmasa da askerler bitlenmeye karşı eldeki imkanları doğrultusunda mücadele etmiştir. Mücadele yöntemlerinden biri çamaşırların toplu olarak kazanlarda kaynatılmasıdır.²⁹⁰ Bir başka yöntem kıyafetlerin zetinyağı ile ıslatılıp giyilmesidir. Sina-Filistin Cephesi'nde görev yapan İbrahim Arıkan bu sayede geçici bir süre için de olsa rahatladıklarını dile getirmiştir.²⁹¹ Bitlerin çok sayıda olması durumunda ısıtılmış bir eşya ile bitlerin yok edilmesi de kullanılan yöntemlerden biridir. Kafkas Cephesi'nde görev yapan İhtiyat Zabiti Faik Tonguç bir kaşığın sapını ısıtarak, Sina-Filistin Cephesi'nde görev yapan Sami Yengin ise sigara ile çamaşırlarındaki bitleri yok etmeye çalışmıştır.²⁹² Avedis Cebeciyan ise günlüğüne bitleri temizlemek için süpürge ile “hastaları süpürdüklerini” kaydetmiştir.²⁹³

Otobiyografik metinlerde cephedeki hijyen sorunuyla ilgili olarak su yetersizliği ile birlikte dile getirilen bir başka problem siperler arasında ve savaş bölgesinde biriken cesetler ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan kötü koku ve sineklerdir. Özellikle siper savaşlarının yoğun olduğu Çanakkale Cephesi'nde görev yapan askerler anlatılarında sık sık bu duruma değinmektedir. Örneğin, Çanakkale

---

²⁸⁸ Şensözen, **a.g.e.**, s.59.

²⁸⁹ Hasan Cevdet Bey, **a.g.e.**, s.54.

²⁹⁰ Apak, **a.g.e.**, s.98.

²⁹¹ Arıkan, **a.g.e.**, s.213.

²⁹² Tonguç, **a.g.e.**, s.39, Yengin, **a.g.e.**, s.31.

²⁹³ Cebeciyan, **a.g.e.**, s.142.

Cephesi'nde görev yapan Şevki Yazman anılarında cesetler nedeniyle oturacak yer bulamadıklarını şöyle ifade etmektedir:

“Çok yorgunluğumuza rağmen oturduğumuz yerin gayri tabiiliğini, yumuşaklığını ve ıslaklığını fark ettik, arkadaşımın çakmağını yakarak yere baktık. Bu gece karanlığında şişmiş ölülerin tasavvur edilemeyecek kadar büyümüş yüzlerinin bana verdiği haşiyeti unutamayacağım. Islaklık da yerlere akmış olan kanlardan geliyordu. Gayri ihtiyari irkildik, ayağa kalktık, oturacak yer aradık. İngilizlerin ve bizim ölülerin kaplamadığı hemen temiz bir yer bulamadık.”²⁹⁴

Teğmen Safiyyüddin Efendi de 3 Kasım 1915'te günlüğüne derelerin çürümüş cesetlerle dolu olduğunu, bu nedenle birkaç defa yön değiştirmek zorunda kaldıklarını not etmiştir.²⁹⁵

Alanda biriken cesetlerin yarattığı sorunların başında kötü koku gelmektedir. Özellikle sıcak havalarda çürümeye başlayan cesetlerin yaydığı koku zaman zaman tahammül edilemez boyutlara ulaşmıştır. Örneğin Fahrettin Altay anılarında koku nedeniyle mendilini kolonya ile ıslatıp burnuna tutarak ancak dolaşabildiğini ifade etmiştir.²⁹⁶ Abidin Ege de günlüğünde 6 ve 19 Eylül 1915 tarihlerinde bir aydır gömülmemiş olan cesetlerin fena halde koktuğunu ve kurtlandığını belirtmektedir.²⁹⁷ Mustafa Kemal de 1918 yılında Yeni Mecmua dergisinin Çanakkale özel sayısında Ruşen Eşref'e verdiği röportajda kökü kokulardan muzdarip olduğunu anlatmış, dört ay boyunca ceset kokuşmalarıyla bozulmuş bir hava teneffüs etmek zorunda kalmasının sağlığını bozduğunu belirtmiştir.²⁹⁸

Biriken cesetler kokuyla birlikte sineklere de neden olmakta ve askerlerin günlük hayatını zorlaştırmaktadır. Özellikle süngü muharebesinin yoğun yaşandığı Çanakkale Cephesi'nde milyonlarca sinek türemiştir. Sinekler bitler gibi hem

²⁹⁴ Şevki Yazman, **Cephaneniz Yoksa Süngünüz Var**, haz. Tuncay Yılmaz, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2008, s.396-397.

²⁹⁵ Safiyyüddin Efendi, **a.g.e.**, s.90.

²⁹⁶ Cemil Conk, Liman von Sanders, Fahrettin Altay, **Çanakkale Hatıraları 2. Cilt**, haz. Metin Martı, İstanbul, Arma Yayınları, 2002, s.31.

²⁹⁷ Ege, **a.g.e.**, s.146.

²⁹⁸ Ruşen Eşref Ünaydın, **Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ve Çanakkale'de Savaşanlar İle Mülakat**, İstanbul, İstek Yayınevi, 2017, s.48.

hastalıkların yayılmasına neden olmuş hem de gündelik hayatı zorlaştırmıştır. Münim Mustafa sinekler nedeniyle yaşadıkları zorluğu şöyle ifade etmektedir:

*“Ne uyurken ve ne de yemek yerken bizi rahat bırakmazdı. Yemek yerken çatalımızın ucundaki lokmaya binlerce sinek refakat eder ve ellerimizle bu haşeraty defetmeye muvaffak olamazdık. Birçoklarımız İstanbul’ dan getirdikleri cibinlik bezlerini başlarına örtmek suretiyle yemeğini yerlerdi.”*²⁹⁹

Fahrettin Altay ise anılarında Çanakkale Cephesi’nde sinekler nedeniyle rahat yemek yenemediğini, bu nedenle birkaç askerin sinekleri kovmaya memur edildiğini söylemektedir. Öyle ki dışarıdan durumu gören Amerikalı bir gazeteci sinekleri İngilizlerle kıyaslayıp başa çıkılması daha zor görmektedir:

*“Anlıyorum... Siz İngilizlerle başa çıkacaksınız. Ama bu sineklerle başa çıkamayacaksınız.”*³⁰⁰

Birinci Dünya Savaşı boyunca savaşta ölenlerin dışında, cephelerde ve cephe gerisinde milyonlarca insan salgın hastalıklar nedeniyle hayatını kaybetmiştir. 1925 yılında Avrupa’da yayımlanan bir istatistiğe göre Fransız, Alman, Belçika ve Amerikan ordularında hastalıktan kaynaklanan ölüm oranları sırasıyla 2, 1, 3 ve 1,7’dir.³⁰¹ Osmanlı askerleri diğer ordulara nazaran savaşla birlikte açlık, göç, lojistik yetersizlik ve kötü hijyen koşullarına bağlı olarak ortaya çıkan ve durdurulamayan salgın hastalıklarla daha fazla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Her ne kadar anlatılarda tifo ve kolera gibi hastalıklara karşı askerlerin aşılandığı ifade edilse de bu önlem yeterli olmamıştır.³⁰² Osmanlı Orduları Askeri Sağlık İdaresi’ne göre savaş boyunca erlerin %47 si hastanelere girmiş ve bunların %17 si hastanelerde ölmüştür. Osmanlı Ordusu’nun kayıplarına yönelik İngiliz askeri yetkilileri tarafından yapılan ilk uluslararası çalışmaya göre 240.000 Osmanlı askeri hastalıktan ölmüştür. 1935 tarihli bir Genelkurmay yayınında da Osmanlı ordusunun toplam kaybının 650.000

²⁹⁹ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s.91.

³⁰⁰ Conk, von Sanders, Altay, **a.g.e.**, s.33.

³⁰¹ Özdemir, **a.g.e.**, s.118.

³⁰² Cebeciyan, **a.g.e.**, s.38,42.

olduğu ve bu rakamın 240.000'nin hastalıktan kaynakladığı şeklinde bilgi verilmiştir. Hikmet Özdemir'in aktardığı bir arşiv belgesine göre ise hastalıktan ölen sayısı 330,796'dır. Hastalıktan ölen askerlerin 116.000'i Kafkasya'da, 67.000 Çapakçur'da, 65.000'i Suriye'de, 44.000'i Çanakkale'de ve 33.000'i Irak'ta yaşamını yitirmiştir. Salgın hastalıklar sadece erlerle sınırlı kalmamış, ordunun önde gelen komutanlarını da etkilemiştir. Öyle ki Erzurum'daki Üçüncü Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa 1915'te tifüs nedeniyle, ünlü Alman Mareşal Goltz Paşa ise 1916'da lekeli humma nedeniyle hayatını kaybetmiştir.³⁰³ Askerler çoğunlukla içinde bulundukları koşulları salgın hastalıklara neden olarak göstermektedir. Örneğin, Kalusd Sürmenyan tifüs salgınına neden olarak aşırı soğuğu, besin kıtlığını, pisliği öne çıkarmaktadır.³⁰⁴ Abidin Ege ise hastalandığını anlatırken toprak üzerinde yatmaktan ve uyuyamamaktan çürümeye mahkum olduklarını dile getirmektedir.³⁰⁵

Otobiyografik metinlerde yer verilen salgın hastalıklar genellikle İspanyol gribi, humma, sıtma, tifo, kolera ve dizanteridir. Çanakkale Cephesi'nde bulunan Tabip Subay Avedis Cebeciyan 4 Ağustos 1915 tarihinde askerler arasında sıtma ve dizanterinin yaygın olduğunu not düşmüştür.³⁰⁶ Benzer şekilde Çanakkale Cephesi'nde bulunan Mehmet Fasih Bey'de 4 Ekim 1915'te günlüğüne kumandanı ile olan diyalogunu yazarken hastalıklarla boğuşan Osmanlı ordusunun durumunu özetlemektedir:

*“Kumandan gelmiş. Gidip malumat verdim. Bölüğe 26 acemi nefer verdiğini ve pek ziyade nefer sarf ettiğimizi söyledi. “Ekserisi hastalıktan,” dedim. “Ben de biliyorum, öyle!” dedi.”*³⁰⁷

Hastalık konusunda diğer cepheler Çanakkale Cephesi'nden farklı değildir. 1917 yılının başında tifüsün hüküm sürdüğü Hoşmat'ta hastaneye yatanların %40'ının vefat

---

³⁰³ Özdemir, **a.g.e.**, s.118, 133-140.

³⁰⁴ Sürmenyan, **a.g.e.**, s.49.

³⁰⁵ Ege, **a.g.e.**, s. 464.

³⁰⁶ Cebeciyan, **a.g.e.**, s. 80.

³⁰⁷ Mehmet Fasih Bey, **Kanlısırt Günlüğü**, Haz. Murat Çulcu, İstanbul, Arba Yayınları, 1997, s.205.

etmiştir.³⁰⁸ Kafkas Cephesi'nde bulunan Karamanlı Rum er Anastas da 4 Eylül 1918 tarihinde günlüğüne ahali arasında İspanyol gribinin yaygın olduğunu³⁰⁹, 1917 yılında Irak da bulunan Abidin Ege ise arkadaşlarının birer birer hastalandığını, sıtmanın tüm şiddetiyle devam ettiğini dile getirmektedir.³¹⁰

Salgın hastalıklardan en çok muzdarip olanlar orduda doktor olarak görev yapan subaylardır. Cihan Harbi boyunca hayatını kaybeden 300 sağlık subayından 271'i çeşitli hastalıklar nedeniyle hayatını kaybetmiştir.³¹¹ Salgın hastalıklarla mücadele edecek ekipmanın kısıtlı olması ve hastanelerdeki kötü hijyen koşulları doktorların da hastalıklara yakalanmasına neden olmuştur. Bunlardan biri olan Avedis Cebeciyan 1916 yılının sonunda lekeli hummaya yakalanmış, ölümden dönmüştür. 1917'nin ocak ayında günlüğüne düştüğü bir başka kayıta ise salgınların en çok doktorları etkilediğini vurgulamaktadır:

*“Tifüs hastaları en çok telefâtı doktorlara veriyor. Biz, hastahanemizin üç hekimleri, ikimiz tutulup iyi olduk, biri öldü. [...] Tifüs hala kendi harabatını her tarafta icra eylemektedir. Bahusus doktorlar arasında. İş görebilen doktorların büyük bir kısmı tifi olup, sağ kalanlar azdır.”*³¹²

Savaşın başında, 1915 yılının Ocak ayında Erzurum'da 3. Ordu'da görevli Aziz Samih de anılarında hastalıktan karargah doktorlarının kalmadığını ifade etmektedir:

“Karargah doktorları Adil ve Şükrü Bey'ler tifiye yakalandı. Hastahaneye kaldırdılar. [...] Erzurum'da emraz-ı entaniye (bulaşıcı hastalıklar) doktoru kalmadı. Yirmi doktor hasta yatıyor.”

Osmanlı askerlerinin anlatılarında salgın hastalıklar, askerler üzerinde büyük bir yıkım yaratmış görünmektedir. Aziz Samih İlder'in anılarında salgınların Kafkas Cephesi'nde komuta kademesini nasıl etkilediğini şu sözlerden anlayabiliriz:

---

³⁰⁸ Cebeciyan, **a.g.e.**, s.141.

³⁰⁹ Achladi, **a.g.e.**, s.116.

³¹⁰ Ege, **a.g.e.**, s.490.

³¹¹ Özdemir, **a.g.e.**, s.193.

³¹² Cebeciyan, **a.g.e.**, s.140-142.

“Ordu Komutanına kadar sirayet dairesini genişleten tifüs ve ateşli humma çok adam öldürüyor. Hasankale’nin kuzeyinde uzun ve derin hendekler açılmış. Her gün arabalar bunlara mütemadiyen ölü taşıyordu. Kurmay Şemsettin Bey ateşli hummadan vefat etmiştir. Karargâh doktorları Adil ve Şükrü Beyler tifüse yakalandı. Hastaneye kaldırdılar. Ordu kurmay heyetinden Seyfettin Bey hastalandı. İbrahim Tali Bey gitti.”³¹³

Faik Tonguç ise anılarında hastalıkların yol açtığı korkunç manzarayı dile getirmekte zorlanmaktadır:

“Birbiri üzerine yığılmış, tepecikler meydana getirmiş olan bu cehalet şehitlerinin hemen hepsi, tifo, ateşli humma ve özellikle tifüsün yaptığı tahribattan ileri gelmişti. Bu bahtsız, küme küme yatan Anadolu çocukları karşısında arkadaşların ne düşündüklerini bilmiyorum, ben bu sahneleri olduğu gibi anlatamadığıma esef ediyorum. Güçlü bir yazar bu manzaraların ilhamıyla ciltler dolusu eser vücuda getirebilirdi.”³¹⁴

Kafkas Cephesi’nde bulunan bir diğer isim Ali Rıza Eti günlüğünde askerlerin onar onar hastalandığını, bu şekilde devam etmesi durumunda ay sonuna kadar taburunda asker kalmayacağını yazmıştır.³¹⁵

Anlatılara göre hastalıkların bu derece büyük tahribat yaratmasındaki en önemli etkenlerden bir diğeri yetersiz hastane koşulları ve nakil araçlarıdır. Bazı hastanelerde yatak ve yorgan dahi bulunmamakta, yaralılar ve hastalar tahtalar üzerinde yatmaktadır.³¹⁶ Hastanelerde salgın hastalığa yakalanmış askerlerin yapması gereken perhize dikkat edilmesi gerekirken dikkat edilmemektedir. Örneğin İhsan Ulvi sarılık nedeniyle hastanedeysen diğer hastalarla beraber yemek yediğini, onlara çıkan yemeğin kendisine de verildiğini ve perhize uyulmadığını dile getirmektedir. Günlüğünün bir başka sayfasında ise doktor tarafından kendisine günlük yarım kilo süt yazıldığı halde ancak iki bardak süt içebildiğinden dolayı yakınmaktadır.³¹⁷ Tifüse yakalanmış olan Vasfi Şensözen de hastalığı nedeniyle kendisine süt ve yoğurt

---

³¹³ İlter, **a.g.e.**, s.32-35

³¹⁴ Tonguç, **a.g.e.**, s.32

³¹⁵ Eti, **a.g.e.**, s.68

³¹⁶ Safiyyüddin Efendi, **a.g.e.**, s.114-115.

³¹⁷ İhsan Ulvi, **Bir Subayın Günlükleri**, haz. İhsan İplikcioğlu, Ömer Yıldırım, Ankara, Kültür Ajans Yayınları, 2017., s.25-26.

verilmesi gerekirken verilemediğini, kendi parasıyla yoğurt aldığını not düşmüştür.³¹⁸ Nikau isimli bir doktorun 24 Aralık 1916 tarihinde bildirdiği bir rapora göre Harput'taki hastalar kirli ve bitli, daha da kötüsü açlıktan ölmek üzeredir.³¹⁹

Osmanlı ordusu savaşın henüz başında dahi destek hizmetleri açısından yetersiz durumdadır. Tümenlerde sıhhiye üniteleri, kolordularda sahra hastaneleri hiçbir zaman gerekli sayıya erişememiştir. Toplam hastane kapasitesinin neredeyse yüzde 40'ı İstanbul'da konuşlandırılmış, dolayısıyla hastane ve sağlık ünitelerindeki eksiklik Anadolu'da çok daha fazla hissedilmiştir. Hastane kapasitesinde yaşanan eksiklik, doktor ve tıbbi malzeme sıkıntısı ile çok daha ağır koşullara neden olmuştur.³²⁰

Osmanlı askerlerinin otobiyografik metinlerinde de hastaneler çoğu zaman kapasiteleri ile yetersiz kalmakta ve ihtiyacı karşılamamaktadır. Münim Mustafa'nın "yaralı hücumu" olarak nitelendirdiği ihtiyaçları karşılayacak teşkilatlanma sağlanamamıştır.³²¹ Münim Mustafa gibi Çanakkale Cephesi'nde bulunan Tabiy Subay Avedis Cebeciyan da 13 Ağustos 1915'te günlüğünde üç günde 11.000 yaralı sevk ettiklerini, vapurların yetmediğini ve hasta sevki için geceleri hiç uyumadığını ifade etmektedir.³²² Kafkas Cephesi'nde bulunan Aziz Samih İlder anılarında benzer şekilde yüksek sayıdaki yaralı ve hasta karşısında hastaların kapasitesinin yetersiz kalışına yer vermiştir:

*"Hasankale' de 4000 kadar hasta vardı. Bunlara bakacak tek doktor Rıfki Ali Bey'di. Hastaneler yetersizdi. Açıkta kalanlar bile vardı. Hastanenin önünde sedye içinde ölmüş bir jandarma eri duruyordu. Doktor diyor ki: Bütün bu hastalara bakıp teşhis ve tedavi değil, hepsine bir bardak su vermeye bile yetişilemiyor. Kağnılarla bu mevsimde hasta ve özellikle yaralı naklini görmek insanın yüreğini parçalıyor. Sağları bile donduran Deve Boynu'ndan bunların geçip Erzurum'a gitmeleri bir mucize sayılıyordu."*³²³

---

³¹⁸ Şensözen, **a.g.e.**, s.59.

³¹⁹ Sanders, **a.g.e.** s.180.

³²⁰ Erickson, **a.g.e.**, s.26.

³²¹ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s.112.

³²² Cebeciyan, **a.g.e.**, s.83

³²³ İlder, **a.g.e.**, s.8.

Bu koşullar altında hastaneler askerler tarafından otobiyografik metinlerde “düşülmemesi gereken” mekanlar olarak görülmektedir. Ali Rıza Eti açıklıktan ve soğuktan kurtulmak için hastaneye gitmek isteyen askerler hakkında “*Zavallılar hep hastaneye gitmek istiyorlar. Düşünmüyorlar ki hastanelerin şimdiki hali, birer ölüm evinden başka bir şey değil. Oraya gitmek, ölümü hızlandırmaktan başka bir şey değil.*”³²⁴ demektedir. Sarılık nedeniyle hastanede yatan İhsan Ulvi’nin zihninde bulunduğu yer bir hastane değil “çilehane”dir.³²⁵ Çanakkale Cephesi’nde bulunan Kazım Şakir Gelibolu’daki hastaneyi değil hastaları iyileştirmek, sağlamları hasta eden bir batakhane olarak betimlemektedir.³²⁶ Filistin Cephesi’nde görev yapmış İbrahim Sorguç ise günlüğünde Şam’daki hastanelerde yaralılara bakılmadığını, gidenin ölümden kurtuluşunun olmadığını belirtmektedir.³²⁷

Otobiyografik metinlerde şiddetli salgın nedeniyle felce uğramış hastanelerin koşulları nedeniyle kumandanların farklı çözümler geliştirdiği görülmektedir. Mesela Kafkas Cephesi’nde görev yapan İhtiyat Zabiti Ahmet Göze, Binbaşı İbrahim’in tifüse yakalanan zabıt namzetlerinden birini hastaneye göndermeye kıyamayıp temizlettiği bir ahıra kaldırtmış, burada kendisi sadece yoğurt, süt ile besleyerek tedavi etmiş ve kurtarmıştır. Ahmet Göze bu olayı anlatırken hasta için “hastaneye gitseydi bitmişti işi” diye ekleme yapmaktadır.³²⁸

Burada ek olarak şunu da söylemek gerekir ki, askerler hastanelerden memnun olmasalarda çoğu zaman doktorlardan memnun olmakta, ellerinden geleni yaptıklarını ifade etmektedir. Karamanlı Rum er, Temmuz 1918 de hastaneye düştüğünde günlüğüne Doktor Valsamidis’in umum hastalar için insan üstü bir gayretle çalıştığını not düşmüştür.³²⁹

---

³²⁴ Eti, **a.g.e.**, s.74

³²⁵ İhsan Ulvi Bey, **a.g.e.**, 2017, s.27.

³²⁶ Şakir, **a.g.e.**, s.58.

³²⁷ Sorguç, **a.g.e.**, s.15.

³²⁸ Göze, **a.g.e.**, s.46-47.

³²⁹ Achladi, **a.g.e.**, s.106.

3.7. Moral, Motivasyon ve Eğlence Aktiviteleri

Yukarıdaki alt başlıklar altında ortaya konulduğu üzere Osmanlı askerleri savaş boyunca cephelerde birçok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Bununla birlikte savaşın başında beklenildiği üzere savaş kısa sürmemiş, askerlerin askerlik süresi uzamıştır. Bu koşullar altında cephede bulunan askerin moralini yüksek tutmak ve savaşa motive etmek önemli bir konu haline gelmiştir. Bu bağlamda otobiyografik metinlerde hem askeri otoriteler tarafından düzenlenen hem de askerlerin kendi aralarında yaptıkları birtakım aktiviteler görülmektedir.

Otobiyografik metinlerde askerlere moral sağlamak adına düzenlenen eğlence aktivitelerinin başında “müsamere” adı altında düzenlenen gösteriler gelmektedir. Müsamerelelerin en önemli parçalarından biri müziktir. Askerler genellikle ya oluşturulmuş bir platform etrafına ya da bir çadırın etrafına toplanmakta şarkılar ve türküler söylenmektedir. Örneğin Ruşen Eşref’in 1919 yılında yaptığı mülakatlarda Mustafa oğlu Ecir isimli er “eğlence eder miydiniz?” sorusuna “oturur konuşurduk, türkü de söyledik.” şeklinde cevap vermektedir. Röportaj dizisinde benzer şekilde Hüseyin oğlu Mustafa isimli onbaşı da geceleri şenlik yaptıklarını, şarkı ve türlü söylediklerini söylemektedir.³³⁰ Avedis Cebeciyan da günlüğüne keman, ud ve mandolin gibi müzik aletlerini çalabilenlerin biraraya gelerek eğlendiklerini not düşmüştür.³³¹ Türkülü ve şarkılı eğlenceler askerler üzerinde olumlu bir etki bırakmakta, kısa süreliğine de olsa cephede olduklarını unutturmaktadır:

*“Bir saat kadar saz dinledik. Cephede çektiğimiz mihnet ve meşakkatten meşinleşen gönlümüz ve ruhumuz tazelendi.”*³³²

Müsamerelerde şarkıların ve türkülerin yanısıra şiirler okunmakta, atış müsabakaları, halat çekme, çuval ve yumurta koşuları ve piyesler düzenlenmekte, hemşehri olan askerler yöresel oyunlarını oynamaktadır. Özellikle belirtmek gerekir ki izleyiciler kadar müsamerelerde görev alanlar da askerlerdir. Askerler kimi zaman

---

³³⁰ Ünaydın, **a.g.e.**, s.75,82.

³³¹ Cebeciyan, **a.g.e.**, s.110.

³³² Ercan, **a.g.e.**, s.128.

kanto yapmakta ve şiir okumakta, kimi zaman ise tiyatro oyunlarında görev almaktadır.

Otobiyografik metinler müsamerelerin düzenleniş biçimlerine ve içeriğine dair ayrıntılı bilgi vermektedir. Galiçya Cephesi'nde bulunan İhsan Ulvi haftada iki gün tiyatro oynandığını dile getirirken oyunlara ve performanslara ilişkin değerlendirmesini günlüğüne şöyle not etmiştir:

“Adeta hakiki ve ciddi bir tiyatro. Sahne falan pek güzel. Zabitane duhuliye beş kuruştur. Efrada duhuliye yok. Oyuncular oyunlarında iyi muvaffak oluyorlar. Bu oyunları yapanlar bizim Mehmetçikler. Bu gece ber devam yaptılar. O kadar muvaffak oldular. O kadar samimi bir kabil-i arz ettiler ki doğrusu Türk neferlerinin o aslan yürekli Mehmetçiklerin bu sanatlarına ben de hayran kaldım.”³³³

Hasan Cevdet Bey de günlüğünde talim meydanına kurulan sahra tiyatrosunda kanto yapan askerlerin herhangi bir şantözden farkları olmadığını dile getirmektedir.³³⁴

Müsamereler bir yandan kısa süreliğine de olsa savaştan uzaklaşmanın aracı iken diğer yandan savaşa dair motivasyonun da kaynağı olabilmektedir. Gösterilerde milli marşlar okunmakta, askerliğin ve vatanı savunmanın önemine ilişkin türküler, şiirler dillendirilmektedir. Örneğin “*annem beni yetiştirdi bu yerlere yolladı*” marşı otobiyografik metinlerde söz edilen marşlardan biridir. Abidin Ege, askeri bandonun bu marşı çaldığı esnada içinde bulunduğu duyguyu günlüğüne kaydetmiştir:

“Askeri bandonun titreyerek yükselen sedası çoğaldıkça gecenin sakinliği da ziyade derinleşiyor, belki düşman ve biz bütün harp cephesindeki asker hep bu ruh gıdası ile susuzluğu gidermeye çalışıyordu.”³³⁵

---

³³³ İhsan Ulvi, **a.g.e.**, s.37.

³³⁴ Hasan Cevdet Bey, **a.g.e.**, s.40.

³³⁵ Ege, **a.g.e.**, s.133-134.

Benzer şekilde Behcet Sabit Erduran da Havan Bataryası Kumandanı Salim Efendi'nin okuduğu vatanın esenliğe kavuşmasını dileyen bir şiiri notlarına eklemiştir:

“Dün gece alem-i manada gördüm bir er/ Dedim: Ahval-i alemde ne haber?/ Gayn ile Şın'ı müsavi bırak/ Elif Lam'ı alıkoy gör bir arbede, ola müsavi-i mahşer/ Sırp, Bulgar, Karadağ hem Yunan / Kara Moskof olacak pilav tenceresi / Bu pilava Nemse'dir lenger / Bir İtalyan olacak o pilava zerde / Hem Fransız olacak o pilav üzere biber / Yediden Yetmiş nerede olursa İslam / Yemeye sa'y edecekler o pilavı erenler / Sene bin kırkta yazıldı bu nümuzat-ı azim / Hak bilir doğrusunu şüphesi, kalmaz kemter.”³³⁶

Askerler otobiyografik metinlere düştükleri kayıtlarda genellikle bu gösterilere ilişkin istekli bir ruh hali sergilemektedir. Örneğin Behçet Sabit, *“Harp sahasında bile olsa ruhun da gıdaya ihtiyacı vardır.”* diyerek bu tür eğlenceleri ihtiyaç olarak tanımlamıştır.³³⁷ Galiçya Cephesi'nde bulunan İhsan Ulvi ise her taburdan iki zabıt ile sekiz erin gidebildiği tiyatro için kendilerine sıra gelmeyeceğini söyleyerek hayalkırıklığı yaşamakta ve gösteriler için istekli olduğunu yansıtmaktadır.³³⁸ Çanakkale'de bulunan Abidin Ege ise 15 Nisan 1915'te eğlence esnasında geçen bir saati “mesut hayat” olarak betimlemektedir.³³⁹ Bununla birlikte müsamerelere karşı mesafeli duran askerler de vardır. Örneğin Kafkas Cephesi'nde bulunan Vasfi Şensözen Abdulhak Hamit'in “Tarık” piyesinin oynanması düşünülünce bunu laubalilik olarak görmüş, oyundan vazgeçildiğini öğrendiğinde ise *“öyle bir zamanda karargahda piyes oynanması gibi saçma bir hareketten vazgeçildiğini öğrendim”* şeklinde kayıt tutmuştur.³⁴⁰

Müsamereler askerleri savaşa motive etmek için kullanılan tek araç değildir. Komutanlar ve tabur imamı tarafından şehitlik ve gaziliğin vurgulandığı söylevler ve konferanslar da sıklıkla kullanılan araçlardır.³⁴¹ Otobiyografik metinlerde yer

³³⁶ Erduran, **a.g.e.**, s.13.

³³⁷ **a.e.**, s.98.

³³⁸ İhsan Ulvi, **a.g.e.**, s.15.

³³⁹ Ege, **a.g.e.**, s.106.

³⁴⁰ Şensözen, **a.g.e.**, s.90.

³⁴¹ Konuya ilişkin ayrıntılı bir değerlendirme için bkz.: Mehmet Beşikçi, “Osmanlı Cihadının Yurtiçi Boyutu: Dini Motiflerin ve Din Adamlarının Osmanlı Ordusunun Seferberliğindeki Rolü”, der. Erik J. Zürcher, **Birinci Dünya Savaşı'nda Cihat ve İslam**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019.

verildiği üzere subaylar zaman zaman cihadın faziletlerinden, harbin kudsiyetinden, şehitlik makamının yüceliğinden bahsetmektedir.³⁴² Bayram ve kandil geceleri gibi dini günlerde yapılan törenler aynı zamanda askerlerin cephede ne kadar kutsal bir iş yaptıklarının hatırlatıldığı toplantılardır.

Askerler zorlu koşullar karşısında boş zamanlarında cephe dışındaki hayatlarını hatırlamak için satranç ve tavla gibi oyunları da oynamaktaydı. Öyle ki bu tür oyunları oynamak için gerekli araçları dahi kendileri yapmaktaydı. Mesela Vasfi Şensözen satranç oynamak için verdiği uğraşı günlüğüne kaydetmiştir:

“... Ben çocukluktan beri bildiğim satranç oyununu orada düzenleyip arkadaşlara öğretmek istedim. Bunun için piyade mermilerinden sekiz tanesini barut kapçılarından sökerek, galvanizli kurşunları satrancın piyade neferi ve barut kapçııklarını da siyah piyade neferi yapıp muntazam kestiğimiz küçük çam dallarını satrancın şah, vezir, fil, süvari ve ruh vekillerine göre çakıyla düzenleyerek ve cephanesandığının üzerine satranç tahtası biçiminde çizip renklendirerek oyunlara başlamıştık. Bu oyun etrafımızdaki bölüklere, alay ve tümen karargahına kadar giderek umumi bir ordu oyunu halini almıştı.”³⁴³

Cephede yer almanın getirdiği stresten bir nebze olsun uzaklaşmanın ve kendini meşgul etmenin bir diğer yolu ise okumaktı. Savaş boyunca kitap ve gazete askerlerin, başta ölüm düşüncesi olmak üzere, askerlik hayatının getirdiği sıkıntılardan uzaklaşmak için ihtiyaç duyduğu araçlardan olmuştur. Örneğin Abidin Ege günlüklerinde neden kitap okuduğunu şu sözlerle ifade etmektedir:

“Şimdiki meşgalem kitap okumak. Elime ne geçerse okumaya, bu suretle kederlerimi dağıtmaya ve unutmaya çalışıyorum.”³⁴⁴

İhtiyaç duyulması üzerine savaşın başlamasının ardından askerlerin kitap ve gazete taleplerini karşılamaya yönelik çalışmalar da başlamış, bu kapsamda Kızılay kitap ile birlikte kalem, kağıt, zarf, kartpostal dağıtmıştı.³⁴⁵

³⁴² Safiyyüddin Efendi, **a.g.e.**, s.79., Hasan Cevdet Bey, **a.g.e.**, s.38.

³⁴³ Şensözen, **a.g.e.**, s.134.

³⁴⁴ Ege, **a.g.e.**, s.503.

³⁴⁵ Çöl, **a.g.e.**, s.50.

Anlatılarda genellikle eğitim seviyesi yüksek, orta sınıfa mensup ihtiyat zabitleri kitap ve gazete ihtiyacından bahsetmekte ve okudukları gazete ve kitaplara ilişkin ayrıntılar vermektedir. Bununla birlikte nadir de olsa erler arasında da gazete ve kitap okuyanlar bulunmaktadır. Örneğin Karamanlı Rum Anastas ve Hüseyin Fehmi Genişol er olarak görev yapıp kitap ve gazete okuyan kişilerdendir.³⁴⁶

İncelenen otobiyografik metinlere baktığımızda askerler tarafından çoğunlukla Tanin, Tasvir-i Efkâr³⁴⁷, Tasvir³⁴⁸, Turan, Sabah ve Karagöz³⁴⁹ gazetelerinin okunduğu görülmektedir. Cenap Şahabettin'in ve Halit Ziya'nın makaleleri gazetelerde en çok takip edilen makaleler arasındadır. Anlatılardan gayrimüslim askerlerin kendi milletlerine ait gazetelere erişim sağlayabildiği anlaşılmaktadır. Örneğin Avedis Cebeciyan Çanakkale'de iken İstanbul'da Ermeni harfleriyle Türkçe yayımlanan ve daha çok Ermeni Protestan cemaatine hitap eden "Rahnüma" isimli bir gazeteyi okuduğunu, hatta bu gazeteye yayımlanmak üzere "bend" gönderdiğini ifade etmektedir.³⁵⁰ Bununla birlikte gazetelere erişim her cephede aynı derecede mümkün olmamıştır. Çanakkale Cephesi'nde bulunan Abidin Ege günlüklerinde üç beş gün gecikme ile 8 Ağustos tarihli gazeteyi 11 Ağustos'ta, 16-17 Ağustos tarihli gazeteleri ise 21 Ağustos'ta okuduğunu anlatmaktadır. Halep'e geçtikten sonra ise gazete okuyamadığını, gelen gazetelerin 12-15 günlük gazeteler olduğunu ve bu nedenle okumak istemediğini not etmiştir. Her ne kadar başlangıçta eski tarihli gazeteleri okumak istemese de 1917 yılında İran'da iken eski gazeteleri okumanın dahi kendisini eğlendirdiğini dile getirmektedir.³⁵¹ Kafkas Cephesi'nde bulunan ihtiyat zabiti İhsan Ulvi de anılarında okuyacak bir şey bulamadığı için sıkıldığını belirterek gazeteye erişiminin pek mümkün olmadığını belirtmektedir.³⁵²

---

³⁴⁶ Genişol, **a.g.e.**, s.16.

³⁴⁷ İhsan Ulvi, **a.g.e.**, s.35-39., Ege, **a.g.e.**, s.175.

³⁴⁸ Ege, **a.g.e.**, s.144.

³⁴⁹ Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s.57-152.

³⁵⁰ Cebeciyan, **a.g.e.**, s.67, 99. Rahnüma Protestan Ermeni cemaatinin "Haftalık Din, Ahlak, İlim, Siyaset Gazetesi" altbaşlığıyla çıkarılan yayın organıdır. 1915 ortalarına kadar İstanbul'da yayımlanmış olup, 1924-1934 tarihleri arasında New York'da yayımlanmıştır. Bkz. Murat Cankara, "Osmanlı'da Protestan Ermeni Basını ve Zabel Yesayan", **Toplumsal Tarih**, No:295, 2018.

³⁵¹ Ege, **a.g.e.**, s.122-134,239,446.

³⁵² İhsan Ulvi, **a.g.e.**, s.14, 41.

Askerlerin otobiyografik anlatıları askerlik hayatında okunan gazeteler gibi kitaplara ilişkin de ayrıntılar içermektedir. İncelenen metinlerde askerlerin çoğunlukla roman ve tarih kitapları okudukları, bununla birlikte tiyatro ve deneme türlerinde kitapların da okunabildiği anlaşılmaktadır. Okunan kitaplar çoğunlukla Türkçe olmakla birlikte, Almanca ve İngilizce kitaplar eğitim seviyesi yüksek asker tarafından okunmuştur. Gazetelerde olduğu gibi kitaplara erişim de her cephede aynı derecede mümkün değildir. Örneğin Kafkas Cephesi'nde görev yapan İhsan Ulvi kitap bulamaması üzerine kitap satın almak için para göndermiş ancak kitapları gelmemiştir.³⁵³

İncelenen anlatılarda okunduğu belirtilen romanlar şu şekildedir: Dügün Gecesi (?)³⁵⁴, Kraliçe Margo (Alexander Dumas), Kaptan Cemal (Hatipzade Mustafa Akif)³⁵⁵, Eylül (Mehmet Rauf), Cezmi (Namık Kemal), Aşk-ı Memnu (Halid Ziya), Kavesta (?) , Nana (Emile Zola)³⁵⁶, Parmakizi (?), Gulyabani (?), Osmanlı Tarihi (?).³⁵⁷

Otobiyografik metinlerde romanların yanı sıra diğer türlerde Tarihu'l Hadare (?)³⁵⁸, Tarih-i İstikbal(Celal Nuri), İlel-i Ahlakiyemiz (Celal Nuri)³⁵⁹, Cinsel Hayatımız(?), Gencin Öğrenmesi Gerekenler (?)³⁶⁰, Bedayi-i Edebiye (Bulgurluzade Rıza), Tarık (Abdülhak Hamit), İlham-ı Vatan (Abdülhak Hamit), Avrupa Mektupları (Cenap Şahabettin)³⁶¹ ve Evrak-ı Eyyam (Cenap Şahabettin)³⁶² kitaplarının da askerlerce okunmuş kitaplar olduğu görülmektedir.

Öte yandan savaşın stresinden uzaklaşmak için yapılan aktivitelerin her zaman “masum” olmadığı otobiyografik metinlerden anlaşılmaktadır. Bu bağlamda değerlendirilebilecek uğraşılardan biri kumardır. Karamanlı Anastas'ın günlüğü ordu içinde kumarın ne kadar yaygın olduğunu konusunda oldukça zengin bir içeriğe

---

³⁵³ a.e., s.32.

³⁵⁴ et-Tercüman, a.g.e., s.152.

³⁵⁵ Achladi, a.g.e., s.58-61.

³⁵⁶ Ege, a.g.e., s.112, 501-525.

³⁵⁷ Çöl, a.g.e., s.50.

³⁵⁸ et-Tercüman, a.g.e., s.132.

³⁵⁹ Ege, a.g.e., s.498.

³⁶⁰ et-Tercüman, a.g.e., s.154,182.

³⁶¹ Ege, a.g.e., s.176, 523.

³⁶² Şensözen, a.g.e., s.46.

sahiptir. Günlüğün başında, Şubat 1916'da “ufak ufak” oynadıklarını dile getiren asker, 1917 yılına gelindiğinde adam akıllı kumarbaz olduğunu, oynamadığı gecelerde uyuyamadığını söylemektedir. Kumar oyunlarına yalnız küçük bir asker grubunun değil çoğunluğun katıldığı günlüğüne düştüğü şu kayıttan anlaşılmaktadır:

“Asker ocağı ahlaki düzeltir derler bilakis seferberlikte umum asker hatta başıbozuğun ahlaki bozuldu. Kumar bizde , rakı sizde, hatta dalaverasız hiçbir asker yok.”³⁶³

Otobiyografik metinlerden anlaşıldığı üzere Anastas'ın bahsettiği ahlaki bozulma yalnız kumarla sınırlı değildir. Subaylar da dahil olmak üzere askerler fırsat buldukça ya bulundukları mahaldeki genelevlere gitmekte ya da yerel halktan kadınlarla para karşılığında birlikte olmaktadır. Irak ve İran cephelerinde bulunan Abidin Ege her iki cephede de asker arkadaşlarıyla sıklıkla genelevlere gittiğini otobiyografik metninde ifade etmiştir.

Hatta İran Cephesi'ndeyken bir eğlence gecesinde vaktiyle İran'ın önde gelenlerinin “ordudan esirgediği” dört kız komutanlarının emriyle saklandıkları evleri bulup basarak kolorduya getirişlerini anlatırken sözlerini şöyle tamamlamaktadır:

“Sabaha karşı söz konusu kadınlara raks ettirdik ve ordudan kaçırılan bu kızları bu suretle cebren getirerek arzumuzu yerine getirdiğimiz gibi cüret gösterenleri de şiddetle cezalandırdık.”³⁶⁴

Burada şunu da eklemek gerekir ki savaş koşulları altında boş zaman bulup çeşitli aktiviteler yapmak kolay bir iş değildir. Askerler tarafından boş zamanlarda tercih edilen ilk şey uyumaktır. Çünkü cephe koşullarında zaman zaman bir günü aşkın süre zarfında askerler uyuyamakta, uyuma fırsatı bulduklarında ise içinde bulundukları koşullar nedeniyle kaliteli bir uyku çekememektedir. Bu bağlamda otobiyografik metinlerde uykusuzluk sıklıkla bahsedilen bir olgudur. Örneğin Abidin Ege, geceleri siperleri dolaşarak askerleri cesaretlendirmek ve inceleme yapmaktan geceleri

---

³⁶³ Achladi, **a.g.e.**, s.50-66.

³⁶⁴ Ege, **a.g.e.**, s.245, 392.

uyuyamadığını anlatılarında ifade etmektedir.³⁶⁵ Münim Mustafa ise bütün gün yürüdükten sonra nöbetçi zabıt olarak çalışmanın kendisini uykudan mahrum bıraktığını dile getirip hayıflanmaktadır. Uykusuzluk bazen öyle boyutlara ulaşmaktadır ki bir kez uyuyakaldıktan sonra tekrar uyanmak oldukça güç hale gelmektedir. Mesela Çanakkale’de görev yapan Kaymakam Cemil Bey, üç gecelik uykusuzluğun ardından 9 Ağustos günü uyuduğunda yaşadıklarını şöyle ifade etmiştir:

*“Süvari geldi: 4. Fırka kumandanı! 4. Fırka kumandanı! Diye bağırıyor. Bunu da duyuyordum. Fakat o kadar bitkinim ki uykuyu üzerimden silkip atamıyorum. Adeta kabus basmış bir haldeyim. Süvariye karşıladılar. Erkanı harbe götürdüler, biraz sonra erkanı harbim yanıma geldi. Kumandan bey! Kumandan bey! diye beni kaldırmaya uğraşıyor ve sarsıyor, hala uyanamıyorum ve kendimi toplayamıyorum.”*³⁶⁶

Otobiyografik metinlerde uykusuzluğu telafi etmenin yolu genellikle gündüz uykusundan geçmektedir. Askerler kimi zaman buldukları ilk yere uzanıp birkaç saat uyumakta,³⁶⁷ kimi zamansa hiçbir hazırlık yapmadan hatta silahı elinde ve gözleri ilerdeyken derin bir uykuya dalmaktadırlar.³⁶⁸ Ancak gündüz uykusunun gece uykusunun yerini tutmadığı sıklıkla dile getirilen bir husustur. Öyle ki uykusuzluğun bir türlü telafi edilememesi askerlerde sinirlerin gerilmesine ve kendi aralarında gerilimin artmasına dahi neden olmaktadır. Örneğin, Kafkas Cephesi’nde ihtiyat zabiti olan Vasfi Şensözen anlatısında gece uykusuzluğu nedeniyle erlerde ve subaylarda sinir bozuklukları görüldüğünü dile getirmektedir.³⁶⁹

Otobiyografik metinlerde esir düşmek, başlangıçta askerler için ölümle eş değer bir olgu olarak görülmektedir. Bu nedenle esir olmaya yakın intihar etmek ya da daha sonra intihar için fırsat kollamak otobiyografik metinlerde askerlerce dile getirilmiştir. Örneğin Taşköprülü Mehmed Efendi, İngiliz kıtalarına doğru götürülürken intihar için fırsat kollamış ancak bulamamış ve “mukadderata tabi” olmuştu. Esaret hayatının başlamasından sonra da bir dönem intihar düşüncesi

---

³⁶⁵ a.e., s.142,302.

³⁶⁶ Yazman, a.g.e., s.382.

³⁶⁷ Ege, a.g.e., s.330.

³⁶⁸ Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, 28.bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2014, s.111.

³⁶⁹ Şensözen, a.g.e.,s.82.

aklından çıkmamıştı.³⁷⁰ Tel örgülerin arkasında yaşamak, tuvalete dahi nöbetçilerle gitmek büyük bir utanç olarak görülmekteydi. Bununla birlikte aynı kişilerle istemsiz bir şekilde uzun süre kapalı ve dar bir alanda başkaları ile birlikte kalmanın getirdiği yorgunluk ve bunalım da esaret hayatını çekilmez kılmaktadır.³⁷¹ Tüm bu koşullarla mücadele etmenin yolu ise “normalleşmeden” geçmektedir.

Normalleşme süreci, subaylarda İngilizlerin ve Rusların teskin edici davranışları ile başlamaktadır. Bu bağlamda esir subaylarla görüşülerek müteessir olunmaması gerektiği, esaretin harp hayatının bir parçası olduğu söylenmektedir.³⁷² Öte yandan cephede olduğu gibi esaret hayatında da normalleşmenin yolu gündelik hayatı normalleştirmekten geçmektedir. Moral ve motivasyonu artırıcı faaliyetler, boş zamanları doldurmak için yapılan sosyo-kültürel faaliyetler ve biraraya gelişler esaret hayatının getirdiği güçlük ve stresle başa çıkmanın yolları olarak görülmektedir.

Moral ve motivasyonu artırıcı faaliyetlerin başında spor başta gelmektedir. Örneğin Mısır’da düzenli olarak futbol maçları düzenlenmektedir.³⁷³ Futbolun yanı sıra jimnastik, güreş, boks, eskrim ve bilardo da esirlerce ilgiyle takip edilmiş, Akdeniz’de sahili bulunan kamplarda, kamp yetkilileri askerlerin yüzmesine izin vermiştir.³⁷⁴ Bununla birlikte tavla, domino, iskambil gibi oyunlar da Mısır’daki askerlerin boş zamanlarında oynadığı oyunlardır.³⁷⁵

Otobiyografik metinlerde ifade edilen sosyo-kültürel faaliyetlerden biri eğitimidir. Eğitimli subaylar yabancı askerlerden yabancı dil eğitimi alırken, eğitimli subaylarda eğitimsiz efrada çeşitli konularda dersler vermektedir. Seydibeşir kampında bulunan Rahmi Apak hatıralarında Alman subayları Türk subaylarına Almanca dersi vermek için teşvik ettiklerini, bununla birlikte Fransızca dersleri de verildiğini ifade etmektedir. İngilizce dersleri verdirmek ise o kadar kolay değildir.

---

³⁷⁰ Taşköprülü Mehmed Efendi, **a.g.e.**,s.57,62.

³⁷¹ Yanıkdağ, **a.g.e.**,s.32.

³⁷² Taşköprülü Mehmed Efendi, **a.g.e.**,s.61.

³⁷³ Hüseyin Aydın, **Acı Hatıralar**, İstanbul, Sinan Matbaası, 1965, s.45, **aktaran;** Yanıkdağ, **a.g.e.**, s.46.

³⁷⁴ **a.e.**,s.46.

³⁷⁵ Apak, **a.g.e.**,s.166.

Çünkü esirler İngilizce öğrenmeyi, bir nevi “düşmanla sempati kurmak”olarak algılamakta ve İngilizce öğrenmek istememiştir. Seydibeşir kampında dersler yalnız dil dersleri ile sınırlı kalmamış, okuma yazma bilmeyen erlere okuma yazma ve “yurt bilgisi” kursu da açılmıştır. Apak, hatıralarında Mısır’dan sonra sevk edildiği Malta’da da dil kurslarının olduğunu dile getirmiştir.³⁷⁶

Rusya’daki kamplar dil öğrenmek açısından çok daha elverişlidir. Çünkü İttifak devletlerine mensup esirler genellikle milliyet ayrımı olmaksızın kamplarda birlikte kalmaktadır. Bu kapsamda bir karşılaştırma yapacak olursak Mısır kamplarında bulunan askerlerin aksine Rusya’daki esirler Rusça öğrenmekte bir beis görmemiştir. Mesela Halil Ataman hatıralarında Rusça öğrenmeye başladığını söylemektedir:

“Bugün Rusça öğrenmeye başladım. Hiç olmazsa boşa geçen zamanımı kıymetlendireyim dedim.”³⁷⁷

Esir kamplarında askerler tarafından yapılan kültürel faaliyetlerin içinde gazete çıkarmak da vardır. Elle yazılan ve çoğaltılan gazeteler genellikle memleket konulu şiirlere, haberlere, sosyal ve kültürel konularda yazınlara yer vermektedir.³⁷⁸ Askerler otobiyografik metinlerinde kamplarda çıkarılan gazetelere ilişkin bilgi sunmaktadır. Örneğin Halil Ataman’ın anlatısında Krasnoyarsk kampında “Kurtuluş” isminde Türkçe bir gazete ve Arap Osmanlılar tarafından Arapça bir gazetenin çıkarıldığı yer almaktadır.³⁷⁹

Eğitim ve gazetecilik faaliyetlerine ek olarak tiyatro gibi gösteriler boş zamanlarda yapılan faaliyetlerdendir. Özellikle Mısır’da tiyatro Osmanlı askerleri arasında gelişmiştir. Tıpkı cephede olduğu gibi esaret hayatında da askerler oyun yazmış, gösteriyi hazırlamış ve oyunculuk yapmıştır. Hatta daha sonra çıkardıkları

---

³⁷⁶ a.e.,s.167,178.

³⁷⁷ Ataman, a.g.e.,s.142.

³⁷⁸ Cemalettin Taşkıran, **Ana Ben Ölmedim: I. Dünya Savaşı’nda Türk Esirleri**, 2.bs. İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s.152.

³⁷⁹ Ataman, a.g.e., s.170.

kamp gazetelerinde oyunlara ilişkin eleştiri yazıları yazmışlardır. Tiyatro gibi sahne gösterileri Mısır'da olduğu gibi Rusya'daki kamplarda da Osmanlılarca sahnelenmiştir. Burada eklemek gerekir ki Yücel Yanıkdağ konuya ilişkin ayrıntılı çalışmasında Rusya'daki kamplarda kültürel faaliyetlerin Mısır'daki kadar canlı olmadığını ifade etmektedir. Yanıkdağ'a göre bunun birkaç sebebi bulunmaktadır. Birinci Mısır'ın Rusya'ya kıyasla daha sıcak iklimi Mısır'daki esirlere daha fazla seçenek sunmaktadır. İkincisi Mısır'da esirlerin milliyetlerine göre ayrılarak kamplara yerleştirilmesi Osmanlıları birarada tutmuş, bu nedenle bu tür faaliyetlerle sosyalleşme imkanı artmıştır. Rusya'da böyle bir ayırım olmadığı için Osmanlılar genellikle kamplarda azınlık kalmıştır. Son olarak Mısır'da esirlerin beslenme, barınma ve güvenlik gibi temel ihtiyaçları yeterince sağlandığı için, kültürel faaliyetlerle daha fazla ilgilenilebilmiştir. Buna karşılık Rusya'da ise temel ihtiyaçlar hiçbir zaman tam olarak düzenli sağlanamamış, özellikle devrim döneminde ihtiyaçların karşılanmasına yönelik kaygılar artmıştır. Bu nedenle esirlerin kültürel faaliyetlere harcayak dikkat ve enerjileri kalmamıştır.³⁸⁰ Rusya'da ve Mısır'da esir kalan askerlerin otobiyografik metinleri ihtiyaçlarının karşılanması ve kültürel faaliyetler bakımından karşılaştırıldığında bu değerlendirmenin doğru olduğu anlaşılmaktadır.

3.8. Savaşın Sessiz Tanıkları: Hayvanlar

Her savaş gibi Birinci Dünya Savaşı da insanlar arasında bir savaş olmakla birlikte kurbanları insanlarla sınırlı kalmamıştır. 1914 ile 1918 tarihleri arasında kesin olmamakla birlikte Batı Cephesi'nde doğrudan askeri işlerde on bir milyon at, yüz bin köpek ve iki yüz bin ile iki yüz elli bin arasında güvercin kullanıldığı tahmin edilmektedir. Bununla birlikte domuz ve sığır gibi hayvanlar askerlerin beslenmesine tahsis edilmiştir.³⁸¹

Hayvanların cephede kullanım alanları çeşitlidir. Örneğin at, katır, eşek ve manda gibi hayvanların taşımacılıkta kullanıldığı görülmekteydi. Güvercinler haberleşmede, köpekler ise siperlerde fareler gibi zararlı hayvanlarla mücadelede ve

---

³⁸⁰ Yanıkdağ, **a.g.e.**, s.43-47.

³⁸¹ Maria Grazia Suriano, "Animals in the Great War", **Associazione culturale Se**, 2017, (Çevrimiçi), https://www.academia.edu/36100442/Animals_in_the_Great_War, 09.07.2020.

mesaj taşımada kullanılıyordu. Sadece Alman ordusunda 30.000 köpeğin kullanıldığı bilinmekte olup köpekler genellikle halktan temin ediliyordu. İngilizlerin Güney Afrika birliğinde Jackie adındaki bir maymun düşman ilerlemesini önceden tespit edip haber veriyordu. Benzer bir şekilde hardal gazının varlığının önceden tespit edebildiği keşfedilen sümüklü böcekler sayesinde gaz maskeleri zamanında giyilebilmekteydi.

Batı Cephesi'nde hayvanlar sadece cephelerde değil cephe gerisinde de kullanılmaktaydı. İlerleyen başlıklarda ele alacağımız üzere travma sonrası stres bozukluğu çeşitlerinden biri olan savaş nevrozunun tedavisinde köpekler, eşekler, domuzlar ve hatta saksagaşlar kullanılmıştı.

Hayvanlar savaşın bu kadar içinde olmakla birlikte savaşa ilişkin çalışmalarda genellikle unutulmaktadır. Oysa ki sadece İngiliz kaynaklarında dört yıl içinde 484.143 at, deve ve sığırın öldürüldüğü belirtilmektedir. 1917'de Kuzey Amerika'dan gönderilen atları taşıyan geminin denizaltılar tarafından batırılması sonucu 94.000 at cepheye ulaşmadan öldürülmüştü.³⁸² Araştırma boyunca Osmanlı Tarihi çalışmalarında da savaşa ilişkin lojistik bilgiler ışığında kullanılan hayvanlara değinilmekle birlikte doğrudan hayvanları konu alan bir çalışma tespit edilememiştir. Oysa askerlerin savaş deneyimlerinin bir parçası da hayvanlardır.

Bu bağlamda Osmanlı askerlerinin otobiyografik metinlerini incelediğimizde ordu içinde kullanılan hayvanlara ve onların koşullarına ilişkin birtakım bilgiler görülmektedir. Öncelikle otobiyografik metinlere göre savaşta kullanılan hayvanlar Avrupa'daki kadar çeşitli değildir. Mesela yukarıda da bahsedildiği üzere Almanlar binlerce köpek kullanmasına rağmen Osmanlı askerlerinin otobiyografik metinlerinde köpeklerin varlığından söz edilmemekte, genellikle at, deve, katır ve manda gibi taşımada kullanılan hayvanların varlığından bahsedilmektedir. Bu nedenle Osmanlı Ordusu'nda hayvanların kullanımının lojistik faaliyet ve beslenme ile sınırlı olduğu akla gelmektedir.

---

³⁸² Philip Hoare, "The animal victims of the first world war are a stain on our conscience", **The Guardian**, 07.11.2018, (Çevrimiçi), <https://tinyurl.com/yd3sz6m6> , 09.07.2020.

Hayvanlar otobiyografik anlatılara genellikle içinde bulundukları zor koşullar bağlamında kaydedilmiştir. Askerler gibi onlarda susuzluk ve açlık çekmiş, hareket edemeyecek duruma gelmiş ve onlar da soğuktan donmuştur. Örneğin Münim Mustafa hatıralarında Kanal Harekatı sırasında hayvanların da insanlar gibi ıstırap içinde olduğunu çünkü onlara da en asgari düzeyde su ve yem verildiğini, bu nedenle binlerce devenin helak olduğunu dile getirmektedir.³⁸³ Ali Fuat Erden de 1915'te Birinci Kanal Harekatı içinde kullanılan develerin ancak iki üç günde bir su içebildiğini, develerin su sorununun ancak 1916 yılında çözülebildiğini ifade etmektedir.³⁸⁴ Kafkas Cephesi'nde görevli bir kumandan tarafından 24 Kasım 1916 tarihinde kaleme alınan raporda ise koşum hayvanlarına hiç yem verilemediği, binek hayvanlarına ise günde bir veya bir buçuk kilo arpa verilebildiği, bu nedenle günlük hayvan kaybının yüksek olduğu ifade edilmektedir.³⁸⁵ Zaman zaman hayvanları besleyebilmek için eldeki imkanlar dahilinde çözümler üretildiği görülmektedir. Örneğin İhsan et-Tercüman günlüğüne develere askerler için verilen peksimetlerin yumuşatılarak verildiğini not etmiştir.³⁸⁶

Hayvanların içinde bulunduğu koşullar askerlerin içinde bulunduğu koşullar gibi her cephede sorunludur. Kafkas Cephesi'nde atlar yetersiz beslenmeden dolayı düşüp kalmaktadır.³⁸⁷ Bu cephede mevsim koşulları askerlerin olduğu kadar hayvanların da en büyük düşmanıdır. Soğuk nedeniyle hayvanlar donmaktadır.³⁸⁸

Savaş boyunca yalnız cephede bulunan hayvanlar değil cephe gerisinde bulunan hayvanlar da savaştan zarar görmektedir. Kıtık cephe gerisinde insanları olduğu kadar hayvanları da etkilemektedir. Bununla birlikte özellikle cepheye yakın yerleşim yerlerinde bulunan sokak hayvanları bombalardan nasibini almaktadır.

---

³⁸³ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s.56.

³⁸⁴ Erden, **a.g.e.**, s.124.

³⁸⁵ Sanders, **a.g.e.**, s.179.

³⁸⁶ et-Tercüman, **a.g.e.**, s.168.

³⁸⁷ Safiyyüddin Efendi, **a.g.e.**, s.138.

³⁸⁸ Ege, **a.g.e.**, s.196, 162.

Çanakkale Cephesi’nde bulunan Behçet Sabit Erduran anlatısında Maydos’un uçaklar tarafından bombalamasından sonra yaşanan böyle bir duruma yer vermiştir:

*“Şimdi gelen habere göre dokuz bomba fırlatmışlar. İki evde yalnız isabet ettiği odalar yıkılmış. Karşiki evde iki Rum delikanlısı parçalanmış, bir köpeğinse parçası bile kalmamış.”*³⁸⁹

---

³⁸⁹ Erduran, **a.g.e.**, s.113.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OTOBİYOGRAFİK METİNLERDE TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ VE “ÖTEKİLER”

*“Durma, Yunan, durma kibrini artır!
Türklüğün başına hakaret yağdır!
Uyuyan bir kavme bu zillet azdır
Vur, eski kölesi utandır onu!
Bırakma uyusun, uyandır onu!”*

Ziya Gökalp- Durma Vur

4.1. Türk Milliyetçiliği

Geleneksel Osmanlı toplumunda Müslümanlar yapısal olarak birincil, gayrimüslimler ise ikincil konumdaydı. Çoğunluğu Müslüman olan Türkler de Müslümanların şemsiyesi altında yer almış ve devlet görevlisi olmak gibi birincil gruba sunulan imkanlardan faydalanmıştır. 19. Yüzyıla gelindiğinde bu sosyal yapı Avrupa’da ortaya çıkan milliyetçilik akımı nedeniyle sarsılmaya başlamıştır. Bu yüzyılda modernleşmenin getirdiği gazete, telgraf ve demir yolları gibi iletişim devrimine yol açan araçlar milliyetçiliğin yapısını oluşturan kültürel ve örgütsel unsurlar arasındaki etkileşimi artırmış³⁹⁰, imparatorluğun gayrimüslim tebaası arasında ayrılıkçı hareketler baş göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nun yönetici gruplarının ayrılıkçı fikirlere karşı çözümü ise bir üst kimlik olarak “Osmanlılık”ı tasarlamak olmuştur. 19. Yüzyıldan itibaren Osmanlı üst kimliği ile “ittihad-ı anasır”ı sağlamak ve İmparatorluğun dağılmasının önüne geçmek imparatorluğun resmi ideolojisi haline gelmiştir.³⁹¹

Osmanlıcılık ideolojisinin bir gereği olarak 19. ve 20. yüzyılın başı boyunca birtakım reformlar yapılmıştır. Bu reformlar doğrultusunda din ve dil ayrımı gözetmeksizin imparatorluk sınırları içinde yaşayan herkes Osmanlı vatandaşı olarak

---

³⁹⁰ Fatma Müge Göçek, “Osmanlı Devleti’nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu:Sosyolojik Bir Yaklaşım”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4**, ed. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s.65.

³⁹¹ Mehmet Ö. Alkan, “Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 1**, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.385.

kabul edilmiştir. Ancak kağıt üzerinde planan reformların gereği tam olarak hayata geçirilememiş, özellikle gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında eşit siyasi temsilin sağlanamaması hoşnutsuzluklara ve gayrimüslimlerin imparatorluğa yabancılaşmasına neden olmuştur. Öte yandan sosyal ve siyasi hakların gayrimüslimlerle paylaşılması fikri özellikle Müslüman Türkler arasında tepkiye yol açmış ve reformlar beklenenin tam aksine sosyal kutuplaşmayı artırmıştır. Bu hoşnutsuzluk 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başında savaşlar, demografi ve ticaret eksenindeki yapısal dönüşümlerle birlikte Türk milliyetçiliğinin doğuşunu şekillendirmiştir.³⁹²

Osmanlı İmparatorluğu'nun demografik yapısındaki değişikliklerin başında savaşlar ve bunların neden olduğu göç olgusu gelmektedir. Anadolu coğrafyası 18. yüzyılın sonlarından itibaren başta Rusya olmak üzere çevresindeki bölgelerden ve imparatorluğun savaşlar sonucunda kaybettiği topraklardan yoğun bir şekilde Müslüman Türk göçü almıştır. Göç hareketleri sonucunda hem aynı dil, din ve etnik köken etrafında birleşen insanlar yan yana gelip Türk milliyetçiliğinin ortak tabanını oluşturmuş hem de Rusya'dan gelen Türk milliyetçisi aydınlar imparatorlukta Türk milliyetçiliğinin ilk ideologları olmuştur.³⁹³

19. yüzyılda demografik yapıdaki değişikliklerle birlikte imparatorluğun dış ticaretinde oluşan yapı da Türk milliyetçiliğini doğuran yapısal gelişmelerin başında gelmektedir. Avrupa ile artan ticarete büyük payı Osmanlı gayrimüslimlerinin alması ve Osmanlı Türklerinin ticaretten gayrimüslimler kadar faydalanamaması gayrimüslimlere olan kızgınlığı artırmış, bu kızgınlık Türk milliyetçiliğini pekiştirmiştir. Osmanlı vatandaşı gayrimüslimlerin imparatorluğun ekonomik bağımsızlığını kesin olarak kaybetmesine yol açan Duyun-u Umumiye'nin idaresinde görev almaları da toplumsal kutuplaşmayı artırmıştır.³⁹⁴ Öyle ki ticaret hayatındaki bu

---

³⁹² Göçek, **a.g.e.**, s.66-68.

³⁹³ David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)**, Çev. Zeki Doğan, İstanbul, Fener Yayınları, 1998, s.13.

³⁹⁴ Göçek, **a.g.e.**, s.67.

kutuplaşma 20. yüzyılın başlarında zirve yapmış ve kamusal alanda “milli iktisatı” talep eden ve destekleyen boykotlarla görünür hale gelmiştir.³⁹⁵

Kısaca özetlenen yapısal dönüşümler sonucunda doğan Türk milliyetçiliği tarih, edebiyat ve Türkoloji alanlarındaki çalışmalar ile bir anlam örtüsüne kavuşmuş, eğitim ve basın faaliyetleri ile geçmiş ve geleceği kapsayan bir yapıya bürünmüştür.³⁹⁶ Özellikle meşrutiyetin ilanı ile birlikte siyasal yaşamın önemli parçalarından biri haline gelen ve siyasal kararları kamusal topluluğun önüne taşıyan basın, kitlelerde Türk milli duygusunun uyanmasına teşvik eden tartışmalara sahne olmuştur. Hüseyin Cahit gibi orta katman aydınlar bir kamuoyunun yaratılması ve halkın Türkçülüğe mobilize edilmesi, Türklerin gündelik politikaya davet edilmesi ve imparatorluğun asıl sahiplerinin Türkler olduğu fikrinin yaygınlaştırılmasında basını işlevsel olarak kullanmıştır. Basının yanı sıra bu dönemde kurulan ve iktidardaki İttihat ve Terakki Fırkası tarafından desteklenen milliyetçi dernekler Türk milliyetçiliğinin kitleselleşmesini sağlamıştır.³⁹⁷

Ek olarak şunu da söylemek gerekir ki imparatorluğun Türkçü aydınları her ne kadar Türk milliyetçiliği kamusal alanda hakim duruma getirmek istese de Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar Osmanlıcılık söylemini terk etmemiştir. Osmanlı Türkçülerinin temelde hedefleri imparatorlukta yaşanan Türkleri ulusal bir bilince kavuştururken imparatorluk topraklarını korumaya devam etmek olduğu için imparatorluk bünyesindeki gayrimüslimleri Osmanlı sınırları içinde tutabilmek adına Osmanlıcılık söylemi değişikliğe uğrayarak gündemde kalmaya devam etmiştir. Buradaki değişiklik Osmanlı üst kimliğinin içerisinde eskisinden farklı olarak hiyerarşik bir yapının oluşturulmasıdır. “Millet-i hakime” kavramıyla somutlaşan bu yapıya göre imparatorluğun asli unsuru Türkler olarak görülmüştür. Böylece Birinci

³⁹⁵ Daha fazla bilgi için Bkz. Y. Doğan Çetinkaya, **1908 Osmanlı Boykotu**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014., Y. Doğan Çetinkaya, **Osmanlı’yı Müslümanlaştırmak**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.

³⁹⁶ Göçek, **a.g.e.**, s.70.

³⁹⁷ Bkz. Füsun Üstel, **Türk Ocakları: İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği**, 5.bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.

Dünya Savaşı arefesinde Osmanlılık ve Türkçülük giderek daha fazla çakışık hale gelmiştir.³⁹⁸

Türk milliyetçiliği imparatorluğun Birinci Dünya Savaşı'na girişinin toplum nazarında meşrulaştırılmasında ve toplumun militarize edilmesinde kullanılmıştır. Örneğin; dönemin önemli Türkçü aydınlarından biri olan Halide Edip, Osmanlı'nın Dünya Savaşı'na girişini yıllardır beklenen bir fırsat olarak şu sözlerle dile getirmektedir:

*“Bu mutlaka olacaktı. Fakat belki otuz sene sonra. Bunu ben ta çocukluğumdan beri evvela ırkımın bu kin ve intikam, bu halas ve hayat gününü müphem bir elemle sezmiş, sonra onu kendi senelerimle, fikrimle, kalbimle, bütün hayatımla beraber büyüterek yaşıyordum. İşte azim ve uzun bir hazırlıktan sonra yapacağımız bu halas muharebesini bugün yapmak için zaman önümüzde bir fırsat açtı.”*³⁹⁹

Otobiyografik metinler savaşın başında Türk milliyetçiliğinin konumuna ilişkin anekdotlar içermektedir. Faik Tonguç anılarında savaş başlamadan önce kurulan ve kendisinin de bünyesinde faal olduğu milliyetçi derneklerden biri olan Türk Ocağı ile ilgili bilgi verirken ocağın faaliyetlerini de desteklemektedir:

*“Türk Ocağı'nın amacı bir öğrenci cemiyeti olarak üyeleri arasında milli duyguların güçlenmesine hizmet etmektir. (...) Sonraları Türk Ocağı Merkezi Divanyolu'ndaki Türk Yurdu dergisi yönetim yerine taşınarak çalışma alanını genişletti. Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Ferit Bey gibi Türkçülük önderleri tarafından her hafta konferanslar vermek, yayın yapmak suretiyle gençler aydınlatılırdı. Kısa bir süre sonra Türkçülük aşkı iman haline gelmiş, bu uğurda binlerce genç savaş meydanlarında canlarını feda etmişlerdir.”*⁴⁰⁰

İhtiyat zabitlerinin anlatılarında genellikle Turancılık vurgusu kendini hissettirmektedir. Faik Tonguç anılarında, cepheye sevk edilmeden önce İstanbul'da askeri eğitimdeki ihtiyat zabiti namzetlerinin neredeyse tamamının Turancı olduğunu

³⁹⁸ Y. Doğan Çetinkaya, “Orta Katman Aydınlar ve Türk Milliyetçiliğinin Kitleselleşmesi”, **“Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4**, ed. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları, s.92-99.

³⁹⁹ Ümit Kurt, **“Türk’ün Büyük Bıçare Irkı” Türk Yurdu’nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, s.210.

⁴⁰⁰ Tonguç, **a.g.e.**, s.18.

yada Turancılığa sempati duyduğunu ortaya koymaktadır. Öyle ki Turan sempatisi marşlara, dualara dahi yansımış ve sıklıkla söylenir olmuştur:

*“Ulu Tanrı ... Sen sağlık ver Türk’e,
Hakan buyruğunu hep kardeşlere ilet.
Yüce uluğ yükselsin bir Bozkurt ihsan et.
Yeni Turan, ey sevgili ülke,
Söyle sana yol nerede yalvarıyoruz.
Çağırıyor bizi büyük atamız Oğuz.
Yüce uluğ sen sağlık ver Türk’e,
Turan yolu aydınlansın, tütsün ocaklar,
Parıldasın gün gibi köşe bucaklar.”⁴⁰¹*

Rahmi Apak da hatıralarında İran seferi için Halil Paşa kumandası altında bir tümenin oluşturulduğu döneme ilişkin büyük Turan davasına çalışmak için katıldıklarını ifade etmektedir.⁴⁰² Vasfi Şensözen ise efrada kumanya verirken dönemi saran ideali ifade ettiğini söylemektedir: *“Hazır ol! Adım adım marş! İstikamet Tibet Yaylası!”*⁴⁰³

Turancılık çoğunlukla Rusya’ya karşı savaşan askerlerin otobiyografik anlatılarında vurgulanmaktadır. Turan’ın bir parçası olan Rus topraklarında ölmek bile bu nedenle istenen bir olgu olarak göze çarpmaktadır. Mesela Kafkas Cephesi’nde bulunan Ali Rıza Eti günlüğünde “Turan iniltisini işitmek için” Rusya topraklarında ölmeyi dilemektedir.⁴⁰⁴

Rusya’ya esir düşmüş askerlerin anlatılarında Turancılık esintileri çok daha fazla hissedilmektedir. Esir askerler esaretleri sırasında Türki halklarla temasa geçme ve onları gözlemlene şansı bulmuşlar, Türk tarihinde yer edinmiş şehirleri görmüşlerdir. Orta Asya’nın Türki halklarıyla karşılıklı kurulan yakınlık esaret boyunca Turancılığı askerler için çekici kılmıştır.⁴⁰⁵ Görülen yerlerde eski Türk yurtlarının izini aramak, bölge insanıyla yakın kurmak askerlerin sık sık dile getirdiği

---

⁴⁰¹ a.e., s.16.

⁴⁰² Apak, a.g.e., s.95.

⁴⁰³ Şensözen, a.g.e., s.53.

⁴⁰⁴ Eti, a.g.e., s.104.

⁴⁰⁵ Tonguç, a.g.e., s.270.

hususlardır. Örneğin Halil Ataman trenle yolculuk ederken Rus topraklarında eski Türk yurdunu görmektedir:

*“Mançurya şehri istasyonuna geldik. Bu yer çok eski bir Türk yurdu ve Türk şehri. Kasabanın yarı sekenesi Türk imiş. Gördüğümüz insanlardan belli, hem de yüzlerinde bir asalet var. Hayret edilecek diğer bir yanları daha var; hem yüz görünüşleri, hem de konuştukları diller hemen hemen bizim tıpkımız.”*⁴⁰⁶

Bununla birlikte şunu da eklemek gerekir ki her ne kadar Turan ideali hemen herkesin dilinde olsa da ne olduğu ve nasıl olacağı hususunda tam olarak bir bilinç yoktur. Faik Tonguç anılarında bu durumu ifade ederken Turancılık nedir bilmediklerini, ancak hepsinin hayallerinde “büyük Türk ırkının yaşadığı ülkeler” olduğunu söylemektedir. Ek olarak yine Faik Tonguç’un anılarından Turancılığın genç kuşaklar tarafından yaygın olarak kabul edilmiş olsa da eski kuşakların ihtiyatla yaklaştığı anlaşılmaktadır:

*“Yaşlılar bizim ham hayaller peşinde koştuğumuzu söylerlerdi. Biz de onlara, yakında mektuplarımızı Gence'den, Bakü'den alacaksınız cevabını verirdik.”*⁴⁰⁷

Osmanlı askerlerinin otobiyografik metinlerinde Türk milliyetçiliğinin ve Türklük vurgusunun sıklıkla görüldüğü bir başka yer orduya ilişkin pasajlardır. Bu pasajlarda savaşan erlerin hepsi Türk olarak nitelendirilmekte ve geçmişten gelen intikamlarını almak için cepheye koştukları dile getirilmektedir. Bu doğrultuda “temiz soylu ırkın” bahsettiği kuvvetle Türk çocukları hasaretle düşmana karşı koymaktadır.⁴⁰⁸

---

⁴⁰⁶ Ataman, **a.g.e.**, s.132,242.

⁴⁰⁷ Tonguç, **a.g.e.**, s.19.

⁴⁰⁸ Mehmet Halit Bayrı, **Cephe Arkadaşı: Çanakkale Cephesi'nde Bir İstanbullu**, haz. Lokman Erdemir, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015, s.84-85.

“Temizlik” Teğmen Mehmet Şevki Yazman’ın anılarında da vurgulanmaktadır:

*“Alayın efradı kamilen Bandırma, Gönen, Biga mıntıkasından temiz kanlı türk çocuklarıdır. Cesur, itaatli, gözü yılmaz.”*⁴⁰⁹

Askerlerin Türk, ordununsa Türk ordusu olduğu yönündeki vurgu Çanakkale Cephesi’nde bulunan Kazım Şakir’in de günlüğünde sık sık yaptığı bir şeydir. Kazım Şakir askerleri Türk olarak selamlamakta ve Türk oldukları için muvaffakiyetler dilemektedir.⁴¹⁰ Bu bağlamda savaşta başarılı olmak Türklüğe ebedi bir bağımsızlık hayatının temini olarak görülmektedir.⁴¹¹

4.2. Otobiyografik Metinlerde İmparatorluğun “Ötekilerine”

Bakış

Benedict Anderson hayali siyasal bir topluluk olarak milletin tanımını yaparken öncelikle onun sınırlılığını vurgular.⁴¹² Milletin özündeki sınırlılık aynı zamanda bu sınırın dışında kalan birilerinin olduğunu da işaret eder. Millet olma sınırının dışında kalanlar “ötekinin” varlığı ile açıklanır. Bu bağlamda sınırın dışında kalan öteki, milletin sınırlarını tehdit eden unsur olarak milliyetçi ideolojinin temel taşlarından biri olarak görülür. Milliyetçi ideolojiye göre tarihsel olarak öteki her zaman milletin karşısındadır ve varlığı ile bir engeldir.

Ötekinin konumuna bağlı olarak anlam kazanan kimlik her daim yeniden üretilen bir sürecin üzerine kuruludur ve öznenin kendisi ile çevresini kuşatan “ötekiler arasındaki konuşma eyleminin sonucu olarak şekillenir”. Bu bağlamda kimlik daima inşa halindedir. Öteki ile arasında olan “fark” kimliği sürekli kılmaktadır. Bu süreklilik

⁴⁰⁹ Yazman, **a.g.e.**, s.150.

⁴¹⁰ Şakir, **a.g.e.**, s.63.

⁴¹¹ Ege, **a.g.e.**, s.135.

⁴¹² Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Çev. İskender Savaşır, 2.bs., İstanbul, Metis Yayınları, 1995, s.15.

içinde kimlik “aşırı olumsuzlukla önyargılar”, “stereotipler” ve “damgalamalar” şeklinde “farklılaştırma ve ayrıştırma” düşüncesine dayanan bir imge yaratır.⁴¹³

Milliyetçi ideoloji içinde tasarlanan ulusal kimlik onları, yani ötekiyi, üretmek zorundadır. Çünkü “biz”in yani milletin kim olduğunu belirlemek aynı zamanda kim olmadığımızı da belirlemek demektir.⁴¹⁴ Zizek’e göre milli kimlik olarak milletin özgüllüğünü oluşturan ve ritüellerin, törenlerin ve alışkanlıkların üreticisi olan “Şey” ancak millete karşı bir ilişkiyle ayakta tutulabilir. Ötekinin millete tehditi tam olarak burada başlar: “Şey”i çalabilme ihtimali. Zizek, tasarlanan bu kurgusal hırsızlığın topluluğun asla tam yada tamamlanmış bir kimliğe ulaşamayacağı gerçeğini gizlemek için tasarlandığını belirtir. Çünkü bir şeyin çalınabilme ihtimalinin yaratılması o şeyin varlığını gösterir. Yani milliyetçi ideolojiye göre ötekinin işlevi bünyesindeki temel eksikliği gizlemektir. Bu bağlamda öteki konjonktüre göre yurtdışında mutedil bir düşman olabileceği gibi yurtiçinde yabancı düşmanlığına neden olan bir cemaat veya millet de olabilir. Bununla birlikte köken olarak “biz”in sınırları içinde kalan ancak yabancıları taklit eden ve milli gayeden yoksun olan kişiler, millet olmayı gerçekleştiremeyen “cahil köylüler” ve dejenere kişiler de varlıklarıyla millete tehdit oluşturacakları için öteki sınıfına dahil olabilir.⁴¹⁵ Ötekinin keşfedilmesiyle birlikte biz ve onlar ayrımı düşünce alanında da egemen hale gelir. Bu teorik altyapı üzerinde Türk milliyetçiliği hem yurtdışında hem yurtiçinde kendi sınırlarını belirleyen ötekiler yaratmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun sınırları içinde bulunan gayrimüslimler bunların başında gelir.

Herkül Milas Türk milliyetçiliğinin ötekilerini Rus, Ermeni, Yunan vb. şeklinde sıralarken diğerlerine kıyasla Yunan’ın, Türk milliyetçiliğinin bir numaralı ötekisi olduğunu iddia etmektedir. Buna göre Türk milliyetçiliği başlangıçta onu yenmek için değil ona benzemek ve onunla yarışabilmek için çabalamıştır. Bu bağlamda Megali Idea olarak Turancılık ve yurtdışındaki Türklerin vatana katılması

---

⁴¹³ İsmet Parlak, “Kimliğin İnşası, Ötekinin İcadı ve Şeytanlaştırma”, **Ötekinin Var Olma Sancısı: Türk Politik Kültüründe Şeytanlaştırma Eğilimleri**, der. İsmet Parlak, Dora Yayınları, 2015, s.30-31.

⁴¹⁴ Michael Billig, **Banal Milliyetçilik**, Çev. Cem Şişkolar, İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2002, s.94.

⁴¹⁵ Yanıkdağ, **a.g.e.**, s.10-11.

isteği Yunan milliyetçiliği ile yarışın bir sonucudur. Hatta Milas’a göre Türk milliyetçiliği kamusal alanda kendisini görünür kıldığı boykotaj gibi ötekilere yönelik faaliyetleri de Yunan milliyetçiliğinden öğrenmiştir.⁴¹⁶

19. yüzyılın başlarından itibaren milliyetçi akımların yükselişiyle beraber başlayan etnik gerilim savaş konjonktürüyle birlikte artmıştır. Farklı milletlerden askerlerin özellikle ordu içinde birlikte yaşamak zorunda kalmaları, yani “öteki” ile karşılaşmaları söz konusu gerilimi tırmandırmıştır. Bu bağlamda Türk askerlerinin otobiyografik metinlerinde imparatorluğun ötekilerine karşı olumsuz ve önyargılı düşüncelere, zaman zaman öfkeye rastlanmaktadır. Aynı zamanda otobiyografik metinlerdeki deneyimler savaş konjonktürünün bu ilişki üzerindeki etkileri konusunda fikir vermektedir.

Askerlerin metinlerinde üzerinde durulan “Öteki” karşılaşılan ve birlikte vakit geçirilen milletlere bağlı olarak değişmektedir. Örneğin Kafkas Cephesi’nde bulunan Faik Tonguç, cephede Ermenilere ilişkin söylemlerde bulunurken İstanbul’da eğitim aldığı esnada sınıfındaki Arap erlere ilişkin de söylemlerde bulunmaktadır. Tonguç’a göre Arap kökenli askerler Türklere karşı bir olup cephe almakta, bu durum aralarında fiziksel şiddete kadar ulaşacak sorunlara neden olmaktadır. Tonguç’a göre iç düşmanlar yalnız Ermeni ve Rum gibi Müslüman olmayan azınlıklarla sınırlı kalmamakta, Arapların, Kürtlerin ve Arnavutların da siyasi emellerle Türklere düşman kesilmektedir.⁴¹⁷

Kafkas Cephesindeki askerler çoğunluka Ermenilerle karşılaştıkları için Ermenilere, Suriye-Filistin ve Hicaz cephelerinde bulunan askerler ise Araplara ilişkin söylemlerde bulunmaktadır. Örneğin Kafkas Cephesi’nde görev yapan Onbaşı Ali Rıza Eti’nin günlüğü Ermenileri doğrudan hedef aldığı olay ve söylemlerle doludur. Bu olay ve söylemlerin bir kısmı firarlara ilişkindir. Eti, Müslüman askerler firar ettiğinde yalnız hayıflanmakla yetinirken, Ermeni askerlerin firarını onların “alçaklığına” yormakta ve öfke duymaktadır. Öyle ki savaştan sonra Ermenilerin

---

⁴¹⁶ Herkül Milas “Milli Türk Kimliği ve Öteki (Yunan)”, **“Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4**, Ed. by. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları, s.194-196.

⁴¹⁷ Tonguç, **a.g.e.**, s.19, 308.

cezalandırılması gerektiğini günlüğünde şu sözlerle ifade eder: “*Harbin sonunda acaba Ermenilere bir şey yapılmayacak mı?*”⁴¹⁸

Eti’nin günlüğünde geçen bir olayda ise hastalandığı için mekkareyle Erzurum’a sevk edilen bir er, Ermeni bir er tarafından yolda bırakılmış ve tüm müdahalelere rağmen kurtarılamamıştır. Olay üzerine Ali Rıza Eti Ermenilere yönelik öfkesini günlüğünde ifade ederken intikam isteği duyduğunu dile getirmektedir:

“Acaba harbden sonra yine kardaş vatandaş olacak mıyız? Kendi hesabıma hayır! İntikamımı almak benim için pek kolay. Hastanedeki Ermenilerden üç dördüne süblime içirerek öldüreceğim.”

Eti günlüğünün diğer sayfalarına hastanedeki Ermenileri öldürüp öldürmediği konusunda bir şey yazmasa da hastanede çalışan Ermeni kadınları işlerinden attırıp yerlerine Türkleri aldırıldığını ve Ermeni hademeleri en ağır işlerde çalıştırdığını yazıp ekler: “*Buna Türk intikamı derler.*”⁴¹⁹

Ali Rıza Eti’nin günlüğünde verdiği bazı detaylar Ermenilerden intikam almaya yönelik duyguların yalnız kendisine has olmadığını göstermektedir. Örneğin, bu dönemde kazara vurulan Ermenilerin sayısı Ali Rıza Eti’nin dahi dikkatini çekmiştir. 20 Kasım’da günlüğüne Borazan Ahmet isimli bir erin 1. Bölükten bir Ermeni erini kazara vurduğunu yazarken⁴²⁰, 24 Aralık günü Ermeni askerleri “kazara” vurmanın ne kadar yaygın olduğunu kaydetmektedir:

*“Bunların ihanetlerini asker de anlamış olacaklar ki günde her taburdan üç beş Ermeni’yi kazayla vuruyorlar. Böyle giderse, bir haftaya kadar taburlarda tek bir Ermeni kalmaz.”*⁴²¹

Ermenilere yönelik öfke Kafkas Cephesi’nde görev yapan İhtiyat Zabiti Faik Tonguç’un anılarında da görülmektedir. Tonguç esaret hayatı sırasında Rus

---

⁴¹⁸ Eti, **a.g.e.**, s.104

⁴¹⁹ **a.e.**, s.135-140.

⁴²⁰ **a.e.**, s.60.

⁴²¹ **a.e.**, s.104.

ordusundaki Ermenilerin kendilerine ektirdiklerini anlatırken Ermenileri “temizlenmesi gereken bir mikrop” olarak görür ve onu temizleyenleri tebrik eder:

“Bu nankör milletin Türklere karşı sönmek bilmeyen kinleri vardı, bunu her fırsatta göstermekten geri kalmıyorlardı. Bin yaşıasın genç Türkiye’nin genç erkanı ki, büyük hükümdarların yapmayı başıaramadıkları temizliğı cesaretle yaparak insanlığın řu yüz karası mikroplarından memleketi kurtardılar. Ruslar tarafından bile sevilmeyen ve sürekli aşığılanan bu yaratıklar fırsat bulsalar, bizi bir kaşıık suda boğacaklardı.”

Benzer şekilde Tonguç’un anılarında geçen bir başıka esir Türk subayı Rus ordusundaki bir Ermeni ile Türklük Ermenilik tartışmasına girdiğinde ona büyük devletlere satılmış olan Tařnak ve Hınçak gibi komitacıların emriyle hareket ederek başlarına gelenleri hakettiklerini, akılları başlarına gelmediğı takdirde “köklerine kibrit suyu ekeceklerini” söylemektedir.⁴²²

Kafkas Cephesi’nde görev yapan muvazzaf subay Rahmi Apak’ın Ermenilere ilişkin anlatısı Ali Rıza Eti ve Faik Tonguç’tan bir derece farklıdır. Apak cephede olduğı sürede hem Müslüman sivillerin hem de Ermeni sivillerin katledildiğine çok defa şahit olmuş ve bu durum onu etkilemiş görünmektedir. Anılarında tehcir sırasında yollarda ölmüş Ermenilerin cesetlerini gördüğü anı anlatırken Rus emperyalizminin tarih boyunca Türkleri ve Ermenileri birbirine boğazlattığını ve Ermenileri Türklere karşı kışkırttığını, Ermeni liderlerin köylü ve esnaf Ermenileri Ruslar adına zehirlediğini ifade etmektedir.⁴²³

Buraya kadar bahsettiğimiz pasajlardan anlaşıldığı üzere asker anlatılarında Ermeniler bir öteki streotipine ugun olarak ya “biz”i oluşturan sınırları tehdit eden bir unsur yada büyük devletlerce kandırılmış veya satın alınmış bir grup olarak resmedilmektedir.

Suriye-Filistin ve Hicaz cephelerinde görev yapan askerlerin anlatılarında çoğunlukla Araplarla yaşanan gerilimler yer almaktadır. Kafkas Cephesi’nde görev yapan askerlerin anlatılarında Ermeni erlerin firarı “alaklıklarına” bağılanırken,

---

⁴²² Tonguç, **a.g.e.**, s.183,190.

⁴²³ Apak, **a.g.e.**, s.150.

Suriye-Filistin Cephesi'nde Arapların firarı da benzer şekilde Arap milletinin “alçaklığına” bağlanmaktadır. Teğmen Safiyyüddin Efendi Arapların kaçmak için binbir türlü alçaklığı işlemekten geri kalmadıklarını dile getirmektedir.⁴²⁴ Irak Cephesi'nde bulunan Abidin Ege ise günlüğüne savaşta hayatlarını kaybeden Türk gençlerinin yasını tutarken Türklerin fedakarlıkları karşılığında Araplardan sadece firar ve saldırı gördüklerini kaydedip bunu Arapların alçak ve nankör olmasına bağlamaktadır.⁴²⁵

Bununla birlikte Araplara ilişkin her asker anlatısının benzer tonlarda olmadığını da ifade etmek gerekir. Örneğin Ali Fuat Erden anılarında, Hicaz isyanının bir Arap isyanı değil, yalnızca İngilizlerce desteklenen Şerif Hüseyin'in isyanı olduğunu, ordu içindeki pekçok Arap subayın vazifelerini pek iyi yerine getirdiğini anlatmaktadır.⁴²⁶ Benzer şekilde Taşköprülü Mehmed Efendi Irak Cephesi'nde iken bölge halkının İngilizlere hizmet etmesine ilişkin Öteki olarak bölge halkını değil “biz”i sorumlu tutmaktadır:

“Barış zamanında gönderilen mürtekip memurlarımız ile mürtekip müfreze kumandanlarına lanet edelim. Çünkü bunlara biz bakmamışız. Tabii böyle bizim mağlubiyetimizi gördüklerinde İngilizlere hizmet edecekleri aşikardır. Kendileri esasen cahildir. Vatanlarına kim gleirse gelsin bunlara zararı dokunmasın.”⁴²⁷

Esir olmuş Osmanlı askerlerinin otobiyografik metinlerine baktığımızda cephede farklı kimlikler arasında zaman zaman yaşanan gerilimin esaret hayatında da devam ettiği görülmektedir. Yalnız esir Türk askerlerin otobiyografik metinleri incelenemediği için tek taraflı bir değerlendirme gibi görünse de, anlatılar Arap askerlerin davranışlarına da yer verdiği için iki tarafın fikirlerini değerlendirme şansı sunmaktadır.

Genel olarak otobiyografik anlatılar esaret sırasında Arap askerler nezdinde “öteki” olarak Arapları herhangi bir şey için suçlar ya da sorgular niteliktedir. Kafkas

---

⁴²⁴ Safiyyüddin Efendi, **a.g.e.**, s.77.

⁴²⁵ Ege, **a.g.e.**, s.459.

⁴²⁶ Erden, **a.g.e.**, s.96-97.

⁴²⁷ Taşköprülü Mehmed Efendi, **a.g.e.**, s.81.

Cephesi'nde esir düşen askerler Rusya'daki esir kamplarında Arap askerlerle birlikte esaret hayatı yaşamıştır. Dolayısıyla esir kamplarındaki askerlerin anlatıları da Arap askerlere ilişkin birçok anekdotu içermektedir. Bu askerlerden biri olan Fuad Tokad esirken günlüğüne aldığı notlara göre birlikte kaldığı Arap askerlerle zaman zaman sorun yaşamaktadır. Tokad, Türkler ve Araplar arasında yaşanan sorunların kaynağını Araplarda görmekte, çünkü Arapların kötü hallerinden dolayı imtizaçlarının mümkün olmadığını dile getirmektedir. Ancak Fuad Tokad için Arapların “alçaklığı” Rus gazetelerinde Arapların isyan ettiğine dair bir haberi görmesiyle başlamaktadır. Bu günden sonra Fuad Tokad'ın Araplar için kullandığı dil sertleşmektedir. Örneğin bu haberin ardından kendisine selam vermeyen bir Arap asker için “Zaten alçak Araplardan değil mi!” şeklinde kayıt tutmuştur.⁴²⁸

Otobiyografik metinlerde suçlamalar kimi zaman bazı Arap askerler üzerinden Arapların din anlayışı üzerinedir. Örneğin Mehmet Arif, müzikli bir eğlence düzenlemeye karşı çıkan Arap subaylardan biri için şöyle demektedir:

*“Çalgı çalınmasına karşı çıkanlardan biri de, İstanbul'da soylu bir ailenin kızıyla evlenmiş bir yüzbaşıydı. Ama bir yıl evlilikten sonra ülkesine geri döndüğünde karısını bırakmıştı [...] Çalgının dince haram olduğunu söyleyen bu kişi, karısını yeni doğan çocuğu ile birlikte İstanbul'da aç ve yoksul bırakmayı içine sindirebiliyordu.”*⁴²⁹

Arapların din anlayışı üzerine eleştiriler Kafkas Cephesi'nde savaşırken Ruslara esir düşen Faik Tonguç'un anlatısında da yer alır. Tonguç'a göre Türkler Araplar'dan dinlerine daha bağlı oldukları gibi daha da fedakardır. İslam'ı dünyaya yayan da Türklerdir.⁴³⁰

Esarete Türkler ve Araplar arasındaki gerilim yalnız din anlayışıyla sınırlı kalmamıştır. Askerler zaman zaman biraraya gelip savaşta geçen günleri hakkında konuşmakta ve böyle anlarda tartışmalar zaman zaman fiziksel kavgaya dönüşmektedir. Bu örneklerden birinde, bir Arap miralayın savaş sırasında düşmana yolu bilerek açtığını ve bunu “ırkının intikamını almak” için yaptığını itiraf etmesi

⁴²⁸ Tokad, **a.g.e.**, s.138-156.

⁴²⁹ Ölçen, **a.g.e.**, s.108.

⁴³⁰ Tonguç, **a.g.e.**, s.210.

üzerine dayanamayan Mülazım Ahmet Arap miralayın üzerine çullanmış ve Araplar ile Türkler arasında arbede yaşanmıştır. Mülazım Ahmet yaşananları anlatırken bu olay üzerinden bir genelleme yapmaktan kaçınmak ister gibi savaş boyunca cesaretle savaşmış Arapların olduğunu da belirtir.⁴³¹

Tartışmaların ötesinde Araplar ve Türkler arasında yaşanan gerilimlerin zaman zaman nasıl kopuşa neden olduğu Emin Çöl'ün anlatılarında görülmektedir. Emin Çöl daha önceden iyi geçindiği Arap arkadaşı Tahsin ile günden güne arasının bozulduğunu söylerken bu duruma neden olarak Tahsin'in kamptaki diğer Araplarla sohbet etmesini göstermektedir. Emin Çöl'e göre Tahsin gibiler Şerif Hüseyin'in ordusuna katılarak tutsaklıktan kurtulmak istemişlerdir. Araları günden güne bozulan iki arkadaş bir gün karşılıklı olarak köprüleri atar:

*“-Zalim Türklerin yüzyıllarca baskısı altında inledik. Ama şimdi kurtulduk.
-Siz mi bizden kurtuldunuz, yoksa biz mi sizden?”⁴³²*

Buraya kadar incelendiği üzere otobiyografik metinler, savaş deneyimleri içinde Türk kimliğinin inşasında kurgulanan Ermeni, Arap vb. ötekilerle olan ilişkilerine dair önemli anekdotlar ve tecrübeler içermektedir. Bu anekdotlar bağlamında birer öteki olarak Arap ve Ermeni streotipleri yaratılmış olsa da zaman zaman yaşanan deneyimler bu streotiplerin dışında kalmıştır.

4.3. Gayrimüslim Askerlerin Otobiyografik Metinleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda zorunlu askerlik sistemi ilk kez 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Humayun'unda öngörülmüş olsa da bu tarihlerde gayrimüslimlerin askere alınması fikri kadın askerler fikri kadar yabancı görülmüştür. Ancak Islahat Fermanı'nda vurgulanan Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında eşitlik, ayrımcı celp uygulamasının sona ermesini ve gayrimüslimlerin de kura çekimine katılmalarını gerektirmiştir. Bununla birlikte İmparatorluk hem Müslümanların ve gayrimüslimlerin birlikte askerlik yapmak konusunda hevesiz oluşu hem de gayrimüslimlerden askerlik yapmaları yerine alınan muafiyet vergisine ihtiyaç duyulması nedeniyle

---

⁴³¹ Göze, **a.g.e.**, s.77-78.

⁴³² Çöl, **a.g.e.**, s.114.

gayrimüslimleri 1909 yılına kadar zorunlu askerlik sisteminin dışında tutmuştur. Nitekim 1844 ve 1871 tarihli düzenlemelerde askerlik hizmetinin sadece Müslümanlardan talep edildiği açıkça belirtilmiştir. Bununla birlikte bu tarihe kadar ordu içinde Hristiyan subaylar bulunmuş, Ermeni ve Rum asıllı teğmen ve yüzbaşı rütbesindeki subaylar sıhhiye sınıfında yer almıştır.⁴³³

7 Ağustos 1909 tarihinde kabul edilen bir kanunla askerlikle ilgili muafiyetler kaldırılmış, Hristiyan ve Yahudi Osmanlı vatandaşlarının da askerlik yapmasına karar verilmiştir. Kanuna göre 1325 (1909/1910) yılında 21 ve 26 yaş aralığındaki mükelleflerin tamamı askerlik işlemine tabi tutulmuştur.⁴³⁴ Öte yandan, 1909 düzenlemeleri ile kapsamlı bir askerlik sistemi oluşturulmak istense de pratikte kronikleşmiş sorunların üzerinden gelinememiş ve askere alma sisteminde bir standart yakalanamamıştır. Uygulamada bir standartın oluşturulamamasının birtakım sebepleri vardır. Her şeyden önce sistem kağıt üzerinde kapsayıcı olsa da pratikte Hicaz, Yemen ve Trablusgarp gibi imparatorluğun uzak eyaletlerinde işletilememiştir. İkinci olarak İmparatorluğun mali ihtiyaçları nedeniyle bedel-i nakdi uygulaması tam olarak yürürlükten kaldırılamamış, bu durum uygulamada ikiliklere neden olmuştur. Son olarak düzenlemeler Osmanlı eşitliği temelinde yapılmış olsa da muafiyeti kaldırılan gayrimüslimler ve Müslümanlar düzenlemeleri coşkuyla karşılamamış, tam tersine yükümlülükten kurtulmak için çeşitli direniş biçimleri geliştirmiştir. Gayrimüslimler için yabancı ülke pasaportu almak, Araplar, Lazlar ve Kürtler arasında zorlu askerliğe karşı çıkan isyanlar bu direniş biçimlerini oluşturmuştur. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki zorunlu askerliğe karşı direnmek çoğunlukla kişilerin toplumda ait olduğu sınıfla doğrudan ilişkili olmuştur. Özellikle gayrimüslimler içinde askerlikten kurtulma yollarına sahip olmak için bedel ödeyecek ekonomik gücü olmayanlar celbe icabet etmek durumunda kalmıştır.⁴³⁵ Balkan Savaşı'nda alınan yenilginin ardından başlayan askeri reformun parçalarından biri olan 1914'teki askerlik kanunu da

---

⁴³³ Erik Jan Zürcher, **Savaş, Devrim, Uluslaşma:Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi 1908-1928**, Çev. Ergün Aydınoglu, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s.155-169.

⁴³⁴ Ufuk Gülsoy "Osmanlı Gayri Müslimlerinin Askeralma Kanunu'na Tepkileri ve Ege Adaları", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, No:3 TİSAV, 2000, s.93-95.

⁴³⁵ Beşikçi, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği**, s.108-111.

muafiyetleri sınırlamayı sürdürerek, insangücünden daha rasyonel bir şekilde yararlanmayı amaçlamıştır.⁴³⁶

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusundaki demografik çeşitliliği otobiyografik metinlerde de takip etmek mümkündür. Örneğin Vasfi Şensözen anılarında, bölükte Rum, Ermeni ve Yahudi gençlerin de bulunduğunu ve kendileri ile aynı cephelere giderek, aynı şartlar altında savaşa katıldıklarını ifade etmektedir.⁴³⁷ Çanakkale'de Binbaşı olarak görev yapan Ahmet Diriker'in anılarında da gayrimüslim askerlerin varlığı ifade edilmekte ve bunlar içinde zanaat sahibi olanlardan çeşme yapımında faydalanıldığı ifade edilmektedir.⁴³⁸ Keza Avedis Cebeciyan günlüğünün birçok sayfasında savaşın başından itibaren ordu içinde kendisi gibi birçok Ermeni doktorun bulunduğu dile getirmektedir.⁴³⁹ Anlatılarda bu ifadeler Birinci Dünya Savaşı'nda gayrimüslim askerlerin sadece amele taburlarında istihdam edilmediğini, muharip birliklerde de görev aldıklarını ortaya koymaktadır.

Osmanlı ordusundaki gayrimüslim askerlerin varlığı yalnız Müslüman askerlerin savaş deneyimlerinde değil, kendi otobiyografik anlatılarıyla da gün yüzüne çıkmaktadır. Gayrimüslim askerlerin anlatıları son yıllarda bu tip metinlerin yayımlanmasındaki artıştan payına düşeni almış, dikkate değer sayıda Birinci Dünya Savaşı'nı deneyimlemiş gayrimüslim askere ait anı ve günlük yayımlanmıştır. Kayseri doğumlu bir Osmanlı Rum'u olan Sokrat İncesu'nun hatıraları, Çanakkale ve Doğu cephelerinde görev almış Avedis Cebeciyan'ın günlüğü, Kalusd Sürmenyan'ın anıları, savaş boyunca doktor olarak cephelerde bulunmuş Garabet Haçeryan'ın anıları yayımlanan otobiyografik metinlerden bazılarıdır. Öyle ki Ayhan Aktar tarafından yayımlanan Sarkis Torosyan'ın hatıraları Türk tarihçiliğinde yaşanan önemli tartışmalardan birini doğurmuştur.⁴⁴⁰

---

⁴³⁶ Mehmet Beşikçi, Balkan Harbi'nde Osmanlı Seferberliği ve Redif Teşkilâtının İflâsı", **Türkiye Günlüğü**, No.110, 2012, s.27-43.

⁴³⁷ Şensözen, **a.g.e.**, s.42.

⁴³⁸ Ahmet Nuri Diriker, **Cephelerde Bir Ömür: Tuğgeneral Ahmet Nuri Diriker'in Anıları**, haz. Ahmet Diriker, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s.56.

⁴³⁹ Cebeciyan, **a.g.e.**, s.85.

⁴⁴⁰ Sarkis Torosyan, **Çanakkale'den Filistin Cephesi'ne**, haz. Ayhan Aktar, Çev. Gizem Şakar, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012. Yusuf Hakan Erdem, **Gerçek ile Kurmaca Arasında: Torosyan'ın**

Okuma yazma bilen gayrimüslim askerler savaş boyunca tuttıkları günlük ve notlar gayrimüslim askerlerin hem seferberliğe katılımının görmezden gelinmesine hem de hepsinin firar ettiğine dair yapılan genellemelere cevap niteliği taşımaktadır. Gayrimüslim askerler tıpkı Müslüman askerler gibi cephelerdeki ve cephe gerisindeki gündelik yaşamın güçlüklerini, bu güçlüklerle mücadele etme biçimlerini, içinde bulundukları ruh halini ve gayrimüslim olmalarından dolayı yaşadıkları ek deneyimleri kaydetmiştir. Bu bölümde yalnız gayrimüslim olmalarından dolayı yaşadıkları deneyimler inceleme konusu olacaktır.

Gayrimüslimlere ait yayımlanmış otobiyografik metinlerden biri Karamanlı Rum er Anastas'ın günlüğüdür. Anastas savaşın başından sonuna kadar ordu içinde kalmış, Çanakkale ve Kafkas cephelerinde bulunmuştur. Bu anlamda gayrimüslimlerin tamamının firar ettiği yönündeki genellemeyi yanlışlar niteliktedir. Nitekim günlüğünün başka sayfalarında da bu genellemeyi yanlışlayan bilgiler mevcuttur.

Karamanlı Anastas'ın günlüğü, Hristiyan askerlerin yalnız amele taburlarında istihdam edilmediğini kanıtlamaktadır. Yer aldığı muharip birlikte kendisi gibi birçok Rum veya Hristiyan askerin yer aldığı anlaşılmaktadır. Hatta 14 Mart 1918'te düştüğü nottan anlaşılmaktadır ki böylesine geç bir tarihte dahi muharip birlikler içinde Ermeni askerler bulunmaktadır:

“Ermenilerin (aramızdaki Ermeni askerlerinin) sıkı tarassud altında bulundurulması için emir verildi.”⁴⁴¹

Anastas'ın günlüğünde birlikteki Rum ve diğer Hristiyan askerler için birlikte eğlenmek ve sohbet etmek özellikle tercih edilen bir olgu olarak görülmektedir. Anastas ve diğer Hristiyan askerler sık sık bir araya gelip eğlenmektedir. Birlikte

---

Acayip Hikayesi, İstanbul, Doğan Kitap, 2012. (der) Bülent Somay, **Tarih, Otobiyografi ve Hakikat Yüzbaşı Torosyan Tartışması ve Türkiye’de Tarihyazımı**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015. Edhem Eldem, “Torosyan Belgeleri ve Sonrası”, **Toplumsal Tarih**, No:230, 2013., Edhem Eldem, “Torosyan Tartışmasını Bitiren Bir Derleme: Tarih, Otobiyografi ve Hakikat”, **Toplumsal Tarih**, No:261, 2015.

⁴⁴¹ Achladi, **a.g.e.**, s.81.

eğlenmenin Hristiyan askerler için verdiği mutluluğu Anastas şu şekilde ifade etmektedir:

*“Askerliğin en bahtiyar günleri bitlis gibi harap bir memlekette 17-18 arkadaş bahusus (özellikle) ekserisi Rum, askerlikte bir araya gelip de eğlenmek en büyük bahtiyarlık.”*⁴⁴²

Anastas’ın günlüğü Anastas nezdinde gayrimüslimlere yönelik ayrımcı muamelelere dair örnekler de içermektedir. Örneğin Paskalya Bayramı için kendilerine müsaade edilmiş olmasına rağmen bütün Hristiyan ve Ermenilerin çalıştırılmasından şikayet ettiği görülmektedir.⁴⁴³ Günlüğünün başka bir sayfasında ise dininden dolayı üslerinden kötü sözler duyduğunu kaydederek, bu tip durumların gayrimüslim askerlerin savaş deneyimlerin bir parçası olduğunu ortaya koymaktadır:

*“Ali ağa diniyet meselesini karıştırarak kulakları tıkayacak (işitmek için) derecede insanın hissiyatına dokunacak lakırdılar söyledi. Ah ne çare, askerlik dilin tutuk, her tarafın bağlı!”*⁴⁴⁴

Birinci Dünya Savaşı deneyimlerini okuyabildiğimiz bir diğer gayrimüslim Osmanlı askeri Ermeni asıllı Kalusd Sürmenyan’dır. Sürmenyan’ın anlatısını diğer anlatılardan özel kılan özellik Sürmenyan’ın muvazzaf bir subay olmasıdır. Erzincanlı Sürmenyan, Erzincan’da askeri rüşdiye ve idadi mekteplerini bitirdikten sonra 1912 yılında Harbiye mektebini bitirmiştir. Sürmenyan anılarında askerlik mesleğini tercih etmesinin sebebini şöyle açıklamaktadır:

*“Ermeniler asker olacaklarına göre, biz de asker olup ordudaki Ermeni askerlerin haklarını koruyalım diye düşünerek, aynı zamanda askerliğin sunduğu fırsatlardan da etkilenip 1908 sonbaharında bir grup Ermeni, sonrasında asker olmak için Askeri Rüştiye’ye başvurduk.”*⁴⁴⁵

---

⁴⁴² a.e., s.63.

⁴⁴³ a.e., s. 40.

⁴⁴⁴ a.e., s. 97.

⁴⁴⁵ Sürmenyan, a.g.e., s.42.

Sürmenyan'ın ifadesinden ordunun hem milletin haklarını korumak hem de daha iyi bir sosyal statüye sahip olmak için gayrimüslimler tarafından tercih edildiği anlaşılmaktadır. Gerçekten de Sürmenyan'ın anıları Harbiye'den mezun olmuş gayrimüslimlerin kendisine birtakım avantajlar sağladığını göstermektedir. Özellikle Ermeni subaylar 1915 ve sonrasında ordunun dayanışma ruhundan belli ölçüde yararlanmış görünmektedir. Kalusd Efendi anılarında anlattığı üzere zor durumda kaldığı hemen her dönemde bir ordu mensubunun iyiliğini görmektedir. Nitekim 1915'te kendisine el uzatılamamasını askeriye'nin kendisine güçlü bir şekilde sahip çıkmış olmasına bağlamaktadır.

Sürmenyan'ın anıları özellikle tehcirin acılarını gün gün içermesi nedeniyle önemli bir metindir. İkinci bölümde bahsedildiği üzere Sürmenyan anılarının büyük bir kısmında cephe gerisinde Ermeni halkının yaşadıklarını ve gördükleri karşısında duyduğu yoğun duyguları anlatmaktadır. Bu dönemde Erzincan'daki ailesinin de şehirden çıkarılması üzerine yine bir başka muvazzaf subayın, Menzil Müfettişi Fuat Ziya Bey'in desteği ile Erzincan'da bulunan 8. Deve Kervanının komuta memuriyetine atanmıştır.⁴⁴⁶

Sürmenyan ilerleyen dönemde tutuklandığında yine ordu içinden destek görmüş, askeri kumandanlığa yazdığı mektup sonucunda derhal askeri hapishaneye nakledilmiştir. Divan-ı Harp'te yargılanırken de askerlerden oluşan azaların kendisini sevdiğini ve kendisini korumak için hapis cezası verdiklerini, çünkü o sıralarda kendileri için en güvenilir yerin hapishane olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴⁷

Sürmenyan anılarında hem kendisinin hem de Ermeni halkının yaşadıklarından dolayı sivil yöneticileri ve çeteleri sorumlu tutmakta, ordu içinde zaman zaman sorunlar yaşasa da tepkisini orduya değil kişilere yöneltmektedir. Sürmenyan'ın anılarını çeviren Yaşar Tolga Cora'ya göre bu durumun temel sebebi Harbiye mezunu

---

⁴⁴⁶ a.e., s.58-61.

⁴⁴⁷ a.e., s.88-90.

olan Sürmenyan ile ordu mensupları arasında Harbiyeli olmaktan ve silah arkadaşlığından doğan bir asabiyye ruhudur.⁴⁴⁸

Birinci Dünya Savaşı'nda yaşadığı deneyimleri aktaran bir diğer Ermeni subay Avedis Cebeciyan'dır. Cebeciyan savaşın başından mütarekenin imzalanmasına kadar orduda doktor olarak görevli bulunmuş, Çanakkale ve Doğu cephelerinde yer almıştır. Avedis Cebeciyan'ın anlatısının Kalusd Sürmenyan'ın anlatısından en önemli farkı günlük formatında tutulmuş olmasıdır. Bu anlamda Cebeciyan gördüğü, duyduğu ve yaşadığı olayları sıcağı sıcağına kaydetmiştir.

Sürmenyan ve Cebeciyan'ın anlatıları arasındaki tür farkı anlatıların içeriğine bakıldığında hissedilmektedir. Onun anlatılarında Kalusd Sürmenyan'ın hatıralarında olduğu gibi tehcir nedeniyle suçlanan yöneticiler ya da tehcirin acımasız boyutları yer almamaktadır. Aile üyelerinin Antep'ten Halep'e ve Hama'ya tehcir edilmesini öğrendiğinde dahi günlüğüne duygularını yansıtmaktan kaçınmış sadece tekrar Antep'e sevkleri için menzil müfettişliğine arzuhal yazdığını not düşmekle yetinmiştir.⁴⁴⁹ 1916 yılının mart ayında İstanbul'a izin için geldiğinde dostlarından öğrendiği haberleri "esefle" karşılarsa dahi gelecekte umutlu olduğunu dile getirmektedir:

"Bugün bir hafta izin ile İstanbul'a geldim, dostlar ile görüştim. Esefle birçok haber işittim. Doktor Shepard, Doktor Samuel ve Nazar eniştemin vefatını işittim ve sair bi-hisab (hesapsız, çok sayıda) hikayeler. Lakin bu mükedder (üzgün) günlerin geçip, mesrur (sevinçli) günler geleceğine eminim."

Avedis Cebeciyan her ne kadar geleceğe umutla baksa da yaşanan acıların farkında olduğunu daha sonra günlüğünde hissettirmektedir. Örneğin Osmaniye, Maraş ve Malatya civarına açılacak bir hastane için görevlendirildiğinde Halep'e geçerek

---

⁴⁴⁸ a.e., s.23.

⁴⁴⁹ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde Avedis Cebeciyan gibi birçok Ermeni askerin veya ailelerinin memleketlerine geri dönmeleri için yazdığı arzuhal bulunmaktadır. Bkz. COA, **DH.EUM.2.Şb.**, 28-49, H-05-12-1334., COA, **DH.EUM.2.Şb.**, 13-18, H-19-12-1333.

ailesini görme ihtimali onu heyecanlandırırsa da o bölgede yaşanan acılara tanık olma ihtimali de bir o kadar üzmekte ve gitmek istememektedir.

Cebeciyan'ın günlüğü ordu içindeki Ermenilere yönelik muamelelere ilişkin net bir bilgi içermemektedir. 5-8 Ağustos 1915 tarihinde günlüğüne ayrıntı vermese de kumandanı ile arasında bir mesele geçtiğini ancak düzeldiğini yazmaktadır. Bununla birlikte ordu mensubu olarak gittiği bölgelerde Ermeni olduğu için sorunlar yaşadığını günlüğe kaydetmiştir. 1916 yılında Perveri'de iken rahat olduğunu söylemekle birlikte Ermeni olmasından dolayı “nahış” şeylerin yaşandığını ifade etmektedir. Bir başka gün ise ordu içindeki Ermeni subayların dahi can güvenliğini sağlamanın kolay olmadığı şu kaydından anlaşılmaktadır:

“Burada Ermeni olduğum için epeyi müşkülâtım oluyor. Ehali çok vahşı, geceleri beni süngü ile bekliyorlar.”⁴⁵⁰

Otobiyografik metinler savaşa dair genellemeleri yanıışlayan verilere sahip olabilmektedir. Cebeciyan'ın günlüğü de gayrimüslim askerlerin savaşmaya istekli olmadıkları ve firar ettikleri yönündeki genellemeleri yanıışlamaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere Cebeciyan savaşın başından mütareke dönemine kadar askerlik hizmetine bağlı kalmıştır. Bu süre zarfında tehcir nedeniyle ailesinin birçok üyesinin öldüğünü öğrense bile bir Osmanlı vatandaşı olarak hizmet etmek istediği günlüğündeki birçok kayıttan anlaşılmaktadır. Örneğin 9 Mayıs 1915'te Çanakkale Hastanesi sertabibine boş oturmaktan rahatsız olduğunu belirtip yaralılara yardım etmek için hastaneye gelmek istediğine dair mektup yazmış, mektubun sonuna amacının rütbe yada rahatlık olmadığını eklemiştir. Eylül 1915'te ise ağır bir bombardımanın ardından çıkan yangında askerleri şu sözlerle cesaretlendiren yine kendisidir: *“Haydeyin aslanlarım, vatana hizmet edecek gün bugündür, haydeyin yangına!”⁴⁵¹*

---

⁴⁵⁰ Cebeciyan, **a.g.e.**, s.102,119, 125,130.

⁴⁵¹ **a.e.**, s.76,89.

Başta ailesi olmak üzere Ermeni halkının yaşadığı acılara rağmen Kalusd Sürmenyan'ın anılarında hissedilen imparatorluktan kopuş Cebeciyan'ın günlüğünde görülmemektedir. Mütarekenin imzalandığını günlüğüne not ederken “bize gayet ağır 16 şartlar imzalatıldılar” diyerek kendisini hala imparatorluğun bir parçası olarak gördüğün anlaşılmaktadır.⁴⁵²

Gayrimüslim askerlerin otobiyografik metinleri gayrimüslim askerlere yönelik genellemelerin aksini ortaya koyduğu gibi aslında her askerın tecrübesinin farklı yansımaları olduğunu göstermektedir. Bu tecrübeler tıpkı Müslüman Osmanlılarda olduğu gibi kimi zaman imparatorluktan zihinsel olarak kopuşa neden olmuş kimi zamansa imparatorluğun bir parçası olarak askerlerin son ana kadar mücadelelerini kapsamıştır. Dolayısıyla gayrimüslim askerlerin savaş tecrübelerini tanımlarken genellemelerden kaçınmak en doğrusu olacaktır.

---

⁴⁵² a.e., s.154.

BEŞİNCİ BÖLÜM

OTOBİYOGRAFİK METİNLERDE ÖRTÜK SAVAŞ KARŞITLIĞI

*“Lanet sana! Ey ‘harb-i mukaddes’
Sensin bütün ekvanı eden böyle mülevves
Lanet sana, lanet sana ey haile-i harb,
İnsanlığa bir darbesin, ey gaile-i harb!”*

Tevfik Fikret-Harb-i Mukaddes

5.1. “1914 Ruhı” ve Avrupa’da Savaş Karşıtlığı

Daha önce de bahsedildiği üzere Birinci Dünya Savaşı’nı diğer savaşlardan ayıran genel karakteristik özellik önceki bütün savaşlardan daha yoğun düzeyde topyekun olmasıdır. Bu niteliğe uygun olarak savaşa katılan devletler özgül koşullarına göre kaynaklarını savaşa kanalize etmişlerdir. Fransız Devrimi ile birlikte ortaya çıkan “yurttaş ordusu” kavramına ve zorunlu askerlik sistemine bağlı olarak savaş boyunca en çok ihtiyaç duyulan kaynak, orduları oluşturan insangücü olmuştur. Bu bağlamda devletlerin seferberlik planlarının en çok yoğunlaştığı alan da insangücüdür. Giriş bölümünde ifade edildiği üzere savaş boyunca “on beş ila kırk beş yaşındaki erkek nüfusun çok büyük bir oranı asker olmuştur: Bu oran Fransa ve Almanya’da yaklaşık yüzde 80, Avusturya-Macaristan’da yüzde 75, Britanya, Sırbistan ve Osmanlı İmparatorluğu’da yüzde 50 ila 60 ve Rusya’da yüzde 40’tır. Bununla birlikte topyekun savaş ve zorunlu askerlik sistemi ile birlikte insanların savaşa tepkisiz bir şekilde katıldıklarını varsaymak tarihi insanlardan soyutlayan indirgemeci bir bakış açısına neden olacaktır. Bu durumda böylesine büyük bir savaşa insanların tepkisi ne olmuştur sorusu gündeme gelmektedir.

1914’te Avrupa kamuoyunun Birinci Dünya Savaşı’na yönelik tepkisi üzerine farklı görüşler öne sürülmektedir. Eric Hobsbawm 1914 yılında Avrupa milletlerinin hükümetlerini şaşırtacak düzeyde bir coşkuyla savaşa katıldığını ifade etmektedir. Savaş karşıtı siyasetin en güçlü olduğu Britanya’da bir buçuk yılda 1.750.000 kişi gönüllü olarak cepheye gitmiştir. Benzer şekilde Fransız yetkililer 1914’te yüzde 5-13 arasında firari beklerken, firarilerin oranı yalnız %1,5’ta kalmıştır. Bir milyon kişinin

fırarı beklenen Rusya’da bile birkaç bin kişi dışında seferberliğe tam olarak uyulmuştur. Hobsbawm Avrupa toplumunu saran bu coşkuyu özellikle orta sınıfa bağlamakta, savaşın orta sınıfça “on dokunzcu yüzyılın sıkıcı tedriciliğine” son veren bir kurtuluş ve rahatlama olarak algılandığını ifade etmektedir.⁴⁵³ Benzer şekilde İngiliz tarihçi Michael Howard savaşa giren ülkelerde küçük gruplar dışında savaşa yönelik çağrının meşruiyetinin sorgulanmadığını belirtmektedir. 1914’te söz konusu savaş çağrısının bütün Avrupa’da vatansever duygularla ile karşılandığını ve büyük bir coşkuya dönüştüğünü, Britanya’da “Kral ve Vatan” benzeri sözlerin savaşa katılmakla yükümlü erkekler için yeterli olduğunu vurgulamaktadır. Öyle ki “1914 ruhu” olarak tanımlanabilecek coşku Avrupa’nın seçkinleri arasında dahi karşılık bulmuştur. Viyana’nın entelektüelleri içinde askerlik için yaşı uygun olanlar askere yazılmış, askerlik yaşını geçmiş Freud ise “libidosunu monarşinin hizmetine vakfetmiştir”.⁴⁵⁴ Benzer şekilde İngiliz şair Rupert Brook, Ağustos 1914’te savaşın patlak vermesi karşısında şu ünlü satırları kaleme almış ve askere yazılmıştı:

*“Şimdi, Tanrı’ya şükürler olsun ki
Uydurmuş bizi kendi saatine,
Gençken yakalmış bizi ve uykulardan uyandırmış,
Elimiz titremeden, keskin göz ve bilenmiş gücümüzle
Yüzücüler duru suya nasıl dalarsa öyle arındırmış,
Köhnemiş, soğuk ve bezgin bir dünyadan memnun,
Geride bırakıyoruz hasta yürekleri şerefın işlemediği,
Yarım adamları, onların şarkılarını, kirli ve bungun,
Ve aşkın o küçük beyhudeliğini!”⁴⁵⁵*

Savaş daha önce Hobsbawm’ın da bahsettiği üzere Brooke gibi Avrupalılara “köhnemiş, soğuk ve bezgin” olarak tanımladığı 19.yüzyılın sıkıcı tedriciliğinden kurtulma imkanı veriyordu. Tarihçi Michael Howard’a göre yalnız Fransa, Avrupa’yı

⁴⁵³ Eric Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, Çev. Vedat Aslan, Ankara, Dost Kitabevi, 1999, s.352.

⁴⁵⁴ Michael Howard, “I. Dünya Savaşı’nı Yeniden Değerlendirmek”, **I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl**, Ed. Jay Winter, Geoffrey Parker, Mary R. Habeck, 2.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s.19-23.

⁴⁵⁵ Leonard V Smith, “Cephede Anlatı ve Kimlik: Teori ve Bitli Piyade”, **I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl**, Ed. Jay Winter, Geoffrey Parker, Mary R. Habeck, 2.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s.123.

saran savaş coşkusu içinde bir istisnadır. Askere yazılma çağrıları özellikle Fransa'nın kırsalında kırk yıl önceki savaşın ve işgalin hatıraları nedeniyle coşkuyla değil, metanetli bir tavır ile karşılık bulmuştur.⁴⁵⁶

Öte yandan yukarıda özetlenen görüşlerin aksine, 1914 yılında genel bir coşkunun hakim olduğu yönündeki genellemeyi eleştiren tarihçiler de bulunmaktadır. Örneğin İrlandalı tarihçi John Horne 1914'te özellikle işçilerin militarist duygulara kapıldığı yönündeki düşüncenin tartışmalı olduğunu vurgulamaktadır. Başta Fransa ve Almanya olmak üzere Avrupa'da işçiler arasında ağır basan duygunun coşkudan ziyade rıza olduğunu, savaşı coşkuyla karşılayanlar olmakla birlikte Avrupa kamuoyunu temsil edecek nitelikte bir çoğunluğa sahip olmadığını belirtmektedir.⁴⁵⁷ Niall Ferguson ise Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde militarizmin Avrupa siyasetinde baskın güç olmadığını ve siyasi bir gerileme içinde olduğunu vurgulamaktadır. Ferguson militarizmin siyasi bir gerileme içinde olduğunu bu dönemde yapılan seçimlerde savaş karşıtı sosyalist partilerin yükselişte olmasına dayandırmaktadır.⁴⁵⁸

Ferguson, militarizmin siyasi bir gerileme içinde olduğunu sosyalist partilerin oy oranlarına dayandırmış olsa da Birinci Dünya Savaşı'nın arefesinde sosyalistlerin savaşa yönelik pozisyonu Ferguson'un betimlediği kadar net görünmemektedir. Avrupa'da sosyalist hareket 20. yüzyılın başından beri emperyalist bir savaşa karşı genel grev tehdidinde bulunsa da savaşın arefesinde konumunu kaybetmiştir. Ferguson'un ifadesi ile Avrupa'nın en anti militarist sosyalist hareketinin bulunduğu Almanya'da yaşananlar bunun kanıtıdır.

---

⁴⁵⁶ Howard, **a.g.e.**, s.19.

⁴⁵⁷ John Horne, "Birinci Dünya Savaşı'nda İşçiler ve İşçi Hareketleri", ", **I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl**, Ed. Jay Winter, Geoffrey Parker, Mary R. Habeck, 2.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s.172-173.

⁴⁵⁸ Naill Ferguson, **The Pity of War**, Londra, Penguin Press, 1998, s.28-29.

Bu dönemde Almanya'nın en büyük sosyalist partisi SPD, 4 Ağustos'ta Alman hükümetinin ihtiyacı olan kredilere mecliste onaylarken, Almanya'nın savaşa girişini destekler niteliktedir:

“Yapmaya söz verdiğimiz şeyi yapıyoruz, tehlike zamanında anavatanı terk etmiyoruz. Bu bağlamda, her ulusun bağımsızlığını ve kendini savunma hakkını daima kabul eden Enternasyonal ile tam bir uyum içindeyiz...Savaşın zorlu deneyiminin milyonlarca insanı uyandıracağına ve onlara sosyalizm ve barış ideallerine kazandıracağına inanıyoruz. Bu ilkeler doğrultusunda gerekli kredileri oylayacağız.”⁴⁵⁹

Partinin sol kanadından olan Konrad Haenisch'in sözleri ise sosyalistlerin iç dünyalarında yaşadıkları çatışmayı özetler niteliktedir:

“Dünyadaki hiçbir şey için o içsel mücadele günlerinde tekrar yaşamak istemezdim! Bir yandan kendini ulusal gelgitin güçlü akımına atmanın yakıcı aruzusu, öte yandan birinin kalbine derinlemesine bakıldığında görülen ruhunun ele geçirilmesini izleyen berbat manevi korku. Bu korku: kendinize ve amacınıza ihanet etmeyecek misiniz? Kalbinin hissettiği gibi hissedemiyor musun? Aniden, gün ve saati asla unutmayacağım, korkunç gerginlik giderildi. Tüm ilkelere ve ruhsuz teorilere rağmen, hemen hemen çeyrek yüzyılda ilk kez tam bir yürek, temiz bir vicdan ve ihanet duygusu olmadan: Deutschland, Deutschland uber alles.”⁴⁶⁰

Benzer durum Britanya sosyalistleri içinde geçerli durmaktadır. Ağustos 1914'te İngiliz İşçi Partisi'nin liderliğine savaş yanlısı Arthur Henderson gelmiş, bu tarihten itibaren Bağımsız İşçi Partisi'nin (ILP) cılız sesi dışında Britanya sosyalist hareketinde savaş karşıtlığı büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.⁴⁶¹ John Horne, başta SPD olmak üzere Avrupa'daki sosyalist örgütlerin ülkelerinin savaşa girmesi konusunda ulusal hükümetleri ile büyük ölçüde uzlaşmasını yorumlarken bu durumu “1914 ruhu”ndan ziyade savaştan önce yaşanan “ulusallaşma” sürecine bağlamaktadır. Ona göre Birinci Enternasyonal'in tersine ulusal partiler federasyonu olarak kurulan

⁴⁵⁹ Megan Trudell, “Prelude to Revolution: Class Consciousness and The First World War”, **International Socialism**, No:76, 1997, (Çevrimiçi), <https://www.marxists.org/history/etol/newspape/isj2/1997/isj2-076/trudell.htm>, 11.05.2020.

⁴⁶⁰ Carl Emil Schorske, **German Social Democracy 1905-1917**, Cambridge, Harvard University Press, 1983, s.290.

⁴⁶¹“Britain and War”, **The National Archives**, (Çevrimiçi), http://www.nationalarchives.gov.uk/pathways/firstworldwar/britain/anti_war.htm, 09.07.2020.

İkinci Enternasyonal'in yapısı dahi ulusal bağlılık ile enternasyonalizm arasındaki çelişkiyi içinde barındırıyordu.⁴⁶²

Birinci Dünya Savaşı'nın başında Avrupa milletlerinin savaşa yönelik tavrı tartışmalı olsa da savaşın sonunda geniş kitlelere dayanan savaş karşıtı hareketin ortaya çıktığı bir gerçektir. 1914'te savaşa gönüllü olarak katılan insanların büyük çoğunluğu savaştan savaş karşıtı olarak çıkmıştır.⁴⁶³ Öyleyse geniş kitlelerde değişime neden olan sebepler nelerdir? Bu sorunun cevabı insanların gerçekleşmeyen beklentilerinde ve tarihteki ilk büyük topyekun savaşın toplumun hemen her alanında yarattığı yıkımda gizlidir.

Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde Avrupa'da yaygın kanı, olası bir savaşın kısa süreceği çünkü kültürel gelişmelerin savaşların süresini kısalttığı yönündedir. Bu bağlamda 1914 yılında savaş, kısa süreli heyecan verici bir gelişme olarak yorumlanmaktadır. Ancak devamında yaşanan gelişmeler kısa süreli bir savaş beklentisinin boşa çıkmasına neden olmuştur. Savaşın taraflarının Birinci Dünya Savaşı'nı bir "sıfır toplam oyunu" olarak görmesi ve topyekun kazanmayı hedeflemesi⁴⁶⁴ savaşın dört yıl gibi uzun bir süreye yayılmasına neden olmuştur. Buna bağlı olarak insanlar, 1914'teki coşku ve heyecanlarını zaman içerisinde kaybetmişler, ne için savaştıklarını sorgulamışlardır.

Savaşın kısa süreceği yönündeki beklenti yalnız toplumda değil devletlerin karar alıcıları üzerinde de hakim görüştür. Bu bağlamda seferberlik planları kısa süreli bir savaş düşünülerek hazırlanmıştır. Ancak bu yöndeki beklentilerin boşa çıkması hazırlıkların yetersiz kalmasına ve başta beşeri olmak üzere tüm kaynakların savaşa kanalize edildiği bir topyekun savaşta cephe gerisi ile cephe arasındaki çizginin silikleşmesine, daha önceki bölümlerde de ifade edildiği üzere cephe gerisindeki sivililerin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik koşulların günden güne ağırlaşmasına neden olmuştur.

---

⁴⁶² Horne, **a.g.e.**, s.174.

⁴⁶³ Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırıliklar Çağı**, s.39.

⁴⁶⁴ **a.e.**, s.43.

Cephedeki insanları ne için savaştıklarını sorgulamaya iten bir diğer sebep kuşkusuz savaşın daha önce görülmemiş düzeydeki vahşi yüzüdür. O döneme kadar tanık olunan silahlar arasında tahrip gücü en yüksek silahlar Birinci Dünya Savaşı'nda kullanılmıştır. Bu durum savaşı Hobsbawm'ın ifadesi ile “savaş tarihinde daha önce belki de asla görülmemiş ölçüde bir katliam makinesi” haline getirmiştir. Kum torbalarının arkasında fareler ve bitlerle geçen günler, bazen haftalarca kesintisiz bir şekilde süren topçu ateşleri, önüne geçen herkesi biçen makineli tüfekler, hava araçları ve zehirli gazlar cephedeki insanlarda büyük bir travmaya yol açmıştır.⁴⁶⁵ Savaşın ortalarından itibaren savaşın beklenenden çok daha uzun süreeğinin anlaşılması, cephe gerisinde ağırlaşan koşullar ve cephelerde savaşın korkunç yüzü insanlarda savaş karşıtı bir öfkeye neden olmuştur.

İnsanlarda oluşan öfkenin politik olarak yönlendirilmesiyle savaş boyunca hem cephe gerisinde hem de cephelerde askerler arasında gösteriler ve grevler yapılmış, isyanlar çıkmıştır. Örneğin Rusya 1915 yılından itibaren yüksek fiyatlara, açlığa ve savaşa karşı gösterilere sahne olmuştur. Erkeklerin savaşa gitmesiyle cephe gerisindeki bütün yükü sırtlanmak zorunda olan kadınların başını çektiği gösteriler genellikle kısa sürede binlerce kişinin toplanmasıyla büyümüştür. Örneğin böyle günlerden biri olan 1 Ekim 1915'te pazardaki fiyatlara tepki gösteren bir grup kadın polis tarafından uzaklaştırıldıktan sonra kısa sürede birkaç bin kişi ile kasaba meydanına dönmüştür. İlerleyen günlerde artarak devam eden gösteriler sonucunda iki kişi Kazak güçleri tarafından öldürülmüştür. 1917 yılına gelindiğinde, gösterilerde dile getirilen sosyo-ekonomik talepler artık çar ve savaş karşıtı bir pozisyona evrilmiştir. 23 Şubat'ta Petrograd'ta toplanan binlerce kadın yüksek fiyatlar, açlık ve çarla birlikte “kahrolsun savaş!” sloganıyla savaşı protesto etmiştir.⁴⁶⁶ Şubat ayındaki gösterilerin devamında Çarlık rejimi devrilmiş ve sonunda Bolşeviklerin iktidara geleceği süreç başlamıştır. Bolşeviklerin iktidara gelmesinin ardından 1918 başında, cephelerden bildirilere göre askerler ne olursa olsun barışın ilanını ve evlerine

⁴⁶⁵ Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, s.38.

⁴⁶⁶ Barbara Alpern Engel, “Not by Bread Alone: Subsistence Riots in Russia during World War I”, **The Journal of Modern History**, C.16, No.4, 1997, s.696-697.

dönmeyi istiyordu. Bazı bölüklerin mevcudu firarlar nedeniyle yedi sekiz kişiye kadar düşmüştü.⁴⁶⁷

Almanya’da savaş kararının alınmasından sonra zayıf kalan savaş karşıtlığı savaşın yarattığı olumsuz koşullar altında yükselmiş ve barışa yönelik talepler artmıştır. Almanya’nın savaşa girmesinden bir süre sonra gıda kıtlığı baş göstermiş, yetersiz fiyat düzenlemeleri karaborsacılığa ve enflasyona neden olmuştur. Söz konusu sıkıntılar kentte ve kırdaki toplumsal sınıflar arasında derin bir uçuruma neden olduğu gibi Alman toplumunda ekonomik seferberliğe ve savaşa karşı büyük bir tepkiye yol açmıştır.⁴⁶⁸ Nitekim bu durum savaş kararı destekleyen SPD’yi de etkilemiş, Aralık 1915’te savaşın başında onayladıkları savaş kredilerinin aleyhine oy kullanmıştır. Savaşın başında savaş karşıtı hareketin yeterince organize olamadığı İtalya’da da grev sayıları günden güne artmış, 1917 1 Mayıs’ı savaş karşıtı bir gösteriye dönüşmüştür.⁴⁶⁹ Benzer şekilde Britanya’da da 1915 yılından itibaren savaş karşıtı hareket sesini daha fazla duyurur olmuştur. Ekim ayından itibaren politikacılar ve Bertrand Russell, Norman Angell gibi entelektüellerden oluşan bir grup tarafından savaşın zararları ve barış ihtiyacı daha fazla gündeme getirilmiştir. Bu tarihte özellikle zorunlu askerlik karşıtı kampanya hem sosyalist hareketin hem de Quakers gibi dini grupların katıldığı bir organizasyona dönüşmüştür.⁴⁷⁰ Bu ülkelerde özellikle silah endüstrisinde çalışan örgütlü işçiler savaş karşıtı militanlığın merkezi haline gelmiştir. Ancak burada belirtmek gerekir ki savaş boyunca toplumlarda savaş karşıtı duygular hiç olmadığı kadar artmış olsa da, devletlerin yönlendirdiği savaş propagandası ve kültürel seferberlik nedeniyle Rusya dışında savaş karşıtlığının savaşın süresine herhangi bir etkisi olmamıştır.⁴⁷¹

---

⁴⁶⁷ Fuller, **a.g.e.**, s.38.

⁴⁶⁸ Gerald Feldman, “Savaş için Ekonomilerin Seferber Edilmesi”, **I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl**, Ed. Jay Winter, Geoffrey Parker, Mary R. Habeck, Çev. Tansel Demirel, 2.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s.162.

⁴⁶⁹ Trudell, **a.g.e.**

⁴⁷⁰“Britain and War”, **National Archives**, (Çevrimiçi), http://www.nationalarchives.gov.uk/pathways/firstworldwar/britain/anti_war.htm , 09.07.2020.

⁴⁷¹Winter, Parker, Habeck, **a.g.e.**, s.5.

Avrupa’da cephe gerisinde artan savaş karşıtlığı cephelerde askerler arasında da karşılık bulmuştur. Özellikle Ekim Devriminin ardından Rusya’nın barış antlaşması imzalaması Avrupa ülkelerinin ordularında büyük yankı uyandırmıştır. Örneğin, Avusturya-Macaristan askerlerinin mektuplarında sıklıkla sosyalistlerden barış beklendiği dile getirilir olmuş, Kasım 1917 ile Mart 1918 arasında yazılan mektupların üçte birinde barış Rusya’dan, yüzde yirmisinde devrimden ve yüzde yirmisinde ise her ikisinden beklenmiştir.⁴⁷²

Ekim Devriminin ardından Fransız, İtalyan ve İngiliz ordularında ordu düzenini bozacak boyutlarda olaylar başlamıştır. 1917 Mayıs’ında Fransız ordusunda yaklaşık 500.000 askeri etkileyen isyan çıkmıştır. “Savaşa son” nidaları ile yürüyeşe geçen ve Fransa’daki Rus askerler ile birlikte asker sovyeti kuran askerler Fransız ordusu tarafından bastırılmıştır. Aynı tarihlerde Britanya ve İtalya ordularında da isyanlar çıktığı görülmektedir. Eylül 1917’de Britanya’da 10.000 civarında asker savaşı durdurmak için isyan ederken, İtalyan hükümeti Eylül 1917’de ilerlemeyi reddeden askerlerin sayısı karşısında şaşkınlık içindedir.⁴⁷³

Avrupa ülkelerinin ordularında isyan ve grev gibi savaşmama iradesini ortaya koyan açık davranış biçimlerinin yanı sıra birtakım örtük davranış biçimlerinde de artış görülmüştür. Bu davranış biçimlerinden biri firar etmektir. Savaşın süresi uzadıkça ve savaşın dehşeti arttıkça firari sayısında da artış yaşanmış, firari ortalaması 1.437-2.625 arasında iken 1917’de 15.745-25.579 civarına yükselmiştir.⁴⁷⁴

Savaşmayı reddetmeye yönelik örtük davranış biçimlerinden bir diğeri askerlerin kendini cepheden alıkoyacak şekilde yaralamasıdır. Kendini yaralama ve hastaymış gibi davranma askerler için siperin vahşetinden kaçınmanın bir yolu haline geldiği anlaşıncı doktorlara bu konuda uyanık olmaları yönünde talimat verilmiştir. Örneğin, Brighton’daki Kitchener Hastanesi’nde tedavi altına alınan Hintli askerlere bu konuda şüpheyle yaklaşılmış ve araştırılması istenmiştir. Ancak araştırma sonucunda askerlerin kendini yaraladıklarını destekleyecek bir kanıt

⁴⁷² Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırıliklar Çağı*, s.76-77.

⁴⁷³ Trudell, *a.g.e.*

⁴⁷⁴ *a.e.*

bulunamamıştır.⁴⁷⁵ Benzer şekilde İngiliz ordusuna gönüllü olarak katılan George Coppard arkadaşlarından biri tarafından yanlışlıkla vurulduğunda kendisine şüpheyle yaklaşılmış ve şüpheli olarak sınıflandırılmıştır. Her ne kadar bu örneklerde askerlerin kendilerini yaraladıklarına yönelik bir kanıt bulunamamış olsa da savaş boyunca İngiliz ordusunda toplam 3.894 kişi kendi kendini yaralamaktan suçlu bulunup hapis yatmıştır. İngiliz ordusunda görevli olan Guy Chapman adında bir subay tanık olduğu böyle bir vakayı şu şekilde yazmıştı:

*“Kasıtlı olarak ayağa atılan bir kurşun tek çıkış yoluydu. Belki de bu adamı korkak olarak adlandıranlar, tüfeğini ayağa yerleştirip kemikleri parçalayan metali atmak için sürüklendiği çaresizliği düşünecekler. Umarım askeri mahkemenin hükmü hafif olur.”*⁴⁷⁶

Son olarak intihar etmek de askerlerin savaşıma yönelik örtük tepkilerindendir. Savaşa ve savaşın yarattığı koşullara daha fazla dayanamayan yada dayanmak istemeyen askerler siperde kendilerini öldürürdü. İntihar edecek kişinin genelde kullandığı yöntem tüfeğinin namlusunu kafasına yerleştirmek ve tetiğe basmaktı. Bununla birlikte çatışma esnasında ayağa kalkıp düşman keskin nişancısının kendisini vurmasına izin verenler de olmaktaydı.⁴⁷⁷

5.2. Osmanlı Toplumunu ve İmparatorluğun Savaşa Girişi

1914 başında Avrupa toplumunun savaşa dair tutumuna ilişkin tartışmalar bir üst başlıkta özetlenmiştir. Avrupa toplumuna yönelik tartışmalar akla şu soruları getirmektedir: Peki 1914 sonbaharında Osmanlı toplumunun savaşa bakışı nasıldır? İmparatorluğun Avrupa merkezli bir savaşa dahil olmasına genel bir destek var mıdır? Varsa bu destek savaşın sonuna kadar devam etmiş midir?

Osmanlı İmparatorluğu’nun savaşa girişini konu edinen çalışmalar imparatorluğun savaşa dahil oluşunu genellikle bir kişinin ya da bir grubun işi olarak

⁴⁷⁵ Anderson Julie, “Wounding in World War One”, **British Library**, 29.01.2014, (Çevrimiçi), <https://www.bl.uk/world-war-one/articles/wounding-in-world-war-one#authorBlock1> , 09.07.2020.

⁴⁷⁶ John Simkin, “Blighty Wounds”, **Spartacus Educational**, (Çevrimiçi), <https://spartacus-educational.com/WWblighty.htm> , 09.07.2020.

⁴⁷⁷ a.e.

açıklamaktadır. Buna göre başta Enver Paşa olmak üzere, İttihat ve Terakki yönetimi Panturanizm ve Prusya hayranlığı ile imparatorluğu bir oldu bitti ile savaşa sokmuştur. Örneğin, Yusuf Hikmet Bayur yaklaşık beş bin sayfadan oluşan ve Türkiye'nin resmi tarih anlatısını etkileyen “Türk İnkılabı Tarihi” adlı eserinde Talat-Enver-Cemal üçlüsünün devlet adamlığının gerektirdiği beceri ve yetenekten yoksun olduğunu ve Panturanizm hayaliyle imparatorluğu lüzumsuz yere savaşa dahil ettiğini vurgulamaktadır.⁴⁷⁸ Edward Erickson ise imparatorluğun 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı gibi büyük bir savaşa yönelik kapsamlı bir seferberlik planı olmamasını göz önünde bulundurarak, Osmanlı'nın açıkça bir savaş hedefinin olmadığını, dolayısıyla savaşa nasıl ve neden girdiğinin hala yanıtlanamadığını ifade etmektedir.⁴⁷⁹ Bununla birlikte Ağustos 1914'te, savaşın arifesinde, ordu ve donanmada Mustafa Kemal ve Rauf Bey gibi subayların, hükümette ise Maliye Bakanı Cavit Bey'in Almanlara destek için hızlı bir şekilde savaşa fiilen girmek konusunda muhalif olduklarını vurgulamaktadır. Bu noktada Erickson, imparatorluğu bir oldu bitti ile savaşa sokan Sivastopol baskınından hemen sonra Enver Paşa'nın geri dönen filo için vakit kaybetmeksizin yazdığı tebrik mesajının zamanlaması nedeniyle Enver Paşa'nın saldırının kapsam ve hedeflerini açıkça bildiğini düşünmektedir.⁴⁸⁰ Şevket Süreyya Aydemir ise imparatorluğun savaşa girişinden Enver Paşa sorumlu tutmaktadır:

*“Öyle ki, bu harp bahis konusu olduğu zaman ve çeşitli müdahale veya iştiraklerine rağmen diğer İttihat ve Terakki önderleri, Enver Paşa'nın yanında ancak tabi ve gölge figüranlar olarak kalırlar. Hulasa hiç şüphe yoktur ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda Birinci Dünya Harbi'nin baş adamı olduğu kadar, bilerek sorumlusu da, elbette ki Enver Paşa'dır. Ve Enver Paşa, bu sahnenin ve dramın ön planında, ta baştan sonuna kadar yer alır.”*⁴⁸¹

⁴⁷⁸, Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, cilt III/i 267-269 **aktaran;** Aksakal, Mustafa, **Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı: Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi?**, Çev. Ebru Kılıç, 2.bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.,s.14.

⁴⁷⁹ Erickson, **a.g.e.**, s.38.

⁴⁸⁰ **a.e.**, s.49-60.

⁴⁸¹ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa 2.Cilt**, 4.bs.,İstanbul, Remzi Kitabevi,1986, s.514.

Öte yandan son dönemde yapılan bazı çalışmalar imparatorluğun savaşa dahil olmasını yalnız Enver Paşa ve İttihat Terakki ile açıklayan yaygın kanıyı sorgulamaktadır. Bu çalışmalardan birini ortaya koyan Mustafa Aksakal savaşın başında imparatorluğun uluslararası alanda içinde bulunduğu koşullar dahilinde Osmanlı karar alıcılarının imparatorluğu parçalanmaktan kurtarabileceğine inandıkları yegane kararı aldıklarını, bu kararın alınmasında özellikle Osmanlı entelektüellerinin oluşturduğu kamuoyunun etkisini vurgulamaktadır. Buna göre Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın ardından Osmanlı entelektüel iklimine hakim olan ayaklar altına alınmışlık ve intikam duygusu ile Büyük Güçler Sistemi içinde kurtuluşun mucizeye bağlı olduğu yönündeki kanaat Osmanlı diplomasisini de etkilemiştir. Dolayısıyla genel kanının aksine imparatorluğun savaşa girişi yalnız Enver Paşa'nın isteğiyle gerçekleşmemiştir. Tam aksine Enver Paşa savaşa girmemek için aylarca ayak diretmiş, uzun pazarlıkların ardından Alman-Osmanlı ittifakının kopma noktasına geldiği anda imparatorluk savaşa dahil olmuştur.⁴⁸²

Burada belirtmek gerekir ki Mustafa Aksakal'ın çalışması önemli bir eksikliği doldurmakla birlikte imparatorluğun entelektüellerine odaklanmaktadır. Dolayısıyla 1914'te Osmanlı kamuoyunun bir parçası olan sıradan insanların savaşa ilişkin düşüncelerinin ne olduğu sorusuna yanıt vermemektedir. Bu sorunun cevabını Osmanlı askerlerinin otobiyografik anlatılarında aradığımızda birtakım ipuçları ile karşılaşmaktayız. Örneğin İhtiyat Zabiti Safiyyüddin Efendi günlüğünde seferberliğin sevinç içinde milli şarkılar, milli türküler ile karşılandığını belirtmektedir.⁴⁸³ Çanakkale Cephesi'nde bulunan Mehmet Halit ise 28 Haziran 1915'te kardeşi Sait Bey'e yazdığı mektupta bütün vatanperverlerin seferberliği mecburi ve hayırlı olduğuna kanaat getirdiklerini vurgulamaktadır.⁴⁸⁴

Otobiyografik anlatılarda değinilen coşku Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da eğitimli kesimler arasında gönüllü askerliğe yoğun katılımı beraberinde getirmiş görünmektedir. Nitekim seferberliğin ilanıyla birlikte yüksek

---

⁴⁸² Aksakal, **a.g.e.**, s.217-223.

⁴⁸³ Safiyyüddin Efendi, **a.g.e.**, s.25.

⁴⁸⁴ Bayrı, **a.g.e.**, s.82-83.

okul mezunlarının başvurabildiği ihtiyat zabıt namzetleri talimhahı kayıt için gelmiş gençlerden dolup taşmaktaydı. Münim Mustafa, 3 Ağustos 1914'te talimgahtaki durumu şu sözlerle özetlemektedir:

*“Bütün münevver gençlik harbiye mektebinde ihtiyat zabıt namzetleri talimhahına kayıt için koşuyordu. Oradan gençliğin tehacümünden o kadar bir çokluk hasıl olmuştu ki zabıtlar kayıt için yetişemiyordu.”*⁴⁸⁵

Münim Mustafa'nın bahsettiği yüksek okul öğrencilerindeki coşku seferberliğin ilk ayları boyunca devam edecekti. Askerlik şubelerinden sevk kağıdı bile almadan akın halinde Harbiye Mektebi'ne yapılan başvurular, birinci haftanın sonunda 1600, ağustos ayı sonunda 4.900 ve ekim ayı sonunda 20.000'e ulaşacaktı.⁴⁸⁶

İstanbul'daki eğitimli kesimin en azından bir kısmının savaşı coşkuyla karşıladığı yine bu kesimin otobiyografik anlatılarında görülmektedir. Ancak otobiyografik anlatılar taşradaki insanların 1914'te seferberliği nasıl karşıladığına ilişkin bilgi sunmamaktadır. Bununla birlikte anlatılarda savaşın ilerleyen dönemlerinde yerel ahalinin zaman zaman askerlerin isteklerine ve dolaylı yoldan seferberliğe karşı direnç gösterebildiği görülmektedir. Örneğin Safiyyüddin Efendi 17 Ocak 1917 tarihinde Diyarbakır'a bir saat mesafede bulunan Kadıköy'de, köyün ileri gelenlerinden Cafer isimli ağanın evine misafir olmak istediğinde ağanın direnciyle karşılaşmıştı. Efrad ve hayvanlar için erzak talebinde bulunduğu anda ise köyde zerre erzak bulunmadığı cevabını alıyordu. Köyde yapılan aramalarda yeterli erzak bulunması üzerine Safiyyüddin Efendi zor kullanma yoluna gitmiş ve Cafer'in evinde kalmıştır.⁴⁸⁷ Otobiyografik anlatılarda görülen taşradaki insanların seferberliğe zaman zaman direnç gösterdiği yönündeki kayıtlar Edward Erickson tarafından da desteklenmektedir. Erickson'a göre Balkan Savaşları'ndan yorulmuş ve yıpranmış çıkan imparatorluğun kuzeydeki komşularının aksine, Osmanlı İmparatorluğu savaşa coşkulu kalabalıkların karşıladığı alaylarla katılmamıştır.⁴⁸⁸ Yiğit Akın da Balkan

⁴⁸⁵ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s.25.

⁴⁸⁶ Taşköprülü Mehmed Efendi, **a.g.e.**, s.xxviii.

⁴⁸⁷ Safiyyüddin Efendi, **a.g.e.**, s.173.

⁴⁸⁸ Erickson, **a.g.e.**, s.45.

yenilgisinin Osmanlı toplumu nazarında zaten olumsuz olan askerlik imajını daha da bozduğunu belirtmektedir. Ona göre savaş boyunca asker ailelerinin içine düştüğü sefalet, önemli bir insan gücünün silah altına alınması nedeniyle bozulan yerel ekonomi, ödenemeyen maaşlar ve artan fiyatlar toplumun askerliğe bakış açısını değiştirmiştir. Bununla birlikte savaştan sonra evlerine dönebilen askerlerle birlikte savaşın acımasızlığı ve vahşet dolu hikayeler de tüm Anadolu'ya yayılmış ve yeni bir savaşa girmek konusunda isteksizliğe neden olmuştur.⁴⁸⁹

Şüphesiz Safiyyüddin Efendi'nin karşılaştığı direnç üzerinden otomatik olarak Osmanlı askerlerinin her yerde benzer dirençle karşılaştığı söylenemez. Keza otobiyografik anlatılar Anadolu'daki yerel halkın askerleri sıcakkanlılıkla karşıladığı örnekler de barındırmaktadır. Örneğin, 1915 başında Tarsus'ta bulunan Münim Mustafa halkın kendilerini evlerine davet ettiğini ve büyük bir hürmetle ağırladıklarını belirtmektedir. Öyle ki üç gün süren ağırlamanın ardından tren istasyonuna alkışlarla uğurlamışlar, hatta bazıları Adana'ya kadar trende askerlere eşlik etmişlerdir.⁴⁹⁰

Buradaki iki olay arasındaki coğrafi farklılığın yanı sıra iki senelik bir zaman farkı olduğunun da altını çizmek gerekmektedir. Münim Mustafa savaşın henüz başında, toplumun savaşın etkilerini henüz hissetmediği bir tarihte Tarsus'tadır. Ayrıca Tarsus cephelerle doğrudan ilişki bir yer değildir. Safiyyüddin Efendi ise savaşın toplum üzerindeki etkilerinin ağırlaştığı 1917 başında Doğu Cephesi'nin baskını her daim hisseden Diyarbakır yakınlarındadır. Dolayısıyla aradaki iki senelik zaman dilimi içinde sürekli fedakarlıkta bulunmak zorunda kalan halkın artık taleplere olumlu karşılık vermek istemediği düşünülebilir.⁴⁹¹ Nitekim Mehmet Beşikçi, Osmanlı seferberliğine ilişkin çalışmasında kırsaldaki insanların zaman içerisinde

---

⁴⁸⁹ Akın, **a.g.e.**, s.50.

⁴⁹⁰ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s.35.

⁴⁹¹ Bu dönemde dış basına yansıyan bazı haberlerde 1914'te Erzurum'da kadınlardan oluşan bir topluluğun valilik önünde savaş karşıtı eylem yaptığı, 1915 yılında ise yine kadınların öncülüğünde bir grubun Babıali önünde hayat pahalılığına ve savaşa karşı eylem yaptığı ifade edilmiş olsa da bu tür eylemlerin doğruluğu başka kaynaklarca henüz doğrulanmış değildir. Bkz Nazan Maksudyan, "Öldürmeden Utan Ölmeden Usan", **Toplumsal Tarih**, No:180, 2008, s.65.

Genç Derneklerine katılmaya karşı gösterdikleri bilinçli direnci bu nedene bağlamaktadır.⁴⁹²

5.3. Osmanlı Ordusunda Örtük Savaş Karşıtlığı: Firar, Kendini Yaralama

Yukarıda bahsedildiği üzere Avrupa ülkelerinin yönetici sınıfı savaş boyunca savaşmayı reddeden açık ve örtük asker davranışlarına tanık olmuştur. Firar ederek savaşmayı reddedenler her daim olmakla birlikte özellikle savaşın ikinci yarısından itibaren binlerce askerin katıldığı isyanlar Avrupa orduları içim alarm verici boyuta ulaşmıştır. Peki Avrupa ordularında artan savaşa yönelik tepkilerin bir benzerini ya da nüvelerini Osmanlı ordusunda görmek mümkün müdür?

Bu sorunun yanıtlarını aramadan önce bir kez daha hatırlatmak gerekir ki savaşa giren ülkeler arasında Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı gibi bir savaşa en az hazırlıksız ülkedir. Hemen hemen hiçbir konuda tam olarak hazırlık yapılabilmiş değildir. Dolayısıyla Osmanlı askerlerinin savaş tecrübesi en az Avrupalı askerler kadar çetin geçmiştir. Ek olarak Osmanlı toplumu savaştan birkaç yıl önce benzer koşullarda Balkan Savaşları'na da katılmıştır. Bu durumda neredeyse 1912 yılından beri savaş halinde olan Osmanlı askerlerinin de Avrupalı askerler gibi bir yerden sonra savaşmayı reddetmesi beklemek çok olağan durmaktadır. Ancak bugüne kadar yapılan araştırmalar sonucunda savaş boyunca Osmanlı ordusunda Avrupa ordularındakine benzer isyan ve grev hareketlerinin yaşanmadığı görülmektedir. Öyleyse Osmanlı askerlerinin tamamı savaşın başından sonuna kadar savaşmayı itaatkar bir şekilde kabul etmiştir denebilir mi?

Savaş boyunca Osmanlı ordusunda isyan ve grev hareketleri görülmemiş olsa da askerlerin birtakım örtük davranışlarla savaşmayı reddettikleri söylenebilir. Cephedeki gündelik hayatı anlamak ve sıradan insanların sesini duyabilmek adına önemli bir kaynak olan otobiyografik anlatılar okuyucuya bu anlamda birtakım ipuçları vermektedir. Her ne kadar savaş kolektif olarak reddedilmemişse de askerler

---

⁴⁹² Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, s.252.

firar etmek, ön cephelerden daha güvenli olan cephe gerisine gitmek için kendini yaralamak gibi tekil davranış biçimleri ile savaştan kaçındıkları otobiyografik anlatılarda yer almaktadır. Ek olarak otobiyografik anlatılar yazarların zihin dünyalarını yansıttığı için savaşın askerler üzerindeki meşruiyetini öğrenme imkanı da sunmaktadır. Aşağıdaki alt başlıklarda görüleceği üzere birçok Osmanlı askeri, Avrupalı askerler gibi barışı özlemle beklemekte, başta Rusya’da yaşanan gelişmeler olmak üzere barışa dair gelişmeleri heyecanla takip etmektedir. Barışa dair boş çıkan gelişmeler, gerisi gelmeyen duyumlar tıpkı Avrupalı askerler gibi Osmanlı askerlerini de zaman zaman hayalkırıklığına uğratmakta ve öfkelenmektedir.

5.3.1. Otobiyografik Metinlerde Firar

“Açtı gözlerini ki söküyor şafak
Ve siperde kendisinden başka canlı adam yok
Basri alışmamıştı henüz parçalanmış ölümlere
Ve korku gibi kurnaz
korku gibi cesur
kaçtı cepheden korkunun yardımıyla”

Nazım Hikmet-Memleketimden İnsan Manzaraları

“Bir askerin savaşmayı reddetmesi ve askerlik hizmetinden kaçması” olarak tanımlanabilecek firar, savaşın başından sonuna kadar Osmanlı idari ve askeri yöneticilerinin en çok uğraştığı konuların başında görülmektedir. Özellikle savaşın ikinci yarısından itibaren firari sayısı hızla yükselmiştir. Öyle ki firar meselesi Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı ordusu için diğer ordularda görülmemiş boyutlara ulaşmıştır. Liman von Sanders Aralık 1917’de yazdığı rapora göre ordudaki firar vakaları tüm sınırları aşmış ve toplam sayının 300.000’i bulmuştur. Ahmed Emin Yalman ise 1918’e geldiğinde sayının 500.000 olduğunu yazmaktadır. Oysa savaş boyunca 13,5 milyon kişinin askere alındığı Almanya’da firari sayısı 130.000 ile 150.000 arasında kalmıştır. İngiliz kuvvetlerinde de firar oranı benzer düzeydedir.⁴⁹³

Osmanlı askerlerinin otobiyografik anlatılarında firar sıklıkla değinilen konuların başındadır. Anlatılara göre askerlerin firar girişimi daha cephe yolunda

⁴⁹³ a.e., s.267-272.

başlamaktadır. İstanbul'dan başlayan uzun tren yolculuğu firar için uygun fırsatı yaratıyor gibi görünmektedir. Özellikle tren güzergahı memleketinden geçen erler için bu anlar bulunmaz bir fırsat gibidir:

*“İstanbul'dan Pozantı'ya kadar devam eden tren yolculuğumuzda tren güzergâhında memleketi yakın bulunanlardan çokları firar ediyorlardı. Hatta tabur yazıcı çavuşları dahi firar edenler arasında idi. Tren seyrine devam ettiği halde asker trenden kendini atıyor ve düşe kalka kaçıyordu.”*⁴⁹⁴

Benzer şekilde cepheleer arası uzun yolculuklar da firar etmek isteyen askerlere fırsat sunmaktadır. Rahmi Apak anılarında kendilerine yeni katılan erlerin “askerlik yapmaya hevesiz olduğunu” ve 3. Ordu'ya bağlı iki tümenin Bağdat'a yolculuğu esnasında her gece on beş yirmi erin firar ettiğini anlatmaktadır.⁴⁹⁵ 1915 sonunda birliği ile birlikte yolda bulunan Abidin Ege ise günlüğüne yol boyunca 214 askerin firar ettiğini kaydetmiştir.⁴⁹⁶

Otobiyografik anlatılarda firar olgusunun Kafkas Cephesi'nde çok daha yoğun görülmektedir. Buna göre 1914 sonbaharından itibaren Kafkas Cephesi'nde firarların başladığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Ali Rıza Eti, savaşın henüz başında iken askerlerin önlemlere aldırmadan firar etmeye çalıştığını günlüğüne kaydetmiştir.⁴⁹⁷ Benzer şekilde Aziz Samih İlder'in anılarında Kasım 1914'te firarlar nedeniyle dördüncü tûmenden ve doksan birinci tûmenden geriye 600 erin kaldığı yer almaktadır.⁴⁹⁸ İlder anılarının bir başka sayfasında ise çok güvenilen bir askerin firar etmesi üzerine kumandanın kendisine “*Bu gidişle taburda galiba ikimiz kalacağız.*” dediğini bildirmektedir.⁴⁹⁹

Kafkas Cephesi'nde firarlar genellikle tekil eylemler olmakla birlikte zaman zaman organize ve kolektif bir şekilde de gerçekleşmektedir. Böyle durumlardan biri

---

⁴⁹⁴ Arıkan, **a.g.e.**, s.188.

⁴⁹⁵ Apak, **a.g.e.**, s.129.

⁴⁹⁶ Ege, **a.g.e.**, s.213.

⁴⁹⁷ Eti, **a.g.e.**, s.66.

⁴⁹⁸ İlder, **a.g.e.**, s.5.

⁴⁹⁹ **a.e.**, s.221. Özellikle 3. Ordu mıntıkasında firar sorununun 1914 yılından itibaren artarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. COA, **DH.EUM.5.Şb**, 13-6, H-04-07-1333.

ile karşılaşan Vasfi Şensözen Savaş bir makineli tüfek bölüğünün silahları ile birlikte Ruslara sığındığını anlatmakta, firar edenler içinde rütbeli subayların da olmasının kendilerini etkilediğini ifade etmektedir.⁵⁰⁰

Askerlerin otobiyografik anlatılarına göre firar meselesi Kafkas Cephesi'nde olduğu gibi savaş boyunca diğer cephelerde de ön plandadır. Örneğin Taşköprülü Mehmed Efendi 1915'in sonbaharı gibi erken bir tarihte günlüğüne firarların çoğaldığını kaydetmiştir. Ağustos 1917'de aynı cephede bulunan Abidin Ege de günlüğünde Taşköprülü Mehmed Efendi'ye benzer şekilde firar vukuatlarının arttığını ve askerin İngilizlere kaçtığını ifade etmektedir.⁵⁰¹ İki kişisel anlatı firar meselesinin Kafkas Cephesi'nde olduğu gibi diğer cephelerde de erken tarihlerden başlayarak sürekli olarak görülebildiğini ortaya koymaktadır.

Otobiyografik anlatılardan savaş boyunca sürdüğü anlaşılan firarlar, Osmanlı askerlerinin bir kısmının savaş boyunca savaşımaya istekli olmadığını ortaya koymaktadır. Burada Osmanlı askerlerini cephede bulunmaktan ve savaşmaktan alıkoyan sebeplerin ne olduğu sorusu gündeme gelecektir. Osmanlı tarihine ilişkin tarihyazımı genel olarak firarları ordu içinde bulunan gayrimüslimlerle ve Araplarla açıklamaktadır. Bununla birlikte firar edenlerin milliyetleri üzerine bir ayrım olmasa da mikro ölçekte tutulmuş bazı kayıtlar genel kanının aksine firarilerin çoğunluğunun Müslüman olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin, Aydın'da yakalanan 29.841 firarının 18.379'ü, Silifke'de yakalanan 1.137 firarının 1037'si Müslümandır. Benzer şekilde 14 Ağustos 1916 ile 15 Eylül 1916 tarihleri arasında Silifke'de yakalanan 790 firarının 744'ü Müslümandır.⁵⁰² Bu istatistikler askerlerin firar etmelerindeki temel gerekçenin her zaman milliyet olmadığını ortaya koymaktadır.

Osmanlı askerlerini firara iten sebepleri otobiyografik anlatılarda ararken Ali Fuat Cebesoy'un Filistin Cephesi'ndeki muhaberelele ilişkin yayımlanan kişisel anlatısından geçen şu ifadeler yol göstericidir:

---

⁵⁰⁰ Şensözen, **a.g.e.**, s.105.

⁵⁰¹ Ege, **a.g.e.**, s.517.

⁵⁰² Beşikçi, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği**, s.273-275

“Fırarın çokluğu Türk askerinin hamiyetsizliğinden değil, hiçbir insanın tahammül edemeyeceği perişanlık ve sefaletin çokluğu ve bunların devamlarının meydana getirdiği yılgınlığın tesirinden idi.”⁵⁰³

Ali Fuat Cebesoy anlatısında yukarıda bahsi geçen istatistikleri doğrular nitelikte firar edenlerin yalnız gayrimüslimler olmadığını söylemekle birlikte, askerlerin firarına sebep olarak savaşın yarattığı koşulları ve bu koşullara bağlı olarak ortaya çıkan yılgınlığı göstermektedir. Dördüncü bölümde bahsedildiği üzere başta gıda ve iâşe sorunu savaşın başından itibaren Osmanlı askerlerinin savaş tecrübelerini oluşturmaktadır. Kronikleşen ve günden güne artan bu sorunların askerlerin savaşma iradelerini aşındırması ve onları firara sürüklemesi oldukça olasıdır. Nitekim Osmanlı ordusundaki Arap milliyetçisi askerlerden biri olan ve bunu günlüğünde gizlemeyen İhsan et-Tercüman da Ali Fuat Cebesoy gibi firar meselesinin altında yatan temel gerekçeyi yokluk ve yoksulluk olarak görmektedir:

“Bir askere birkaç gün yahut birkaç hafta askerden kaçtı diye idam hükmü veriyorlar. Ama biraz insaf etselerdi bunu yapmazlardı. Askeri kaçmaya zorlayan sebepleri biraz düşünselerdi böyle hüküm vermezlerdi. Askerin parası bittiğinde ne yapsın? Kamun yasaklamışken gidip hırsızlık mı yapsın? Hükümetin kendisine verdiği üniformayı mı satsın?”⁵⁰⁴

Otobiyografik anlatılarda Osmanlı askerlerinin savaş tecrübelerine dahil olan ve onları yılgınlığa sürükleyen sebeplerden bir diğeri ordudaki emir komuta zincirine bağlı olarak üst rütbeliler tarafından uygulanan fiziksel ve sözlü şiddettir. Örneğin Karamanlı Rum er Anastas üstünden gördüğü psikolojik şiddetin ardından neler hissettiğini günlüğüne şu sözlerle kaydetmiştir:

“Şerafettin tarafından dehşetli taarruza maruz kaldım. Allaha havale ediyorum. Adeta ayağımın böyle olmasını Allahla muharebe etmek istiyor, güya ben ayağımı mahsus yarıdım. Bu haller ve böyle amirler askerlikten efradı soğuturlar.”⁵⁰⁵

---

⁵⁰³ a.e., s.280.

⁵⁰⁴ et-Tercüman, a.g.e.,s.100.

⁵⁰⁵ Achladi, a.g.e., s.93

Anastas günlüğünün birçok sayfasında hem kendisinin hem de diğer askerlerin üstlerinden gördüğü şiddeti dile getirmektedir. Anastas'ın günlüğünde şiddet küfür gibi psikolojik düzeyde olduğu gibi fiziksel boyuta da taşınmaktadır. Anastas'ın “Zavallı asker, küfür çok, tokat, dayak bol.” diye ifade ettiği bu durum Anastas'ın askerlik yaşantısında cephenin gündelik yaşamında hiç eksik kalmamaktadır.⁵⁰⁶ Anastas gibi Hakkı Sunata da anılarında üstlerinden gördüğü kötü muameleyi dile getirmektedir. Henüz İstanbul'da talimdeyken bölük kumandanının talimlerde askerlere küfür etmekten geri kalmadığını, kazıklarla dövdüğünü anlatmaktadır.⁵⁰⁷ Savaş boyunca tuttuğu notları günümüze ulaşmış az sayıdaki erlerden biri olan Hüseyin Fehmi Genişol da anılarında arkadaşları ile birlikte takım zabitanın dayak yediklerini dile getirmektedir.⁵⁰⁸

Subaylarca uygulanan şiddet ve kötü muamalenin askerler üzerinde bıraktığı olumsuz etki de otobiyografik anlatılarda yer almaktadır. Hakkı Sunata subayların küfürlerine karşı askerlerin içlendiğini söylemekte, “hiçbir zaman müsamaha ile karşılamadığı” belirterek alınan tedbir kapsamında dayak yiyenleri duyduğunda “karşı koyamayacağı bir tecavüze uğramış gibi çaresiz” hissettiğini belirtmektedir. Bundan sonra yaşananlar ise askerlerin şiddete karşı kolektif bir duruş sergileme ihtiyacı hissettiklerini ortaya koymaktadır. Dayığı protesto etmek amacıyla padişahım çok yaşa diye bağırma kararı alınmış ve bu slogan o gün pek sönük bir şekilde atılmıştır.⁵⁰⁹

Savaşta tabur imamı olarak görev alan Abdullah Fevzi Efendi de anılarında üstlerin kötü muamele ile düzen ve itaati sağlamaya çalıştıklarını, bu durumun askerlerde içten içe nefret ve itaatsizliğe neden olduğunu söylemektedir. Dayığın boyutunu ve askerler üzerinde yarattığı psikolojik baskıyı ise şöyle ifade etmektedir:

“Korkan çocuklar, daha derbederleşmekte ve basit işleri bile yapamamakta idiler. Erlerin şaşlıkları, onların başarılarını olumsuz yönde etkilediği gibi ruh dünyalarına

---

⁵⁰⁶ a.e., s. 132.

⁵⁰⁷ Sunata, a.g.e., s.80,84.

⁵⁰⁸ Genişol, a.g.e., s.37.

⁵⁰⁹ Sunata, a.g.e., s.40.

da tesir etmekteydi. Çocukların talimdeki bu beceresizliği, kötü sözü, dayağı, küfrü, hakareti daha da artıyordu. Sonuçlar erler; “keşke daha önce ölseydik de, unutulup gitseydik.” Der hale geliyorlardı.[...] O kadar ki çocuklar hayattan ümitlerini kesiyor, yaşamaktan bıktıyorlar, ye’se düşüyorlardı.” [...] Erler en fena şekliyle dövülürler. Organları ve bedenleri zarar görür ve yaralanırlar, hasta olurlar. Bayılırlar.Haklarına riayet olunmadığı gibi, ırz ve namusları da güvence altında değildir... Onlar bu hakaretleri ve horlanımları görünce, halini kimseye arz edemez, gizli gizli bir köşede ağlar, esirler ve yetimler gibi matem tutar, kazara bir hami bulursa ona dertlenmeye çalışır. Fakat heyhat! Onlara kim acır, onları kim bu dayanılmaz durumdan kurtarır?’⁵¹⁰

Öte yandan, Mehmet Beşikçi firar konusunu ele aldığı çalışmasında firar etme nedenlerinin yalnız cephedeki koşullarla ilgili olmadığını, savaş uzadıkça ve evden uzak kalınan süre arttıkça askerlerin geride bıraktıkları sevdiklerine ve hayatlarına özlemin arttığını, bu durumun zaman zaman katlanılmaz hale gelip askerleri firara itebildiğini belirtmektedir.⁵¹¹ Yiğit Akın ise savaşın süresinin uzaması nedeniyle askerlerin, ailelerinin içinde bulunduğu savaş koşulları ile başa çıkmaları konusunda endişe duymaya başladığını ve ailelerine yönelik sorumluluk duygusunun imparatorluğa olan sadakatlerine karşı ağır bastığını vurgulamaktadır.⁵¹²

Otobiyografik anlatılarda firar etmenin yanı sıra savaşmayı reddetmeye yönelik tespit edebileceğimiz bir başka davranış biçimi “savaşmadan teslim olmak”tır. Bazı cephelerde Osmanlı askerleri zaman zaman toplu bir şekilde savaşmadan düşmana teslim olmuşlardır. Aziz Sami İlder anılarında toplu olarak teslim olan askerleri şu şekilde anlatmaktadır:

“Bu ayın başlarında Zivin Muharebelerinde iki bölük silah atmadan düşmana teslim olmuştu. Birçok yerlerde bir şarapnel patlaması avcılarımızı yerinden çıkardı. (...) Öteye beriye kaçan, saklanan artmıştı. Her köy böyle dağılmış erlerle dolu. Süvari ihtiyat alaylarının hep köylere dağılmalarına kızıyordum. Halbuki şimdi her tarafta görüyorum.”⁵¹³

⁵¹⁰ Abdullah Fevzi Efendi, **Çanakkale Cephesinde Bir Müderris**, haz. Ali Osman Koçkuzu, 2.bs., İstanbul, İz Yayıncılık, 2011, s.129,144,170.

⁵¹¹ Beşikçi, **Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği**, s.289-291.

⁵¹² Akın, **a.g.e.**, s.110.

⁵¹³ İlder, **a.g.e.**, s.17,

İlter anılarının başka bir bölümünde de hiç muharebe etmeden alay sancakları ile teslim olan, düşmana silahlarını teslim ederek evlerine dağılan birliklerden söz etmektedir.⁵¹⁴ Bu durum savaştan toplu teslim olma halinin istisnai olmadığını göstermektedir.

Firar eylemi yalnız cephede insan gücü kaybı anlamına gelmiyordu. Aynı zamanda modern devletin varoluş araçlarından birinin, zorunlu askerlik sisteminin reddedilmesiyle devletin toplum nezdindeki meşruiyetine zarar veriyordu. Ek olarak silahlarıyla firar eden askerler çoğu zaman çeteleşiyor ve bir iç güvenlik sorununa neden oluyordu. Bu nedenle savaş boyunca firar sorunu büyüdükçe, Osmanlı yöneticileri daha önceden kabul edilmiş yaptırımların yanında birtakım önlemler almak durumunda kalmıştır.⁵¹⁵

Otobiyografik anlatılarda firarlara karşı alınan önlemler çoğunlukla cezalandırıcı niteliktedir. Firar etmiş askerler yakalanarak birlik içinde idam ile cezalandırılıyor ve gelecek firar girişimlerinin önüne geçilmeye çalışılıyordu. Bu nedenle firar eden askerlerin yakalanması için mangalar oluşturulup geçitlerde pusuya yatılması başvurulan yöntemlerden biridir. Örneğin, Abidin Ege 5 Kasım 1916'da Teserkan Geçidi'nde mangası ile firari askerleri yakalamak üzere pusuda beklemektedir.⁵¹⁶ Benzer şekilde Vasfi Şensözen de anılarında firar edenleri yakalamak üzere tümen gerisinde on beş kadar karakol oluşturularak devriyeler düzenlendiğini anlatmaktadır.⁵¹⁷

Yakalanan askerlerin cezalandırılması için taburlarda yüzbaşı, teğmen ve başçavuştan oluşan bir askeri mahkemenin oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Nöbet yerini terkedenler de dahil olmak üzere firar edenlere karşı mahkemenin idam cezası vermek yetkisi vardır.

---

⁵¹⁴ a.e., s.22.

⁵¹⁵ Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, s.309.

⁵¹⁶ Ege, a.g.e., s.401.

⁵¹⁷ Şensözen, a.g.e., s.103.

Bu mahkemelerden birinde görevlendirilmiş olan Vasfi Şensözen anılarında mahkemenin yapısından şu şekilde bahsetmektedir:

*“Heyeti teşkil edenler arasında eşitlik olmadığı gibi, üstünlük de alabildiğine mecbut idi. Bir yüzbaşı onun emrindeki bir teğmen ve yine onun emrindeki bir başçavuş askeri mahkeme teşkil ediyordu. [...] bu askeri mahkeme şekli tatsız bir işti.”*⁵¹⁸

Nitekim, otobiyografik anlatılar yakalanan firarilerin idam edildiğine dair birçok not içermektedir. Örneğin Vasfi Şensözen ileri hareket emrinin gelmesiyle beraber cepheden kaçan ve daha sonra yakalanan üç erin kurşuna dizildiğini not etmiştir.⁵¹⁹ Filistin’de görev yapan İhsan et-Tercüman ve Irak Cephesi’nde bulunan Yarbay Mehmed Reşid Bey de günlüklerinde idam edilen asker kaçaklarının idam edilerek firarların önüne geçilmeye çalışıldığını kaydetmişlerdir.⁵²⁰ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi de firar eden askerlerin idamına ilişkin kayıtlara sahiptir.⁵²¹ Bununla birlikte Osmanlı arşivindeki belgeler firarın önüne geçmek adına verilen cezaların yalnız idamdan ibaret olmadığını ortaya koymaktadır. Bu kapsamda firarilere verilen cezaların başında beş ile on sene arasında “küreğe konmak” oldukça sık görülmektedir. Mesela 1915’te Altıncı Alay istihkamat İnşaiye Taburunun efradından Eceabad’lı Sadeddin bin Halil kıt’asından firar etmesinin ardından kürek cezası almıştır.⁵²² Öte yandan kürek cezasının yanında taş taşımak, toprak kazmak gibi ağır işleri tanımlamak için kullanılan “hidemat-ı şakka” da firarilere verilen cezalardan biri olarak görülmektedir.⁵²³

Bununla birlikte otobiyografik anlatılarda firarlara karşı cezalandırıcı tedbirlerin yanı sıra önleyici tedbirlerin alındığı da görülmektedir. Önleyici tedbirlerden biri daha önce dördüncü bölümde bahsedildiği üzere askerlere komutanlar ve tabur imamları tarafından sık sık savaşmanın ve cihadın öneminin, şehitliğin ve

---

⁵¹⁸ a.e., s.90

⁵¹⁹ a.e., s.129.

⁵²⁰ et-Tercüman, a.g.e., s.66, Mehmed Reşid Bey, a.g.e., s.17.

⁵²¹ İHB., 179 – 36, H-25-02-1334, BEO., 4245 – 318354, H-07-02-1332.

⁵²² Bkz. BEO., 4337-325236, H-29-03-1333.,

⁵²³ Bkz. BEO., 4463 – 334679, H-16-06-1335.

gaziliğin kutsiyetinin vurgulandığı söylevler ve konferanslar verilmiş, böylece gelecek firarların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Ek olarak zaman zaman pratikte başka önlemlerin de alındığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Rahmi Apak firarların önüne geçmek için her taburun kendi ordugahı etrafında kordon oluşturduğunu, bu kordonun dışına çıkanlara ateş edildiğini anlatmaktadır.⁵²⁴

5.3.2. Kendini Yaralama

Osmanlı askerlerinin otobiyografik metinlerinde Osmanlı askerlerinin savaşıma yönelik gösterdikleri örtük tepkilerden biri askerlerin kendilerini yaralayarak ön cephelerden kaçınmak istemeleridir. Anlatılara göre askerler çoğunlukla el, ayak gibi uzuvlarını silahla yaralamaktadır. Böyle anlardan birine denk gelen İhtiyat Zabiti İhsan Ulvi kendini yaralayan askerleri günlüğüne şu şekilde kaydetmiştir:

*“Binbaşı İbrahim Bey bir gün viziteye yazılan ve hastaneye sevk edilenlerin çoğaldığına dikkat edip meseleyi tedkik edince dehşetle irkiliyor. Bunların hepsinin işaret parmağının ilk boğumları kopmuştur ve dikkatli bir göz yara etrafındaki taze barut izini görebilir. Yani bunun manası şudur: bu parmaklar düşman kurşunuyla değil kendi tüfeklerinin kurşunuyla koparılmıştır. Maksat da cepheden kaçmaktır.”*⁵²⁵

Çanakkale Cephesi’nde bulunan muvazzaf subaylardan Ahmet Nuri Diriker de anılarında cepheden kurtulmak için el ve ayaklarını vuran askerlerin olduğunu ifade etmektedir.⁵²⁶

Otobiyografik anlatılardan anlaşıldığı üzere kendini yaralayarak cepheden kurtulmak Avrupalı askerler gibi Osmanlı askerlerinin de başvurduğu yollardan biridir. Peki Bu davranış biçimine karşın Osmanlı askeri yöneticilerinin yaklaşımı nasıl olmuştur? Otobiyografik anlatılarda bu davranış biçimine neden olarak kişinin korkaklığı gösterilmektedir. Kişinin kendini isteyerek vurduğu doktor raporu ile tespit edilmekte ve divan-ı harb kurulup korkaklığın cezası olarak kişi idama

---

⁵²⁴ Apak, **a.g.e.**, s.129.

⁵²⁵ İhsan Ulvi, **a.g.e.**, s.56.

⁵²⁶ Diriker, **a.g.e.**, s.56.

çarpıtılmaktadır. Bununla birlikte üst rütbeli karar alıcılar suçlu görülen askerlerin idamına her zaman razı olmamaktadır. Böyle durumlarda idam cezasına alternatif yollar geliştirilmiştir. Bu yollardan en sık tercih edileni suçlu bulunan askerin tedavisi tamamlanmadan cephenin en tehlikeli bölgelerine gönderilmesi yada tehlikeli nitelikte görevler yüklenmesi, böylece kişinin kaderini yaşamasıdır. Örneğin alayda kendini yaralayan bir askerin kurşuna dizilmesine razı olmayan Ahmet Nuri Diriker askere kardeş kurşunu ile ölmektense düşman kurşunu ile şehit olmasının daha iyi olacağını söyleyerek geceleyin düşman siperlerine bomba atmak üzere görevlendirir. Diriker anılarında üç defa tekrar edilen görev boyunca askerin vurulmadığını ve bu nedenle affedildiğini, daha sonra ise harp madalyası ile ödüllendirildiğini şu şekilde ifade etmektedir:

“Neferi affettim. Neferin eli pansuman edilerek geçti. Bu nefer sonradan kendi arzusu ile gece düşman siperlerine giderek bombalar atmış, çok yararlılıklar göstermişti. [...] Bu neferin hareketini fırka kumandanı olan Kazım Karabekir’e hikaye ettim, harp madalyası verdi. Ben de ayrıca onbaşı yaptım. Alayın korkak neferi en cesur asker oldu.”⁵²⁷

5.4. Savaş Karşıtlığı ve Medeniyet Eleştirisi

Buraya kadar anlaşılmaktadır ki savaşın yarattığı dehşet ve kötü koşullar nedeniyle Osmanlı askerleri de Avrupalı askerler gibi zaman içerisinde savaşın meşruiyetini sorgular olmuş, firar etmek ve kendini yaralamak gibi savaşmamaya yönelik birtakım örtük davranış biçimleri geliştirmiştir. Bununla birlikte cephelelerdeki kötü koşullar otomatik olarak her askerin firar etmesine yada savaşmamak için kendini yaralamasına neden olmamıştır. Nitekim Osmanlı ordusu artan insangücü eksikliğine rağmen savaşın sonuna kadar direnmiştir. Ancak otobiyografik anlatılar ortaya koymaktadır ki savaşın sonuna kadar silahl altında kalan askerler için de savaşın meşruiyeti savaş boyunca aynı düzeyde devam etmemiştir. Bu askerler her ne kadar savaşmayı reddetmeye yönelik bir davranış yansıtmaları da kendileri ile başbaşa kaldıkları günlüklerinde savaşın meşruiyetini ve yarattığı dehşeti sorgulamışlardır.

Savaş içerisinde savaşın meşruiyeti sorgulanır hale geldikçe otobiyografik anlatılarda Osmanlı’nın savaşa girişi de tartışmalı hale gelebilmektedir. Örneğin

---

⁵²⁷ Diriker, a.g.e., s.58.

Hakkı Sunata imparatorluğun savaşa haklı bir nedenle girdiğine inanmadığını şu sözlerle kaydetmiştir:

*“Milletin bana yüklediği bu vazifeyi yapmaya elbette çalışacağım, uğraşacağım. Fakat kalbimde bu harp için ölmeye niyetim yoktur. Bu harbin haklı olarak çıkarıldığına kani olsaydım, can feda. Onun için çok çalışacağım. Lakin ailem için de ölmemeye çabalayacağım.”*⁵²⁸

Çanakkale Cephesi’nde bulunan Münim Mustafa ise 4 Eylül 1915 kişisel anlatısına düştüğü notta Hakkı Sunata’nın aksine imparatorluğun savaşa girişini diğer milletlerin kararları neticesinde doğan bir zorunluluk olarak görmektedir. Savaşı “medeniyet ve insaniyet alemi için yüz karartan bir facia” olarak tanımlayan Münim Mustafa bütün milletlerin bunu arzu ettiğini, bu nedenle imparatorluğun bu umumi harekete karışmasının tabii olduğunu vurgulamaktadır.⁵²⁹

Cephelerde içinde bulunulan kötü koşullar yalnız imparatorluğun savaşa girişini değil, savaşa girme kararını alanları da askerlerin aklına getirmektedir. Sarıkamış Harekatından sonra şehirde perişan halde bulunan askerler bu durumun müsebbibi olarak Enver Paşa’yı hatırlamaktadır:

*“Şehirde, üst baş perişan, soluk yüzlü, zayıf, bitkin, hasta, yaralı subaylarla konuşarak birçok acı gerçeği öğreniyorduk. Hemen hepsi, bu felaketin biricik yaratıcısı Enver Paşa’yı gösteriyorlar.”*⁵³⁰

---

⁵²⁸ Sunata, **a.g.e.**, s.86.

⁵²⁹ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s.122.

⁵³⁰ Tonguç, **a.g.e.**, s.27.

Benzer şekilde donarak ölmek üzere olan askerlerin başında bulunan bir doktor da çaresizliğini dile getirirken imparatorluğu savaşı sokan Osmanlı yöneticilerini hatırlamakta ve öfkelenmektedir:

*“Ne yapayım oğlum ben de sizin gibiyim. Bu halleri düşünmeyip de bu işe teşebbüs edenler kahrolsun.”*⁵³¹

Hakkı Sunata ise kırk kişilik bir vagona sıkış tıktık seyahat ederken Osmanlı karar alıcılarının savaşı katılma kararını sorgulamaya başlar. Ona göre yokluk içindeki imparatorluğu savaşı sokmak yöneticilerin hem imparatorluğu yeterince bilmemelerini hem de kendilerine verilen değeri göstermektedir:

*“Osmanlı ordusunda askere verilen kıymeti anlamaya başlamıştım. Askerini bindirecek insan vagonu yok, bir de kalkar, harbe girer, bunu düşünmez. Acaba bu hükümetin en büyükleri Osmanlı ülkesi hakkında tam bir bilgiye sahipler miydi? Gece kırk kişilik vagona bunu düşünüyordum.”*⁵³²

Savaşın olanca şiddeti ve bu şiddetin sonucunda yaşanan ölümler geride kalan askerlere ölenlerin ailelerini hatırlatmaktadır:

*“Hey gidi insanlık! Kim bilir şu patlayan silah ve toplardan kaç adam düşüyor? Düşüyor da bir ailenin gelecek umutları sönüyor. Kim bilir kaç baba, ana, özellikle eş, çocuk çocuk ağlayacak?”*⁵³³

Muhtemeldir ki bu durum askerlerin kendi ailelerini de hatırlamalarına neden oluyordu. Otobiyografik anlatısında savaşı yönelik yaklaşımı günden güne değişen Kazım Şakir, ölmek ve öldürmek istemediğini oldukça süslü bir dil kullanarak ifade ederken ailesini hatırlar ve “Kanlı bir trajedi” olarak betimlediği savaşta ölürse arkasında bıracağı sevdiklerinin ne halde olacağını düşünür:

---

⁵³¹ Eti, **a.g.e.**, s.108.

⁵³² Sunata, **a.g.e.**, s.108.

⁵³³ Eti, **a.g.e.**, s.53.

“Yarabbi, bu kanlı trajedide benim de bir vahşet nasibim bulunsun istemiyorum! Ben ruhumun sonu olmayan rahmet ve şefkat hisleri içinde hülyalarım gömülüp şiir içinde yaşayayım. Fakat kabil mi? Yarın belki beni de uzun asırlardan beri didiklenen ve parçalanan insanlığın zavallı bağırını deşmek, bütün beşeriyetin ellerini ve yüzünü kızartan o kanlı boyalarla boyanmak ve süslenmek için bu sahnenin uğursuz kahramanları arasına sürecekler, parçalayacağım ve belki parçalanacağım ... O zaman sevdiklerimin ve beni sevenlerin el ele vermiş hayali temsilleri, gözlerinden akan elem seline dudaklarından dökülen matem mersiyeleri karıştığı halde topraklar üzerine serilmiş kanlı ve genç mevcudiyetim üstüne kapanacaklar...”⁵³⁴

Osmanlı askerlerinin savaşa yönelik sorgulamalarında en çok dile getirdikleri hususlardan biri savaşın yarattığı yıkımdır. Daha önce görülmemiş düzeyde teknolojik silahların kullanıldığı muharebeler askerleri dehşet içinde bırakabilmektedir. Böyle anlardan birinde Abidin Ege savaşı “kan denizi” olarak betimlerken savaşı bitirecek bir ses beklemektedir:

“Yeter artık ey amansız cellatlar yeter! İnsanlık bir kan seline büründü. Ağlamayan bir göz, inelmeyen bir kalp, sızlamayan bir ruh kalmadı. Hala mı bu kan denizi ve matem içinde yüzeceğiz? Bu kızıl cereyanı durduracak bir çağırıcı sesi yok mu?”⁵³⁵

Askerlerce “kan denizi, cehennem” gibi kelimelerle betimlenen savaşın süresinin uzaması şüphesiz askerlerin zihini dünyalarında savaşın meşruiyetini sorgulamalarında önemli faktörlerden biridir. Uzun yıllar boyunca bir cepheden bir cepheye sürüklenmek askerleri yalnız fiziksel olarak değil psikolojik olarak da yıpratmakta ve bıkkınlığa neden olmaktadır. 1917 Mayıs’ında maddi olarak rahat durumda olan Abidin Ege psikolojik olarak ne kadar yıprandığını anlatısında şu şekilde ifade etmektedir:

“Rahatım fakat fıkren perişan bir haldeyim. Maddi hiçbir şeye ihtiyacım yok. Lakin bu hayattan pek şikayetçi ve bıkkınım. Artık kurtulmak, bu sıcak yerlerden uzaklaşmak, bu hayattan ayrılmak istiyorum. Üç senedir devam eden harp artık beni pek halsiz düşürdü.”⁵³⁶

---

⁵³⁴ Şakir, a.g.e., s.42.

⁵³⁵ Ege, a.g.e., s.522

⁵³⁶ a.e., s.487.

Otobiyografik anlatılarda Osmanlı askerlerinin savaşın anlamsızlığını ve yarattığı yıkımı vurgulama biçimlerinden bir diğeri medeniyet eleştirisidir. Birinci Dünya Savaşı, savaş endüstrisinin 20.yüzyıla kadar ürettiği en modern ve yıkıcı silahların kullanıldığı savaştır. Cephelede modern çağın ürünü olan bu silahlar ve onların yarattığı yıkımla karşı karşıya kalan Osmanlı askerleri savaşın sorumlusu olarak bu silahların mucidi Batı medeniyetini görmektedir. Bu durumu ortaya koyan anlatılardan biri Safiyyüddin Efendi'nindir. Çanakkale Cephesi'nde ihtiyat zabiti olarak bulunan Safiyyüddin Efendi'nin 29 Haziran 1915 tarihinde günlüğüne düştüğü notta Arıburnu ve Seddülbahır'deki muharebeleri "cehenneme" benzetirken, şarapnellerin, topların ve mitralyözlerin ölüm ve kan saçtığını dile getirirken savaşı "medeniyet namına girilen büyük hıyanet" olarak tanımlamaktadır.⁵³⁷ Çanakkale'de bulunan bir başka zabıt Hasan Cevdet Bey de, Safiyyüddin Efendi'den yaklaşık iki ay sonra, 21 Ağustos 1915'te günlüğünde İngilizlerin ve Almanların savaşa tutuşmasını Batı medeniyeti üzerinden eleştirmektedir:

*"Medeniyet yükseldi dediler. En medeni hükümet olması lazım gelen Alman-İngilizler harbe başladı. Sonra bütün cihan harbe girdi. Bu ne? Medeniyetin gayesi birbirini boğazlamak mıdır? Tabi bu harp devam etmeyecek. Bir gün barış yapılacak. Acaba o zaman bu medeniyetin yüzü kızarmayacak mı? Yazık! Hep hır hır. Daha doğrusu kemik kavgası!"*⁵³⁸

Çanakkale Cephesi'nde görev yapan İhtiyat Zabiti Kazım Şakir ise Hasan Cevdet Bey gibi savaşın müsebbibi olarak Batı medeniyetini göstermekte, onu milletlerin refahı artırmak yerine savaş çıkarmakla suçlamaktadır:

"Oh... Şimdi ruhumda bugünkü beşeriyetin, bugünkü tahripkar, kanlı beşeriyetin bütün bu katliam için yaotduğu icatlarına tükürmek ihtiyacı var. Onbinlerce metreden ateş ve ölüm yağdırmayı düşünen melun zekalar, zulüm ve tahakkümü aynı haşmet ve kibirle devam ettirebilmek için milletleri çarpıştıran diolomatlar, biraz da insaniyetin refah ihtiyacını ve salahını düşünseler, insanlar arasındaki bağları yok ederek milletler arasında uçurumlar kazan katil kafalar biraz da itimat ve muhabbet esaslarını tahkim etselerdi belki dünya zaman zaman böyle bir mezbaha halini almayacak; iğrenç, uğursuz, kanla dolu iniltieler olmayacak, bugün ölümün haşin eliyle kapanan gözler

⁵³⁷ Safiyyüddin Efendi, **a.g.e.**, s.49.

⁵³⁸ Hasan Cevdet Bey, **a.g.e.**, s.60.

arkasında yüz binlerce göz matem selleriyle çağlamayacaktı. Avrupa'nın kanlı ve kartal medeniyetine ebedi bir lanet."⁵³⁹

5.5. Sulh Beklentisi

Osmanlı askerleri otobiyografik anlatılarında savaşı sorgularken aynı zamanda barışı da dört gözle beklemektedir. Savaşın başında tüm Avrupa gibi Noel'den önce sulhun olacağı beklentisi Osmanlı askerlerinde de vardır. Ordudaki Alman subaylardan bu yönde alınan duyumlar Osmanlı askerlerini de ümitlendirmektedir:

*"Noelden evvel sulh olacak şayiaları devam ediyor. İnşallah. Bir Alman mülazım ile konuştuk. Kati olarak söylüyor."*⁵⁴⁰

Filistin'de, ailesinin yaşadığı yerde görev yapan İhsan et-Tercüman ise 1915 yılında barış beklentisini imparatorluğun içinde bulunduğu ekonomik koşullara dayandırmaktadır. Tercüman'a göre mali kriz öylesine şiddetlenmiştir ki artık ülkede hiçbir şey kalmamıştır. Dolayısıyla imparatorluğun daha fazla savaşta kalması mümkün değildir.⁵⁴¹

Savaşın ortasından itibaren askerlerin sulh beklentisinin had safaya çıktığı otobiyografik anlatılardan anlaşılmaktadır. Örneğin Abidin Ege günlüğüne, Mayıs 1917'de sulh sözlerinin ağızlardan düşmediğini kaydetmiştir. Bu tarihlerde kendisi de sulhu dört gözle bekleyen Ege, haziran ve ağustos aylarında sulha yönelik herhangi bir gelişme yaşanmaması üzerine yaşadığı hayalkırıklığını günlüğüne yansıtmaktadır:

*"Bir ay evvel sulh için canlanan ümitler, oof bak ne kanlı neticeler verdi! Nerede o sulh meleği, nerede bu kanlı taarruzlar ve öldüresiye yapılan savaşlar? Evet, harp daha çok uzayacak, daha birçok genç ve dinç vücutlar yiyecek, zekalar söndürecektir. Ey kanlı harp, elbette sen de bir gün bu kan seline doyarsın! [...] Sulh hakkında ne bir ümit kelimesi, ne de ufak bir ışık meşalesi... Hiç!... Hiçbir şey yok. Bu kavurucu çöllerin baygın bağrında ölüme mahkumuz."*⁵⁴²

⁵³⁹ Şakir, **a.g.e.**, s.70.

⁵⁴⁰ İhsan Ulvi, **a.g.e.**, s.20.

⁵⁴¹ et Tercüman, **a.g.e.**, s.133.

⁵⁴² Ege, **a.g.e.**, s.487, 494, 517.

Otobiyografik anlatılardan anlaşılmaktadır ki Osmanlı askerleri de Avrupalı askerler gibi sulha yönelik uluslararası gelişmeleri mümkün olduğu kadar takip etmektedir. 1917 yılında toplanan Stockholm Konferansı ve Rusya’da gerçekleşen Ekim Devrimi Osmanlı askerlerinin sulha yönelik umutlandırmıştır. İstanbul’dan gelen gazetelerden Stockholm Konferansı’nı ve papanın sulh teklifini öğrenen Abidin Ege, başlangıçta umutsuz olsa da günlüğünün diğer sayfalarında gelişmeleri takip etmeye devam etmektedir. Rusların bütün cephelerde sulh görüşmelerine başladığını dile getirdikten sonra sulhun yakın olduğu yönündeki kanaatini belirten Ege, barış beklentisi günlüğüne şu sözlerle kaydetmiştir:

“Kapat yarabbi, bu feci perdeyi kapat artık, kapat! İnsanoğlunun içinde yoğrulduğu bu öldürme felaketleri yeter!”⁵⁴³

---

⁵⁴³ a.e., s.525, 556, 561.

SONUÇ

Bu çalışmada Birinci Dünya Savaşı'nda savaşımış Osmanlı askerlerinin otobiyografik metinleri ışığında Osmanlı toplumunun cephe gerisinde ve cephede savaşı nasıl deneyimledikleri incelenmiştir. Öncelikle çalışmanın temel dayanağı olan Birinci Dünya Savaşı konulu otobiyografik anlatılar konusunda Türkçe literatürün oldukça zengin olduğunu söylemek gerekir. Son yıllarda yayımlanan Osmanlı askerlerine ait günlük ve anıların sayısında bir patlama yaşanmaktadır. Bu çalışmada söz konusu literatürün küçük bir kısmı kullanılmış olmasına rağmen çalışmanın amacına ulaşılabilmektedir.

Bu doğrultuda otobiyografik anlatıların savaş tecrübelerine ilişkin oldukça zengin olduğu ve önemli ayrıntılar içerdiğini söylemek gerekir. Otobiyografik anlatılar hiçbir resmi belgenin sunamayacağı, isimleri ve yaşam öyküleri hiçbir belgeye ve kitaba yansımamış sıradan insanların sadece insan olarak savaşı deneyimleme biçimlerini kendi kalemlerinden öğrenme fırsatı vermektedir. March Bloch'un ifadesiyle çoğu zaman gelecek kuşakları hesaba katmadan kaleme alındığı için “kendilerine rağmen tanık olanların ortaya koyduğu kanıtlar” olarak günlük ve anılar oldukça aydınlatıcı nitelikte olabilmektedir. Bu bağlamda araştırmacıya “tam bir kulak misafiri hazzı”⁵⁴⁴ yaşatan otobiyografik anlatılar tarihyazımı açısından değerli bir kaynaktır. Özellikle aşağıdan tarih bağlamında sıradan insanların deneyimlerini tespit etmek ve onların sesini duymak açısından birincil kaynak olarak kullanılabilir niteliktedir. Şüphesiz otobiyografik kaynakları tarihyazımında kaynak olarak kullanırken dikkatli olunması gerekmektedir. Ancak bu düzeyde dikkat devlet arşivinde bulunan resmi belgeler için de geçerlidir. Kaldı ki tarihyazımında birincil ve ikincil kaynaklar arasındaki ayrım önemli olmakla birlikte, düşünüldüğü kadar keskin sınırlara sahip değildir. Bir kaynak bir çalışma için birincil nitelikte olabileceği gibi bir başka çalışma için ikincil nitelikte olabilir. Tarih özellikle günümüzde itibarından çok şey kaybetmiş ikincil kaynakların döneminin zihin dünyasını anlamak açısından birincil nitelikte olabileceğini vurgulamaktadır.⁵⁴⁵ Bu bağlamda askeri otobiyografik

---

⁵⁴⁴ Tosh, a.g.e., s.56.

⁵⁴⁵ a.e., s.54-55.

kaynakların da savaş deneyimlerini ve savaşanların zihin dünyalarını anlamak bakımından birincil niteliğe sahip olduğu söylenebilir.

Çalışma boyunca Osmanlı toplumunun savaş deneyimi belirli aralıklarla Avrupa toplumunun deneyimi ile kıyaslanmıştır. Bu kıyas göstermektedir ki Birinci Dünya Savaşı, Avrupa toplumu üzerinde yarattığı etkilere benzer etkileri Osmanlı sivilleri ve askerleri üzerinde de yaratmıştır. Askerlerin kişisel anlatılarından çıkan sonuç, savaşın Osmanlı sivillerine ve askerlerine getirdiği koşulların en az Avrupa toplumunun içinde bulunduğu koşullar kadar kötü olduğudur. Savaşın öncesinde zaten kötü olan sosyo-ekonomik koşullar savaşla birlikte daha ağırlamıştır. Hem imparatorluğun başkenti İstanbul'da hem de Anadolu'da yüksek enflasyon ve artan kıtlıkla birlikte cephe gerisinde açlıktan ölümler dahi görülmüştür. Bununla birlikte otobiyografik anlatılar az da olsa toplumdaki sınıfsal farkları ve bu farklardan doğan gerilimi de yansıtmaktadır. Özellikle başkent İstanbul'da savaştan zenginleşen üst sınıflara karşı öfke otobiyografik metinlerde zaman zaman göze çarpmaktadır. Savaşın zenginleştirdiği "harp zenginleri" savaşa karşı duyarsızlıkla suçlanmaktadır.

Otobiyografik anlatılarda ekonomik bozulmalarla birlikte cephe gerisini etkileyen temel meselelerden birinin salgın hastalıklar olduğu rahatlıkla söylenebilir. Savaş boyunca hem İstanbul'da hem de Anadolu'da salgın hastalıklara karşı belirli düzeyde önlemler alındığı bilinmekle birlikte otobiyografik anlatılar bu önlemlerin hiçbir zaman yeterli olmadığını ortaya koymaktadır. Özellikle 1915'ten itibaren Osmanlı askerleri Anadolu'nun her köşesinde salgın hastalıktan kırıkan köyler ve kasabalarla karşılaştıklarını ifade etmektedir.

Otobiyografik anlatılarda cephe gerisine ilişkin sıklıkla dile getirilen meselelerden bir diğeri göçtür. Osmanlı toplumu savaş boyunca tabiri caizse kıyama kalkmış gibidir. Anadolu'nun savaş alanına dönüşmesi milyonlarca insanı yerinden etmiş, bu süre zarfında ulaşım araçlarının yetersizliği ve plansızlık insanların koşullarını daha zorlaştırmıştır. Bu bağlamda otobiyografik anlatılar özellikle Ermeni tehciri konusunda resmi tarih şablonuna aykırı bilgiler de sunmaktadır. Müslüman ve Türk askerler dahi günlüklerinde hamasetten uzak bir dil ile Ermenilerin yollarda

çektikleri sıkıntıları dile getirmektedir. Bu doğrultuda yolların Ermeni göçmenlere ait cesetlerle dolu olduğu her daim dile getirilen hususlardan biridir. Bu konu literatürde belirli düzeyde kabul ediliyor olmakla birlikte incelenen otobiyografik anlatıların bir kısmı yolun sonuna kadar sağ kalmayı başarmış Ermenilere ilişkin gözlemleri paylaşması bakımından oldukça değerlidir. Ermeni tehcirine ilişkin tartışmalarda genelde yollarda yaşanan “sıkıntılar” kabul edilmekle birlikte Ermenilerin yerleştirildikleri yerlerdeki deneyimleri tartışılmamaktadır. Osmanlı askerlerinin otobiyografik metinleri göstermektedir ki Ermeniler yeni yerleşim yerlerine uyum sağlamakta oldukça zorlanmış, memleketlerini unutmaları kolay olmamıştır. Öyle ki bu özlem nedeniyle kimi zaman Anadolu’dan gelen askerleri hemşerileri olarak görüp sıcakkanlılıkla ağırladıkları görülmektedir. Bununla birlikte hayata tutunma refleksiyle yeni yerleşim yerlerinde iş kurmaya, çalışmaya devam etmişlerdir.

Osmanlı toplumunun savaş tecrübesinin bir diğer yanı cepheye ilişkindir. Osmanlı askerleri cephedeki gündelik hayatlarını günlüklerine bütün ayrıntıları ile yansıtmıştır. Bu doğrultuda günlük yedikleri öğünlerden boş zamanlarında okudukları kitapların isimlerine kadar aşağıdan tarih bağlamında oldukça değerli ayrıntılar otobiyografik anlatılarda yer almaktadır.

Osmanlılar için cephe gerisinde olduğu gibi cephe de hayat oldukça zor geçmiştir. Osmanlı ordusunun seferberlik planında lojistik kapasitesini tanımlayan temel kavramlardan biri, hemen her alanda orduyu felce uğratan yokluktur.⁵⁴⁶ Dolayısıyla Osmanlı askerlerinin koşullarını zorlaştıran temel sorunların altında lojistik problemler görülmektedir. Öyle ki bu problemler karşısında askerler zaman zaman dayanamayacak noktaya geldiklerini günlüklerine kaydetmiştir. Nitekim bu koşullara fiziksel olarak dayanamayan birçok asker savaşmadan hayatını kaybetmiştir. Otobiyografik metinlerde özellikle iâşe sorunu ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kötü hijyen koşulları çoğu zaman yetersiz hastaneler ile birleşince savaş dışı sebeplerle ölen askerlerin sayısı savaşarak ölen askerlerin sayısını geçmiş görünmektedir.

---

⁵⁴⁶ Erickson, a.g.e., s.66.

Öte yandan otobiyografik anlatılar söz konusu koşullar karşısında Osmanlı askerlerinin pasif kalmadığını da ortaya koymaktadır. Cephede katlanılmak zorunda kalan koşullar karşısında askerler pratik çözümler ve moral, motivasyon ve eğlence aktiviteleri ile hayata tutunmaya ve bir nebze olsun cephe hayatından uzaklaşmaya çalışmıştır. Bu kapsamda cephelerde tiyatroların, müsamerelerin, yarışmaların düzenlendiği, tüm bu aktivitelerin düzenlenmesinde ve gösteriminde sıradan askerlerin bizzat rol aldığı görülmektedir. Öyle ki askerler kimi zaman kanto yapmış, kimi zaman şiirler okuyup türküler söylemiş, kimi zaman ise tiyatro oyunlarında görev almıştır.

Şüphesiz bir olayı herkesin aynı şekilde tecrübe etmesi ve aynı refleksi göstermesi mümkün değildir. Osmanlı askerleri de Birinci Dünya Savaşı'nın zorlu koşullarını aynı şekilde tecrübe etmemiş ve aynı refleksi göstermemiştir. Örneğin otobiyografik anlatılarda Çanakkale, Galiçya gibi cephelerde koşullar Kafkasya'ya ve Suriye-Filistin'e göre çok daha iyi olduğu görülmektedir. Dolayısıyla askerlerin savaşa yönelik tutumları da farklılık göstermiştir. Bu bağlamda savaşın başından sonuna kadar ordu içinde kalmış ve büyük bir özveriyle savaşmaya devam etmiş askerler olmakla birlikte savaşmayı reddeden askerlerin de olduğu anlaşılmaktadır. Bu reddediş biçimi çoğu zaman firar, cephe gerisine dönmek için kendini yaralama gibi örtük davranış biçimleri ile olmakla birlikte anlatılarda savaş karşıtlığı ve sulh beklentisi ile kendini göstermektedir. Özellikle savaşın ikinci yarısından itibaren otobiyografik anlatılarda sulh beklentisi sık sık dile getirilmiştir. Osmanlı askerleri de Avrupalı "kaderdaşları" gibi sulh dedikoduları karşısında heyecanlanmış, bekledikleri sulh bir türlü gerçekleşmedikçe kimi zaman umutsuzluğa kapılmış ya da öfkelenmiştir. Tüm bunlara rağmen Osmanlı ordusunda Avrupa'da yaşandığı gibi isyanlar yaşanmamıştır. Bu durumun nedenleri bu çalışma kapsamında tartışılmamış olup yeni bir çalışma konusu olarak değerlendirilebilir.

Burada şunu da ifade etmek gerekir ki firar olgusu genelde gayrimüslim askerlerle ilişkilendirilmiş olsa da otobiyografik anlatılar bunu yanlışlayan çok sayıda ayrıntı içermektedir. Savaşın başından sonuna kadar savaşmaya devam eden gayrimüslim askerler olduğu gibi firar eden çok sayıda Müslüman asker de vardır.

Otobiyografik anlatılar Müslüman Osmanlı askerleri ile gayrimüslim Osmanlı askerleri arasındaki ilişkiye de değinme imkanı vermektedir. Bu kapsamda söylenebilecek ilk şey cephedeki Müslüman Osmanlılar ile gayrimüslim Osmanlılar arasındaki ilişkinin genellemelere sığmayacak kadar değişken olduğudur. Bu çok değişken ilişkide gayrimüslim askerler kimi zaman neredeyse savaşılan düşmanla eş değer tutulurken kimi zaman silah arkadaşlığı hukuku ile beraber yenip içilen, sohbet edilen bir dosttur. Öyle ki silah arkadaşlığı kimi zaman Ermeni askerleri ve ailelerini tehcirden dahi korumuştur. Dolayısıyla cephede gayrimüslim Osmanlılar ile Müslüman Osmanlılar arasındaki ilişkiyi tek bir çerçevede değerlendirmek doğru olmayacaktır. Öte yandan, otobiyografik anlatılarda imparatorluğun son döneminde hâkim ideoloji haline gelen Türk milliyetçiliğinin izleri yoğun olarak görülmektedir. Öyle ki seferberliğin ilanı ile Turan'a gitmek için can atan binlerce insanın olduğu otobiyografik anlatılara sık sık düşülen kayıtlardandır. Dolayısıyla imparatorluğun son dönemi olan bu dönemde Osmanlılık kimliğinin yerini Türk milliyetçiliği üzerinden tasarlanmış yeni bir kimliğe bırakmaya başladığı günlüklerden ve anılardan anlaşılmaktadır. Yine anlatılardan anlaşıldığı kadarıyla yeni kimlik kendisini inşa ederken ihtiyacı olan “öteki” yi imparatorluğun azınlıklarında keşfetmiştir. Farklı cephelerde bulunan askerlere ait anlatıların incelendiği çalışma boyunca anlatıların ortak özelliğinin Türklüğün karşısına öteki olarak Ermeniliği, Rumluğu zaman zaman da Araplığı ve Kürtlüğü koymasındır. Bu milletlere karşı söylemler genellikle imparatorluğa ihanet ettikleri yönünde olmakla birlikte zaman zaman bunun ötesine geçmektedir. Ermenilerin ve Rumların göçe zorlanması ya da şiddete tabi tutulmaları olumlu görülürken, anlatıların bazılarında “imha edilmeleri” istenmektedir.

Günlükler ve anılar, Osmanlı ordusunda bulunan gayrimüslimlerin ordu içinde gayrimüslim oldukları için yaşadıkları sorunlara ilişkin de önemli detaylar sunmaktadır. Örneğin Müslüman Osmanlılara ait bazı anlatılardan Ermeni askerlerin sık sık “kazara” vuruldukları anlaşılmaktadır. Bu çalışma kapsamında incelenen az sayıda gayrimüslim askere ait günlüklerde de gayrimüslim askerlerin gittikleri yerlerde ve ordu içinde zaman zaman dışlandıkları ve tehlike altında kaldıkları görülmektedir. Tüm bunların da ötesinde bazı otobiyografik metinlerde geleceğe

yönelik beklentiler dile getirilirken anlatı sahipleri savaştaki deneyimlerine referansla gelecekte imparatorluğun azınlıkları ile birlikte yaşamak istemediklerini ifade etmektedir. Bu ifadeler göstermektedir ki Birinci Dünya Savaşı deneyimleri ulus devlet fikrinin oluşmasında önemli bir etken olmuştur. Bu süre zarfında savaş Türk milliyetçiliğini beslemiş ve ulus devlet fikrinin meşruiyetini artırmıştır.

Sonuç olarak daha önce belirtilen tüm eksiklerine ve kısıtlarına rağmen bu çalışmada otobiyografik kaynakların tarihyazımı için oldukça önemli detaylar içerebileceği ortaya konulmaya çalışılmış ve aşağıdan tarih bağlamında sıradan insanların Birinci Dünya Savaşı'nı nasıl deneyimledikleri ele alınmıştır. Bu çalışma göstermektedir ki sıradan Osmanlıların savaş deneyimi hamaset dolu yaklaşımlara sığmayacak kadar gerçektir. Osmanlılar savaşın yıkıcılığına etleri ve kemikleri ile şahit olmuş, zorluklara karşı kimi zaman fedakarca direnmişler kimi zaman ise “pes etmek” durumunda kalmışlardır. Daha da önemlisi her insan gibi barışın özlemi çekmişlerdir.

KAYNAKÇA

1.Arşiv

1.1. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

Babıali Evrak Odası Evrakı

İrade-i Harbiye Evrakı

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube Evrakı

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5. Şube Evrakı

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri Evrakı

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı

2.Meclis Zabıtları

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima Senesi 3, Cilt 3.

3.Otobiyografik Kaynaklar

Abdullah Fevzi Efendi:

Çanakkale Cephesinde Bir Müderris, haz. Ali Osman Koçkuzu, 2.bs., İstanbul, İz Yayıncılık, 2011.

Achladi, Evangelia:

Karamanlı Rum Ortodoks Bir Askerin Seferberlik Hatıraları, Çev. Thanasis Nikolaidis, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017.

- Alpat, Levent: **Bir Osmanlı Askerinin Anıları**, haz. A.Mehmetefendioğlu, O. Arslan, İzmir, Şenocak Yayınları, 2010.
- Apak, Rahmi: **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Arıkan, İbrahim: **Osmanlı Ordusunda Bir Nefer: Bir Mehmetçiğin Çanakkale Galiçya Filistin Cephesi Anıları**, Haz. Selman Soydemir, Abdullah Satun, 3.bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2010.
- Ataman, Halil: **Harp ve Esaret Doğu Cephesi'nden Sibirya'ya**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Bayrı, Mehmet Halit: **Cephe Arkadaşı: Çanakkale Cephesi'nde Bir İstanbullu**, Haz. Lokman Erdemir, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015.
- Cebeciyan, Avedis: **Bir Ermeni Subayın Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü**, Çev. Takuhi Tovmasyan, İstanbul, Aras Yayınları, 2015
- Celal Bey: **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, Haz. Bahtiyar İstekli, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Cemal Paşa: **Hatıralar**, Haz. Alpay Kabacalı, 11.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası ve Kültür Yayınları, 2019.
- Conk, Cemil, von Sanders, Liman, Altay, Fahrettin: **Çanakkale Hatıraları 2. Cilt**, Haz. Metin Martı, İstanbul, Arma Yayınları, 2002.

- Çöl, Emin: **Bir Erin Anıları**, Haz. Celal Kazdağı, İstanbul, Nöbetçi Yayınevi, 2009.
- Diriker, Ahmet Nuri: **Cephelerde Bir Ömür: Tuğgeneral Ahmet Nuri Diriker'in Anıları**, haz. Ahmet Diriker, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Ege, Abidin: **Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden Harp Günlükleri**, haz. Celali Yılmaz, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Erden, Ali Fuat: **Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları-I**, Haz. Yusuf Turan Günaydın, İstanbul, Kopernik Kitap, 2018.
- Erduran, Behçet Sabit: **Cephe'deki Bir Doktorun Gözünden 1915 Baharında Çanakkale**, Haz. Tamay Açık, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Eti, Ali Rıza: **Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü**, Haz. Gönül Eti, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- et-Tercüman, İhsan: **Çekirge Yılı Kudüs 1915-1916**, Çev. Ali Benli, İstanbul, Klasik Yayınları, 2012.
- Genişol, Hüseyin Fehmi: **Çanakkale'den Bağdat'a Esaretten Kurtuluş Savaşı'na**, Haz. Mustafa Yeni, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Göze, Ergün: **Rusya'da Üç Esaret Yılı**, İstanbul, Hülbe Yayınları, 2016.

Güralp, Şerif:

Bir Askerin Günlüğünden Çanakkale Cephesi'nden Filistin'e, İstanbul, Güncel Yayıncılık, 2003.

Hasan Cevdet Bey:

Kıyamet Koptuğunda: Hasan Cevdet Bey'in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü, haz. Mutlu Karakaya, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2015.

İhsan Ulvi Efendi:

Bir Subayın Günlükleri, Haz. İhsan İplikcioğlu, Ömer Yıldırım, Ankara, Kültür Ajans Yayınları, 2017.

İlter, Aziz Samih:

Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları, Haz. Zekeriya Türkmen, Elmas Çelik, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2007.

Kut, Halil:

Kütü'l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları, haz. Erhan Çiftçi, 3.bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2018.

Mehmed Asaf:

Mehmed Asaf Volga Kıyılarında ve Muhtıra, Haz. Murat Cebecioğlu, İzmir, Akademi Kitabevi, 1994.

Mehmet Fasih Bey:

Kanlısırt Günlüğü, Haz. Murat Çulcu, İstanbul, Arba Yayınları, 1997.

Münim Mustafa:

Kanal Seferinden Çanakkale'ye, Haz. Ahmet Yurttakal, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2018.

Oral, Mehmet:

Hicaz Çöllerinde Bir Avuç Türk'ün Kahramanlığı: Kafkas, Hicaz Cepheleleri ve Esaret Anıları, Haz. Salih Özkan, Konya, Kömen Yayınları, 2012.

Ölçen, Mehmet Arif:

Vetluga Irmağı, Haz. Ali Nejat Ölçen, Ankara, Ümit Yayıncılık, 1994.

Ömer Lütfü Efendi:

Bir Gazinin Anıları, Haz. Mehmet Kanar, İstanbul, Pia Yayınları, 2013.

Sabis, Ali İhsan:

Harp Hatıralarım Cilt:3, İstanbul, Nehir Yayınları, 1991.

Safiyüddin Efendi

Süvari Teğmen Safiyüddin Efendi'nin Çanakkale ve Kafkas Cephesi Harp Hatıratı, haz. Eren Ergül, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2019.

Sorguç, İbrahim:

Bu Defa Niçin Savaşacağımı Biliyorum, Haz. Figen Taşkın, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Sunata, İ. Hakkı:

Gelibolu'dan Kafkaslara I. Dünya Savaşı Anılarım, Haz. Kansu Şarman, 5.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Sürmenyan, Kalusd:

Harbiyeli Bir Osmanlı Ermenisi: Mülazım-ı Sani Sürmenyan'ın Savaş ve Tehcir Anıları, Haz. Yaşar Tolga Cora, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.

Şakir, Kazım:

1915 Gelibolu Harbi Günlüğü, Haz. Bahtiyar İstekli, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2015.

Şensözen, Vasfi:

I. Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları, Haz. Saro Dadyan, İstanbul, Okuyanüs Yayınları, 2013.

Taşköprölü Mehmed Efendi:

Savaşın ve Esaretin Günlüğü, haz. Mesut Uyar, Ahmet Özcan, İstanbul, Türkiye İş Bankası ve Kültür Yayınları, 2015.

Tokad, M. Fuad:

Kibrit Kutusundaki Sarıkamış Sibiryա Günlükleri, Haz. Jack Snowden, 2.bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2011.

Tonguç, Faik:

Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999.

Von Sanders, Liman:

Türkiye'de Beş Yıl, Çev. Eşref Bengi Özbilen, 6.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Yarbay Mehmed Reşid Bey:

Osmanlı'nın Unutulan Son Zaferi Kutulamare, Haz. Bahtiyar İstekli, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2017.

Yazman, Mehmet Şevki:

Cephaneniz Yoksa Süngünüz Var, Haz. Tuncay Yılmaz, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2008.

Yengin, Sami:

Drama'dan Sina-Filistin'e Savaş Günlüğü, Haz. Ahmet Tetik, Sema Demirtaş, Ayşe Seven, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2007.

Ünaydın, Ruşen Eşref:

Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ve Çanakkale'de Savaşanlar ile Mülakat, İstanbul, İstek Yayınevi, 2017.

4. İkincil Kaynaklar

Akın, Yiğit:

When The War Came Home: The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire, California, Stanford University Press, 2018.

Aksakal, Mustafa:

Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı: Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi?, Çev. Ebru Kılıç, 2.bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.

Alkama, Dilber:

Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Askerinin Siper Hayatı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Alkan, Mehmet Ö.

“Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 1**, ed. by. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s.377-408.

Anderson, Benedict,

Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması, Çev. İskender Savaşır, 2.bs., İstanbul, Metis Yayınları, 1995.

Anderson, Julie,

“Wounding in World War One”, **British Library**, 29.01.2014, (Çevrimiçi), <https://www.bl.uk/world-war-one/articles/wounding-in-world-war-one#authorBlock1> , 09.07.2020.

Aurell, Jaume, Davis, Rocio G:

“History and Autobiography: The Logics of a Convergence”, **Life Writing**, No:16/4, 2019, s.503-511.

Aydemir, Şevket Süreyya:

Suyu Arayan Adam, 28.bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2014.

Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa 2.Cilt, 4.bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1986.

Bardakçı, Murat:

Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü, 3.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası ve Kültür Yayınları, 2014.

Barut, İlgin:

“Osmanlı Döneminde Gerçekleşen Göçlerin Kurumsallaşma ve Göç Politikaları Üzerindeki Etkileri”, **Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi**, Cilt:40, No:2, 2018, s. 161-189.

Beşikçi, Mehmet:

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

“Osmanlı Cihadının Yurtiçi Boyutu: Dini Motiflerin ve Din Adamlarının Osmanlı Ordusunun Seferberliğindeki Rolü”, **Birinci Dünya Savaşı'nda Cihad ve İslam**, Ed. Erik J. Zürcher, Çev. Ayşen Gür, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019, s. 85-105.

“Balkan Harbi'nde Osmanlı Seferberliği ve Redif Teşkilâtının İflâsı”, **Türkiye Günlüğü**, No.110, 2012, s.27-43.

“Askeri Tarihçiliğin Gayri Resmi Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri”, **Osmanlı Askeri Tarihini Araştırmak Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar**, ed. Cevat Şayin, Gültekin Yıldız, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s.91-104.

Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası, İstanbul, İletişim Yayınları, 2019.

Billig, Michael:

Banal Milliyetçilik, Çev. Cem Şişkolar, İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2002.

Birinci, Ali,

Tarihin Hududunda: Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meselesi, İstanbul, Dergah Yayınları, 2012,

- Borlat, Barış: **Çanakkale Cephesi'nde İkmal Faaliyetleri**, Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Cankara, Murat: "Osmanlı'da Protestan Ermeni Basını ve Zabel Yesayan", **Toplumsal Tarih**, No:295, 2018, s.8-11.
- Center for the Study of
Egodocuments and History: "Inventory of egodocuments", (Çevrimiçi),
<https://www.egodocument/egodocument/egodocuments-1814.html>, 09.07.2020.
- Cole, Anna, "The History That Has Made You'. Ego-Histoire, Autobiography and Postcolonial History", **Life Writing**, No:16/4, 2019, s.527-538.
- Collingham, Lizzie: **The Taste of War: World War Two and The Battle For Food**, New York, The Penguin Press, 2012.
- Coşkuntuna, Duygu: **Canlı Tarihler: A discourse analysis of the memoirs of Young Turks (1908-1923)**, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2013.
- Çetinkaya, Y. Doğan: **Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
1908 Osmanlı Boykotu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.
"Orta Katman Aydınlar ve Türk Milliyetçiliğinin Kitleselleşmesi", **"Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4**, ed. by. by. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları, s.91-103.
- Çevik, Mehmet, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Ordusunun İşe

- Çeloğlu, Yavuz Selim: Temini”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Cilt:109, No:215, 2015, s. 9-34.
- Eldem, Edhem: “Torosyan Belgeleri ve Sonrası”, **Toplumsal Tarih**, No:230, 2013, s.38-44.
“Torosyan Tartışmasını Bitiren Bir Derleme: Tarih, Otobiyografi ve Hakikat”, **Toplumsal Tarih**, No:261, 2015, s.70-76.
- Engel, Barbara Alpern: “Not by Bread Alone: Subsistence Riots in Russia during World War I”, **The Journal of Modern History**, C.16, No.4, 1997, s.696-721
- Erdem, Yusuf Hakan: **Gerçek ile Kurmaca Arasında: Torosyan’ın Acayip Hikayesi**, İstanbul, Doğan Kitap, 2012.
- Erickson, Edward: **Size Ölmeyi Emrediyorum: Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu**, Çev. Mehmet Tanju Akad, 4.bs., İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017.
- Ertan, Mehmet: Gündelik Hayatın Tarihine Dokunma Çabası: Mikro Tarihçilik ve Carlo Ginzburg”, **Kültür ve İletişim**, No:15/1, 2012, s.9-35.
- Feldman, Gerald, “Savaş İçin Ekonomilerin Seferber Edilmesi”, **I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl**, Ed. by. Jay Winter, Geoffrey Parker, Mary R. Habeck, Çev. Tansel Demirel, 2.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s.151-171.
- Ferguson, Niall: **The Pity of War**, Londra, Penguin Press, 1998.
- Fuller, William C. JR., “Doğu Cephesi”, **I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl**, Ed. by. Jay Winter, Geoffrey Parker, Mary R. Habeck, Çev. Tansel Demirel, 2.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018., s.31-63.

- Ginzburg, Carlo: **Peynir ve Kurtlar: Bir 16. Yüzyıl Değirmencisinin Evreni**, Çev.Ayşen Gür, 4. bs., İstanbul, Metis Yayınları, 2011.
- Göçek, Fatma Müge: “Osmanlı Devleti’nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu:Sosyolojik Bir Yaklaşım”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4**, Ed. by. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları, s.63-77.
- Gözcü, Alev: “I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti’nin Gündelik Hayatından Kesitler”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.16, No.32, 2016, s. 133-169.
- Gülsoy, Ufuk: “Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askeralma Kanunu’na Tepkileri ve Ege Adaları (1909-1912)”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, No:3, 2000, s.93-102.
- Gürler, Hamdi: **Milli Mücadeleye Katılan Komutanların Hatıratlarının Karşılaştırılması**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008.
- Harari, Yuval Noah: “Military Memoirs: A Historical Overview of the Genre From The Middle Ages To The Late Modern Era”, **War in History**, No:14/3, 2007, s. 289-309.
- Hoare, Philip: “The animal victims of the first World war are a stain on our conscience”, (Çevrimiçi) <https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/nov/07/animal-victims-first-world-war>, 28.04.2020.

Hobsbawm, Eric:

İmparatorluk Çağı 1875-1914, Çev. Vedat Aslan, Ankara, Dost Kitabevi, 1999.

Kısa Yirminci Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1996..

Tarih Üzerine, Çev. Osman Akınhay, 2.bs., Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2001.

Horne, John,

“Birinci Dünya Savaşı’nda İşçiler ve İşçi Hareketleri”, ”, **I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl**, Ed. Jay Winter, Geoffrey Parker, Mary R. Habeck, Çev. Tansel Demirel, 2.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s.171-207.

Howard, Michael,

“I. Dünya Savaşı’nı Yeniden Değerlendirmek”, **I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl**, Ed.by. Jay Winter, Geoffrey Parker, Mary R. Habeck, Çev. Tansel Demirel, 2.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s.15-31.

Iggers, Georg G.:

Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme: 20. Yüzyılda Tarihyazımı, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

İpek, Yasemin:

Reclaiming The Nation, Moralizing Politics: Narratives Of Political Legitimacy in Autobiographies Of Progressive Republican Party Leaders, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, 2017,

Kafadar, Cemal:

Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun, İstanbul, Metis Yayınları, 2009.

- Karahasanoğlu, Selim: “Ben-Anlatıları: Tarihsel Kaynak Olarak İmkanları, Sınırları”, **Turkish History Education Journal**, No:8/1, 2019, s.211-230.
- Karaman, Fikriye: **Arab intellectuals under the Young Turks: a comparative-historical analysis on memoirs (1908-1918)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi, 2013.
- Kleinreesink, L.H.E.: **On Military Memoirs: A Quantitative Comparison of International Afghanistan War Autobiographies 2001-2010**, Boston, Brill, 2017.
- Koçak, Cemil: **Geçmiş Ayrıntıda Saklıdır**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2012.
- Koylu, Zafer, Altay, Sadet: “Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında İstanbul’da Fuhuş, Zührevi Hastalıklar ve Mücadele Yöntemleri”, **Geçmişten Günümüze İstanbul’da Sağlık Kongresi Kongre Bildiri Kitabı**, İstanbul, Nobel Yayın Dağıtım, 2010, s. 832-854.
- Kurt, Ümit: “Türk’ün Büyük Biçare Irkı” **Türk Yurdu’nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.
- Kushner, David: **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)**, Çev. Zeki Doğan, İstanbul, Fener Yayınları, 1998.
- Maksudyan, Nazan: “Öldürmeden Utan, Ölmeden Usan”, **Toplumsal Tarih**, No:180, 2008, s.60-67.
- McCarthy, Justin: **Death and Exile The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922**, Princeton, Darwin Press, 1995.

- Mcneill, William H.: **Dünya Tarihi**, Çev. Alaeddin Şenel, 6.bs., Ankara, İmge Kitabevi, 2002.
- Milas, Herkül: “Milli Türk Kimliği ve Öteki (Yunan)”, **“Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4**, ed. by. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları, s.193-202.
- Neyzi, Leyla: “Trauma, Narrative And Silence: The Military Journal Of A Jewish ‘Soldier’ In Turkey During The Greco-Turkish War”, **Turcica**, No:35, 2003, s.291-313.
- New South Wales State Library: “Diarist From World War I”, (Çevrimiçi), <https://www.sl.nsw.gov.au/research-and-collections-significant-collections-world-war-i-collection/diarists-world-war-i> ,09.07.2020.
- Özdemir, Hikmet: **Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918**, 2.bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2010.
- Parlak, İsmet: “Kimliğin İnşası, Ötekinin İcadı ve Şeytanlaştırma”, **Ötekinin Var Olma Sancısı: Türk Politik Kültüründe Şeytanlaştırma Eğilimleri**, ed.by. İsmet Parlak, Bursa, Dora Yayıncılık, 2015, s.25-123.
- Said Halim Paşa: **Osmanlı İmparatorluğu ve Birinci Dünya Savaşı**, Çev. Fatih Yücel, İstanbul, Kronik Yayınları, 2019.
- Schorske, Carl Emil: **German Social Democracy 1905-1917**, Cambridge, Harvard University Press, 1983.

- Shahbazi, Shima, “Microhistory Narratives, Alternative Epistemologies and Epistemic Credibility: A Comparative Study of Haifa Zangana's City of Widows and Leilah Nadir's Orange Trees of Baghdad”, **Life Writing**, No:16/4, 2019, s.567-582.
- Shapiro, Ari: “From The Trenches To The Web: British WWI Diaries Digitized”, (Çevrimiçi), <https://www.npr.org/sections/parallels/2014/01/23/264532419/from-the-trenches-to-the-web-british-wwi-diaries-digitized> , 07.07.2020.
- Simkin, John: “Blighty Wounds”, (Çevrimiçi) <https://spartacus-educational.com/FWWblighty.htm>, 02.05.2020.
- Smith, Leonard V., “Cephede Anlatı ve Kimlik: Teori ve Bitli Piyade”, **I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl**, Ed. by. Jay Winter, Geoffrey Parker, Mary R. Habeck, Çev. Tansel Demirel, 2.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s.119-151.
- Somay, Bülent: **Tarih, Otobiyografi ve Hakikat Yüzbaşı Torosyan Tartışması ve Türkiye’de Tarihyazımı**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Sönmez, Erdem: **Annales Okulu’nun Türkiye’deki Tarihyazımına Etkisi: Başlangıçtan 1980’e**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

- Stuermer, Harry: **Two War Years in Constantinople**, Çev.E. Allen, New York, George H. Doran Company, 1917.
- Suriano, Maria Grazia: “Animals in the Great War”, (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/36100442/Animals_in_the_Great_War, 28.04.2020
- Swiss National Science Foundation: “Database of Swiss Personal Writings”, (Çevrimiçi), <http://wp.unil.ch/egodocuments/en/>, 09.07.2020.
- Taşkıran, Cemalettin: **Ana Ben Ölmedim: I. Dünya Savaşı’nda Türk Esirleri**, 2.bs. İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Temeşvarlı Osman Ağa: **Bir Osmanlı Askerinin Hatıratı 1688-1700 Esaretten Kaçış**, haz. Orhan Sakin, 2. bs., İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2019.
- Terzioğlu, Derin: “Tarihi İnsanlı Yazmak: Bir Tarih Anlatı Türü Olarak Biyografi ve Osmanlı Tarihçiliği”, **Cogito**, No:29, Güz, 2001, s.284-296.
- The National Archives: “Letters from the First World War”, (Çevrimiçi), <https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/letters-first-world-war-1915/>, 01.07.2020.

“Britain and War”, (Çevrimiçi),
http://www.nationalarchives.gov.uk/pathways/firstworldwar/britain/anti_war.htm, 09.07.2020.

Thompson, E.P.:

İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, Birikim Yayınları, 2004.

Toprak, Zafer:

Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Torosyan, Sarkis:

Çanakkale’den Filistin Cephesi’ne, haz. Ayhan Aktar, Çev. Gizem Şakar, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.

Tosh, John:

Tarihin Peşinde: Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular, Çev. Özden Arıkan, İstanbul, Kronik Kitap, 2019.

Trudell, Megan:

“Prelude to Revolution: Class Consciousness and The First World War”, **International Socialism**, No:76, 1997, (Çevrimiçi), <https://www.marxists.org/history/etol/newspape/isj2/1997/isj2-076/trudell.htm>, 11.05.2020

Türesay, Özgür:

Tarihyazımı ve Biyografinin Dönüşü”, **Halil İnalçık Armağanı I**, haz. Taşkın Takış, Sunay Aksoy, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, 2009, 239-349.

Winter, Jay, Parker, Geoffrey,
Habeck, Marry R:

I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl, Çev. Tansel Demirel, 2.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Wirtz, Philipp:

Depicting the Late Ottoman Empire in Turkish Autobiographies: Images of a Past World, New York, Routledge, 2017.

Yakar, Gülşen,

Individual And Community, Public And Private: The Case Of A 17th-Century Istanbulite Dervish And His Diary, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Yalman, Ahmet Emin:

Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye, Çev. Birgen Keşoğlu, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Yanıkdağ, Yücel:

Millete Deva Olmak:Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp ve Milliyetçilik, Çev. Nurettin Elhuseyni, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.

Yıldırımaz, Sinan:

“I. Dünya Savaşı'nda Avrupa'da Savaş Karşıtı Hareket”, **Toplumsal Tarih**, No.118, 2003, s.44-49.

Üstel, Füsün:

Türk Ocakları: İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği, 5.bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010

Zürcher, Erik Jan:

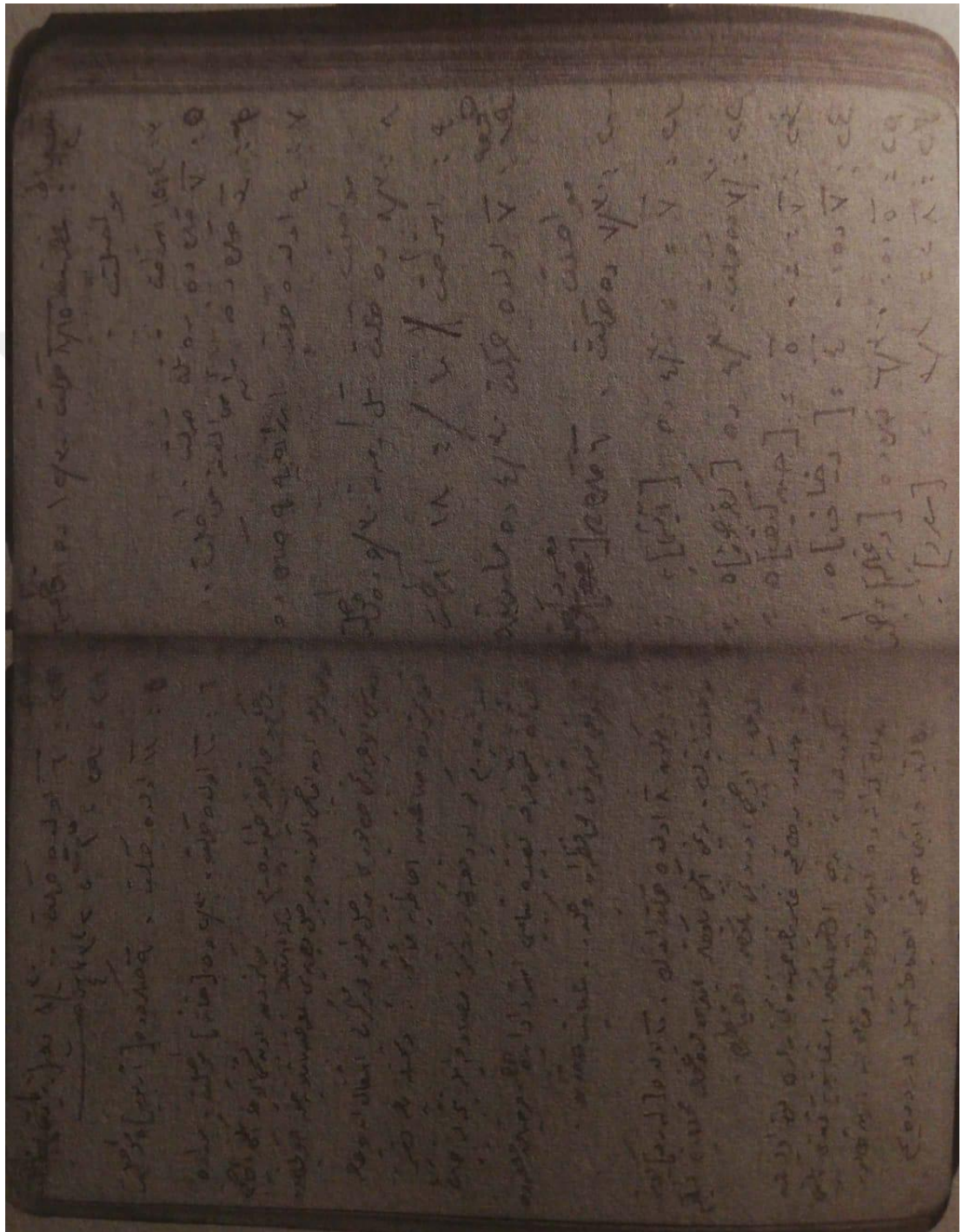
Savaş, Devrim, Uluslaşma:Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi 1908-1928, Çev. Ergün Aydınoglu, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

EKLER

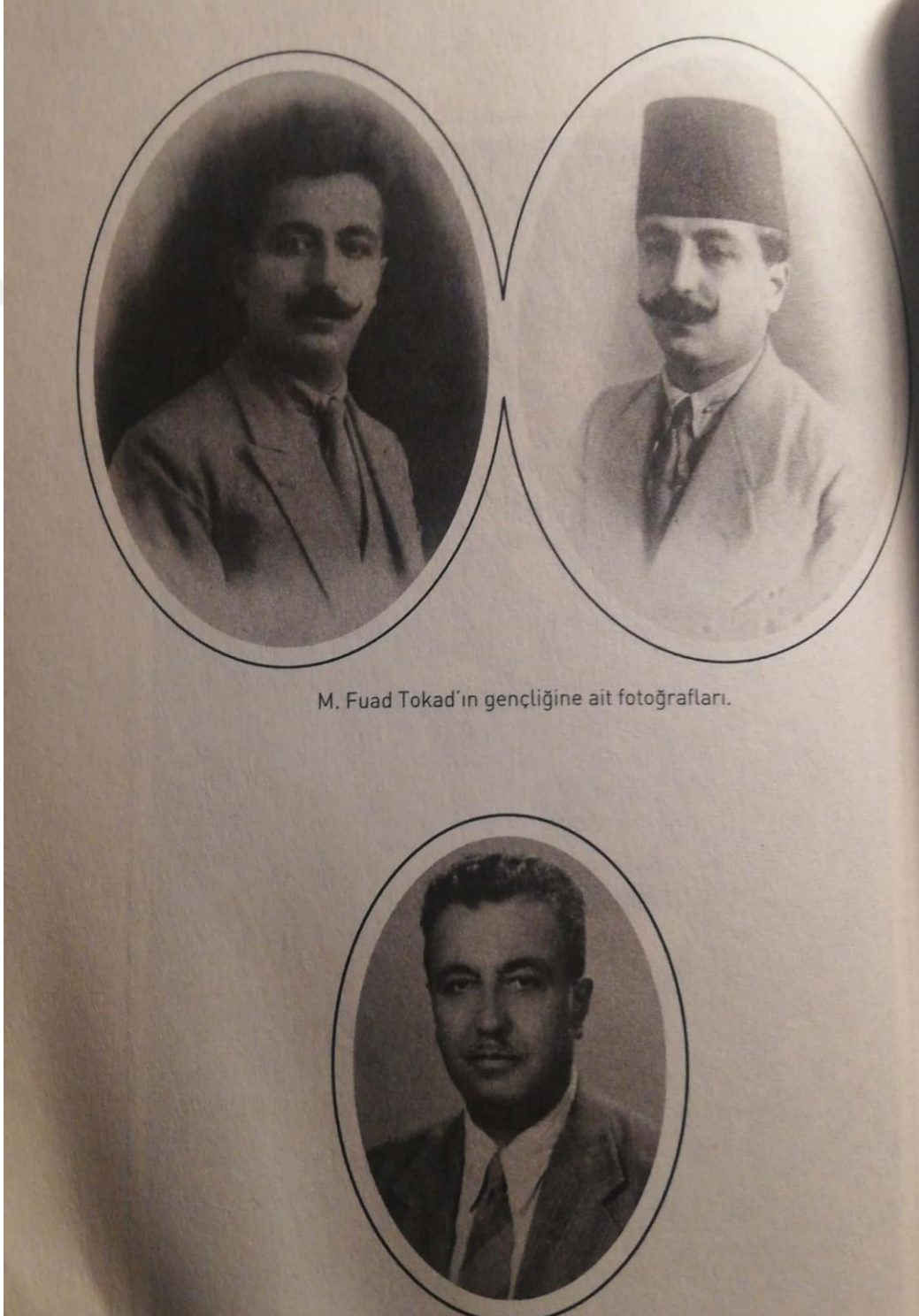
EK 1: 1918 senesinde Rusya'dan esaretten firar ettikten sonra Ahmet Göze (ortadaki)

EK 2: Hasan Cevdet Bey'in günlüğü

EK 3: Fuad Tokad'ın gençliğine ait fotoğraflar

M. Fuad Tokad'ın gençliğine ait fotoğrafları.

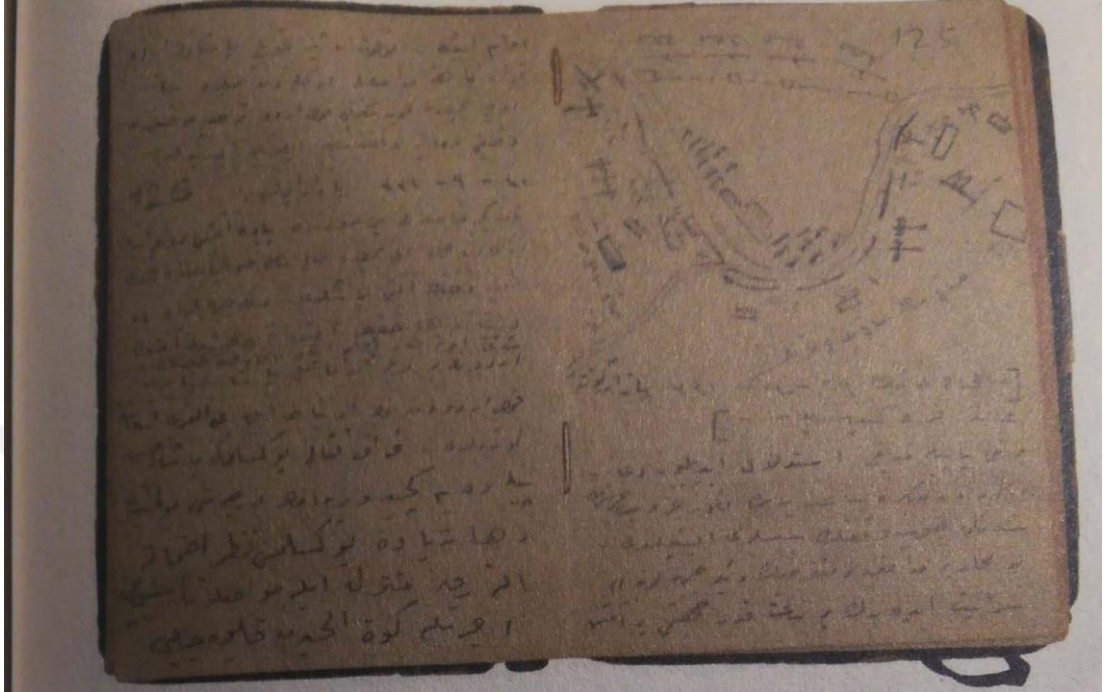
EK 4: İhsan et-Tercüman 23. yaş gününde

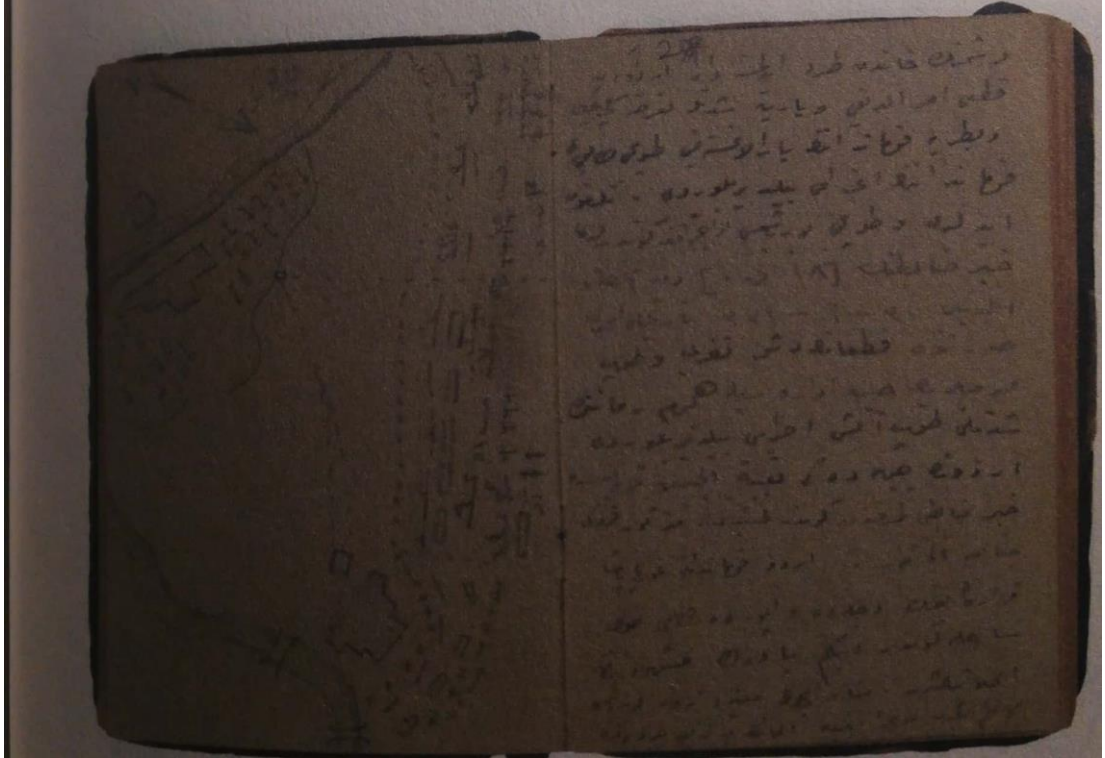
EK 4: Safiyyüddin Efendi

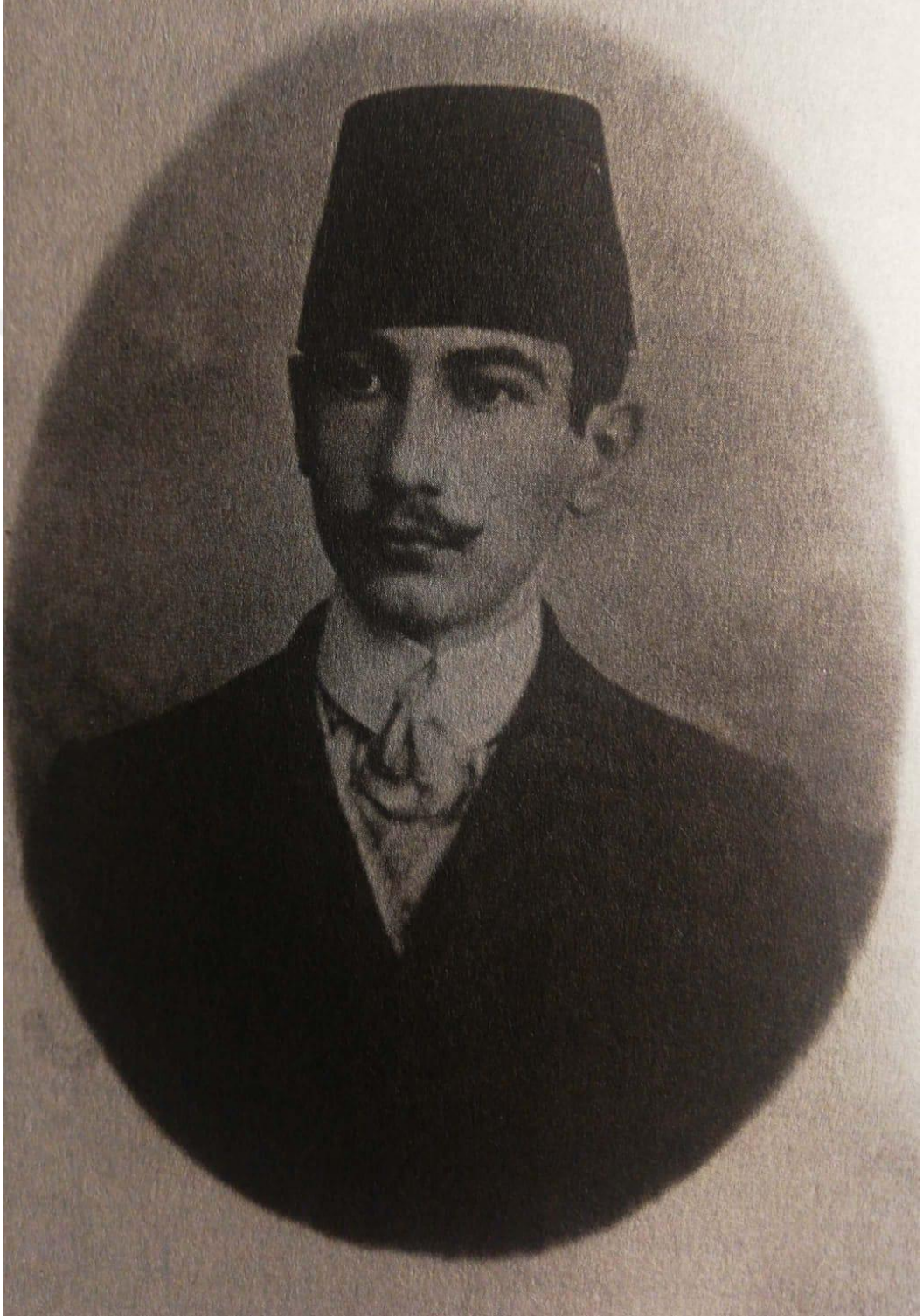
EK 5: Yarbay Mehmed Reşid Bey'in günlüğü

13 Aralık 1915, Pazartesi

EK 6: Vasfi Şensözen okul çağında iken

EK 7: İhsan Ulvi Bey (en sağda)

EK 8: Kafkas Cephesi'ne geçmeden evvel Münim Mustafa

